

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

ОХУНЖОН СОБИРОВ

ЎЗБЕК СОВЕТ
ФОЛЬКЛОРИ ОЧЕРКИ

(1941—1965)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
Т О Ш К Е Н Т—1971

Совет даври ўзбек халқ бадий ижодини илмий асосда ўрганиш фольклоршунослик фанининг муҳим вазифаларидан ҳисобланади. Қўлингиздаги китобда Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги йиллар ўзбек халқ бадий ижодининг ривожланиш йўллари, жанрлар такомилли очерк тарзида тадқиқ этилади, ёзма адабиёт билан фольклорнинг ўзаро муносабати масалалари фактик материаллар тақозосига кўра йўл-йўлакай ёритилади. Асарда халқ шоирларининг ижодий фаолияти, анъанавий фольклор асарларининг яшаши ва маданий ҳаётимизда тутган ўрни масалалари умумлаштирилган.

Китоб фольклористлар, адабиётшунослар, олий ўқув юртлири студентлари, адабиёт ўқитувчилари ва фольклор ихлосмандларига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
филология фанлари кандидати
ТУРА МИРЗАЕВ

Собиров, О.

Ўзбек совет фольклори очерки.
(1941—1965). (Масъул муҳаррир:
Т. Мирзаев). Т., «Фан», 1971.

2000 (ЎзССР ФА. А. С. Пушкин
помидаги Тил ва адабиёт ин-ти).

Сабиров, А. Очерки узбекского советского
фольклора.

8Ў32

МУҚАДДИМА

Ўзбек совет фольклори, жумладан, Улуғ Батан уруши ва ундан кейинги давр тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини, ривожланиш йўллари ва қонуниятларини аниқ белгилаш анча мураккаб ва баҳсли масалалардан биридир. Зотан, янги ижтимоий социалистик тузум қадимдан яшаб келатган фольклор жанрлари тақдирига катта таъсир кўрсатди: Совет даврида яратилган халқ ижоди намуналарига назар ташлар эканмиз, улар, бир томондан, ёзма поэзия асарларига бирмунча яқинлашганини кўрамиз. Иккинчи томондан, неча ўнлаб ўзбек совет ёзувчилари кекса ва ёш авлодининг қўшиқ шаклидаги шеърлари бастакорларимизнинг ёқимли мусиқий куйларида ижро этилиб, халқ ижоди чашмасидан баҳраманд бўлгани ҳолда яна халқ ижоди хазинасини бойитмоқда. Халқ талантлари асарлари билан ёзма асарларни ўртасида юзага келган бундай ижодий процесснинг туғилиши фольклор билан адабиётнинг ўзаро бир-бирига таъсир этининг кучайиши янги бир адабий ҳодиса сифатида ривожланиб бормоқда.

Ижтимоий ҳаётимиздаги катта ҳодисаларнинг гувоҳи ва бевосита иштирокчиси бўлган кишиларнинг ўз кўрган-билганлари, фикр-ҳаяжонларининг бадий ифодаси сифатида халқ ижодида ёзма поэзияга ўхшаган талайгина шеърлар юзага келди. Шундай қилиб, ўтмиш фольклор хусусиятлари совет даврида ҳам мазмун, ҳам шакл жиҳатдан туб ўзгаришларга учрадики, айниқса, уруш даври ва ундан кейинги йиллар ўзбек фольклорини ўрганишда буни эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Юқорида айтганларимиздан, энди соф фольклор йўқ бўлиб кетмоқда, деган маъно келиб чиқмаслиги керак. Бадий фактлар ва кузатишларимизга асосланиб шуни айтиш мумкинки, фольклорнинг терма-қўшиқ, топшмоқ, мақол, латифа, аския жанрлари ҳозирда ҳам яшаб ривожланиб бормоқда. Традицион бадий формалар, приём-

лар, айрим тасвирий воситалар ёрдамида, тўғрироғи фольклорга хос бўлган хусусиятлар сақланган ҳолда ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини реалистик акс эттирган янги бадий асарлар (ёзма поэзия таъсирини мутлақо инкор этмаган ҳолда) яратиш давом этиб келаётгани тамомила қонуний бир ҳолдир.

Совет даври ўзбек халқ бадий ижодининг новаторлик табиати, янги хусусиятлар мазмуни янги шароит, янги давр ва ҳаёт талаблари, вазифалари ҳамда адабий муҳит билан ҳар томонлама узвий боғлангандир. Иккинчи сўз билан айтсак, ўзбек халқ бадий ижодидаги янгиликлар, ўзгаришлар, унинг янги образлари, ижобий қаҳрамонлари халқимизнинг моддий-маънавий ўсиши, юксак эстетик диди, янги гуманистик қарашлари ва фазилатлари билан белгиланади.

Шунинг учун ҳам совет даври ўзбек халқ бадий ижодининг тараққиёти бевосита совет жамиятининг ривожланиш тарихи билан, социалистик воқеаликни, халқ ҳаётини ёрқин акс эттириши билан характерланади; унинг ўтмиш традицион фольклорга нисбатан ғоят муҳим тарбиявий-маърифий қиммати, актив таъсирчан воситалиги ҳам шунда.

Ўзбек совет фольклори эллик йил давомида ўзбек совет адабиёти билан ўзаро таъсир этиш жараёнида ўсиб борди. Бу икки адабиётнинг бирлиги ғоявийликда, тематикада, образларда, ҳаётни қайта қурган халқ қаҳрамонларини куйлашда, совет кишиларини юксак идеаллар, коммунистик руҳда тарбиялашда сиёсий, ижтимоий, эстетик моҳиятида, унинг ўтмиш давр адабиёти ва фольклорига нисбатан ғоявий жиҳатдан мислсиз юқори кўтарилганлигида равшан кўринади.

Айниқса, ўзбек совет шоирларининг шеърлари эл орасида кенг тарқалмоқда, ёзма адабиёт, поэзия фольклорга етакчилик қилмоқда, халқ поэзиясида ҳам индивидуал ижодкорлик кенг тармоқ ёймоқда. Натижада уруш даври ва ундан кейин яратилган халқ поэзияси асарларида конкрет воқеалар, ҳодисалар, кишиларнинг фаолияти, ҳис-кечинмалари акс этирилмоқда.

Агар йигирманчи ва ўттизинчи йиллар халқ поэзиясида фикрни умумий тарзда ифодалаш ёки умумлашма образлар ҳақида сўз борса, кейинги даврда образни индивидуаллаштиришга, асосан, конкрет воқеа ва кишиларни тасвирлашга ўтилаётгани сезилади. Иккинчи томондан, ўзбек ёзувчилари уруш даври ва ундан кейинги йилларда фольклор сюжетлари, образлари, мотив ва приёملари ёрдамида янгидан-янги бадий гўзал, сермазмун асарлар яратиш тажрибасини илгаригига қараганда кенг ва чуқурроқ давом эттирдилар. Шунингдек, адабий тилни жонли халқ тили имкониятлари ҳисобига бойитиш, бу йўл билан адабиётнинг халқчиллиги учун

кураш, уни халқ ҳаётига яқинлаштириш жараёни янада кучайди.

Демак, бу даврда традицион фольклордан ижодий озиқланишнинг хилма-хил янги формалари вужудга келди. Булар ҳаммаси адабиётимизнинг том маънода халқчил адабиёт бўлиб қолаётганини, у ўзбек совет фольклори билан биргаликда ягона мақсад — коммунизм қурувчиларини тарбиялаш мақсадига хизмат қилаётганлигини кўрсатади.

Фольклор намуналари ва шоирларимиз қўшиқ-шеърларининг эл орасида тарқалишида халқ театрлари, хонандалар, профессионал артистлар ҳамда жойлардаги ҳаваскорларнинг ижрочилик санъати, радио, телевидение, кино муҳим роль ўйнамоқда.

Яна шуни айтиш керакки, традицион фольклор намуналари бу даврда оғзаки яшаб келишда давом этди. Энг яхши намуналари худди замонавий асарлар каби тўй-йиғинларда, саҳнада мароқ билан куйланмоқда ва кишиларга ўзига хос бир завқ бағишламоқда.

Совет даври ўзбек фольклори, айниқса, Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги йиллар халқ бадий ижоди аввалги йилларга нисбатан анча мураккаблиги билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам биз уруш йиллари ва ундан сўнги давр ўзбек фольклорини ўзбек совет адабиётининг ажралмас қисми сифатида очерк тарзда ёритишга, фольклор асарлари текстлари юзасидангина мулоҳазалар юритишга ҳаракат қилдик.

* *
*

Ўзбек совет фольклорининг Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги даври ҳар томонлама мукамал ўрганилди ва материаллари тўла тўпланди, деб айтолмаймиз. Айниқса, уруш йиллари халқ оғзаки бадий ижоди асарларини бир жойга жамлаш ҳозирда ҳам анча қийинлигича қолиб келмоқда.

Биз ишни ёзиш давомида жанг майдонлари, фронтнинг турли участкалари, госпиталлардан ўзбек жангчиларининг Ўзбекистонга юборган неча минглаб хатларида учрайдиган ўзбек тилида чиққан фронт газеталарида босилган мавжуд фольклорга оид қимматли материалларни тўпландик. Лекин ҳали буни тўла деб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Улуғ Ватан урушининг қатнашчилари жанговар йиллар фольклорини тўплашда яқиндан кўмаклашишлари мумкин: фронтда қандай фольклор асарларидан баҳраманд бўлганликлари, қандай янги қўшиқ, шеър, қисса ёки латифа-эртақлар, достонлар ўқиган, эшитганлари, янги мақол. ҳикматли сўзлар,

нодир иборалар тўқилгани, умуман адабиётга тегишли материаллар, эсдаликлар, хотиралар ҳаммаси илм учун гоят муҳим аҳамиятга эга.

Муҳтарам китобхонлардан халқ ижодига оид барча маълумотлар ва материалларни, эшитган, кўрган-билганларини ҳамда мазкур асар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини қуйидаги адресга ёзиб юборишларини илтимос қилардик. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70-уй, А. С. Пушкин номли Тил ва адабиёт институти, фольклор сектори.

УЛУҒ ВАТАН УРУШИ ДАВРИДА УЗБЕК ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Фашистлар Германиясининг 1941 йил 22 июнда социалистик Ватанимизга қилган хиёнаткорона ҳужумига қарши совет халқлари озодлик ва мустақиллик учун адолатли уруш — Улуғ Ватан урушини бошлади. Мамлакат мудофааси учун бутун халқ оёққа турди. Совет Ҳукумати ва Коммунистик партия барча имкониятларни Ватан мудофаасига сафарбар этиб, душман ҳамлалари ва унинг қаттиқ ҳужумига бардош бериб, фронт ва мамлакат ичкарасидаги ғоят оғир, мураккаб вазифаларни тез суръатлар билан бажариб, доноларча раҳбарлик қилди. Натижада бепоён Советлар юрти жанг майдони ва мамлакат ичкараси ягона бир жанговар лагерга айланди.

Ўзбекистон меҳнаткашлари ҳам эл-юрт бошига оғир кулфат тушган бу даврда бутун совет халқи билан бир тан, бир жон бўлиб, ёвга қарши кураш учун ўзининг азамат фарзандларини, жигаргўшаларини муқаддас жангга жўнатди. Республикамизнинг ҳар бир ишга яроқли кишини мисли кўрилмаган жонбозлик, ғайрат ва жасорат кўрсатиб, пахта далалари, канал трассалари, завод-фабрикалар, Россиядан кўчириб келтирилган оғир саноат корхоналарида кечани кеча демай рус ишчилар синфи ва қардош халқлар вакиллари билан ёнма-ён туриб қаҳрамонона меҳнат қилдилар. Гарчи уруш совет халқининг осойишталигини, тинч турмушини бузган, беҳисоб моддий зарар етказган ва миллионларнинг ёстигини қуритган бўлса ҳам, бу жанговар давр йилномасида ҳаётнинг олға томон одимлаши, Совет Социалистик Республикалар Иттифоқининг мустақамланиши КПСС раҳбарлигида изчил давом этди. Гарчи даҳшатли уруш йилларининг машаққатлари, мамлакат ҳаётини тезда ҳарбий изга тушириш қийинчиликлари, тиш-тирноғигача қуролланган душманнинг дастлабки даврда жанг майдонларидаги вақтинчалик устунлиги, фронтдаги ҳолатнинг ғоят хавфли, масъу-

лиятли ва танглиги — ҳар бир хонадонда, маҳаллада, шаҳарда, қишлоқда — хуллас ҳамма-ҳамма жойда катта ташвиш, таҳлика, хатар, алам ва изтироб туғдирган бўлса ҳам, совет кишиларининг пўлат иродаси, ҳамиша бардам руҳи, бутун вужудини қамраб олган ўч-интиқом, унинг ғазабкор табиати, ўтли нафрат тўла қалби, СССР халқларининг қардошлик, дўстлик ва бирдамлиги, юксак коммунистик онглиги, уюшқоқлиги, Партия ва Ҳукумат теварагига ҳар қачонгидан кўра мустаҳкам жипслашганлиги, қутлуғ ғалаба кунларига бўлган зўр умид, ишончи битмас-туганмас куч-ғайрат ва илҳом бағишлади. Мана шу муқаддас эътиқод, ишонч, оташин совет ватанпарварлиги, пролетар интернационализи, ўлмас Ленин ғоялари уни улуғ ғалабага етказди, халоскор енгилмас Совет Армияси она — Ватанимизнинг озодлиги ва дахлсизлигини сақлаб қолди.

Уруш йилларида Совет Ўзбекистони ҳам Ватанимизнинг Сибири, Қозоғистони, Тожикистони каби фронтнинг энг муҳим таянч манбаларидан бири бўлиб қолди¹. Бугина эмас, серқуёш республикамизда худди ҳозиргидек, қардош халқлар оиласи жам бўлди. Халқимизнинг иссиқ қучоғидан неча-неча минглаб ота-онасиз қолган болалар, бошпанасиз кишилар жой олди. Ўзбек халқининг бу олий ҳиммати, қуёшдек ҳароратли меҳр-муҳаббати, олийжаноблиги тарих саҳифаларига олтин ҳарфлар билан битилди. Ўзбекистондан фронтнинг турли участкаларига махсус ҳукумат делегациялари, санъаткорлар бригадалари, озиқ-овқат ортган эшелонлар жўнатилди. Ҳар хил китоблар, неча ўн минглаб совға-салом, посылкалар юборилди. Ҳукумат делегациялари саставида атоқли ёзувчиларимиздан Фафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Ойбеклар бор эди. Ўзбекистондан борган санъаткорлар ҳаракатдаги армия қисмларида 3500 дан ортиқ концерт бердилар.

Ўзбек ёзувчилари уруш тематикасида янгидан-янги сермазмун асарлар яратдилар. Бир неча ёзувчилар жанг майдонларида бир қўлларида қалам, бир қўлларида қурол билан ёвга қарши курашдилар. Улар ўзбек тилида ўн олти номда чқиқиб турган фронт газеталарида адабий ходим бўлиб ишладилар. ✓

Урушнинг оғир шароитига қарамай, Ўзбекистон Ёзувчилар союзида ва Фанлар академияси Тил, адабиёт ва тарих институтида ўзбек фольклорини ўрганиш, оммалаштириш, халқ талантларини тарбиялаш ишига алоҳида аҳамият берилди. Масалан, Ислон Назар ўғлига, Фозил Йўлдош ўғли-

¹ Ўзбекистан в годы Великой Отечественной войны. Ташкент, Изд-во «Фан» УзССР, 1966.

га Ёзувчилар союзидан улар билан ишлаш учун махсус секретарлар ажратилди. Бу тadbир яхши самаралар берди. «Қизил Ўзбекистон» газетасида 1942 йил 23 июнида босилган «Ислом шоирнинг кечаси» сарлавҳали мақолада халқ ижодкорларига кўрсатилган ҳурмат ва эҳтиромни тўла тасаввур этиш мумкин. «20 июнь. Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг клубида ўзбек халқининг сеvimли куйчиси Ислом шоир ижодига бағишланган адабий кеча бўлиб ўтди. Кеча профессор В. М. Жирмунскийнинг кириш сўзи билан очилди. Сўнг Ислом шоир ўзининг қирқ икки йилдан буён чалиб келган дўмбирасини қўлига олиб тилга кирди. У, дастлаб, Ватан уруши кунида айтган шеърларини куйлади. Бу шеърлар Ватанга, халқимизга муҳаббат, йиртқич фашистларга чексиз ғазаб туйғулари билан тўлган. Шоир Ватанга, Ватан уруши қаҳрамони Муҳаммад Иброҳимовга, қаҳрамон тўпчиларга, совет йигитларига бағишлаб айтган шеърларини ўқиб берди, сўнгра «Алпомиш» ва «Гўрўғли» туркумидаги дostonлардан парчалар ўқиди. Уткир тилли Ислом отанинг ҳар бир шеъри йиғин аҳли томонидан катта олқишларга сазовор бўлди».

Уруш даврида бадий ижод ва илмий ишларимизнинг ҳам руҳи, мазмуни замон нафаси билан суғорилди, даврнинг талаб ва вазифалари диққат марказида тутилди. Шу нуқтаи назардан адабиётимизнинг, фольклоримизнинг муҳим масалалари ишланди, ёритилди, халқ ижоди асарлари нашр этилди. Жумладан, уруш йиллари Гўрўғли туркумидаги дostonлардан парчалар газеталарда ва «Жангчилар кутубхонаси» серияси билан алоҳида китобча ҳолида чоп қилинди. «Чамбил қамали» асари «Армуғон» тўпламида босилди. Қўшиқлар» (1943), «Канал ҳақида қўшиқлар» (I ва II китоб). Ислом шоирнинг «Жангнома», «Қаҳрамоннома» ва рус тилида «Страна боевая» шеърлар тўпламлари (1941—1942), «Зафар» альманахида (1945) «Чамбил» сарлавҳаси билан «Холдорхон» дostonидан парча эълон қилинди. Рус тилида «Алпомиш» дostonидан парчалар алоҳида китоб ҳолида босилди.

Бу даврда Ҳ. Т. Зарифов, Буюк Қаримов, В. М. Жирмунскийларнинг ўзбек фольклори ҳақидаги доклад, мақолалари, дostonларга ёзган сўз бошларида эпосимизнинг энг яхши анъаналари — мардлик, душманларнинг додини бериш каби аjoyиб фазилатлари тараннум этилдики, бунинг айнақса ўша даврда тарбиявий аҳамияти ғоят катта бўлди. Ҳоди Зарифнинг «Чамбил қамали дostonи ҳақида»ги «Армуғон» тўпламида босилган мақоласи давр талабларига ҳозиржавоблиги билан қимматлидир. Унинг рус тилида «Дар» (Совға) тўпламида (1944) «Ўзбек фольклорида қаҳрамонлик ва ватанпарварлик» сарлавҳаси билан босилган

мақоласида афсонавий Чамбил юрти баҳодирларининг босқинчи ёвларга қарши аёвсиз курашганликлари баён қилинди. Проф. Жирмунский Ўзбекистон Совет Ёзувчилари союзининг 1942 йил декабрда бўлиб ўтган пленумида «Ўзбек халқ дostonлари» темасида доклад қилди. Докладчи дostonларимиздаги халқчиллик мотивлари, ватанпарварлик ғояларини батафсил таҳлил этди. Шунингдек, Ҳоди Зарифнинг «Ташкентский альманах» тўпламида (1942) рус тилида босилган «Ўзбек халқ бахшилари Фозил шоир ва Ислom шоир» мақоласида бу икки машҳур халқ ижодкорларининг ҳаёт йўли, ижодий фаолияти, уларнинг, айниқса, Ватан урушининг дастлабки йилларида яратган асарлари жанговар қўшиқларининг характери билан таништирилади.

СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси Н. К. Пиксанов «Уруш йилларида турли миллат ёзувчилари Тошкентда» мақоласида («Шарқ юлдузи» журнали, № 4-5, 1946) уруш йилларида фольклор ва этнографияга бағишланган кенгаш ҳақида қуйидагиларни ёзган эди. «1944 йил апрель ойида Иттифоқ Фанлар академияси билан Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг фольклорга ва Урта Осиё халқлари этнографиясига бағишланган конференцияси ташкил қилинди. Конференция ишларига ўзбек фольклористлари, этнографлари, шунингдек, Урта Осиёнинг бошқа республикаларидан келган вакиллар ва ленинградлик бир қанча катта олимлар иштирок қилдилар. Кенгашда фольклорист Ҳоди Зарифнинг «Ўзбек фольклорига қадимги мотивлар» деган темада қилган доклади катта қизиқиш уйғотди. Кенгашда туркий халқларнинг фольклори ва этнографиясини қиёсий ўрганиш зарурлиги масалалари ўртага қўйилди, Ҳ. Т. Зарифов докладида эса ўзбек халқ эпосининг этногенезиси, тарихий илдизлари, уларда қулдорлик ва феодализм жамиятининг характерли белгилари, синфий қатламларнинг акс этиши, халқ психологиясининг бадий ифодаланиши ҳақида асосли фикрлар баён қилинди».

Улуғ Ватан уруши йилларида халқ оғзаки ижоди асарларини тўплаш, ёзиб олиш, халқ талантларини аниқлаш ишлари ҳам изчил давом эттирилди. Ҳоди Зарифов, Буюк Каримов, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Маҳмуд Зарифов, Мунисхон Тошпўлатова ва бошқалар Фарҳод ГЭС қурилишида, республикамизнинг турли районларида уруш даврида халқимиз яратган асарларни қийинчиликларга қарамай ёзиб олдилар, янги халқ ижодкорларини аниқладилар, уларни тарбиялаш ишига катта аҳамият билан қарадилар. Масалан, М. Афзалов 1944 йили нуроталик Бекмурод Жўрабой ўғлидан қатор термалар, дostonлар ёзиб олди. Фольклористлар бу даврда пропагандист сифатида эл

орасида ўзбек халқ оғзаки ижодининг энг яхши хосиятлари ҳақида лекция ва суҳбатлар олиб бордилар. Масалан, Ҳ. Т. Зарифов Фарҳод ГЭС қурувчилари орасида самарқандликлар маданияти, А. Навоийнинг ижодий фаолияти темасида лекциялар қилган. Шундай қилиб, Улуғ Ватан уруши даври ўзбек фольклори тарихида ўзига хос янги бир босқични ташкил этади. Бу йиллари фольклор традициялари қуйидаги йўллар билан давом этди: бир томондан, бахши-шоирларимиз эл-юрт мудофааси темасидаги, кўпроқ қаҳрамонликка ундайдиган халқ дostonларини эл орасида куйлашни давом эттирдилар. Иккинчи томондан, улар ҳарбий темада янги термалар тўқиб, уларда шаклдан, дostonларимиздаги образлардан, характерли мотивлардан ижодий фойдаландилар. Халқ бахшилари ўз репертуарларидаги дostonларни ва янги тўқиган жанговар термаларини шаҳар ва қишлоқда, колхозларда жуда кўп марта ташкил этилган адабий кечаларда дўмбира билан завққа тўлиб-тошиб куйладилар.

Халқ дostonларини бу даврда эл орасида кенг тарқалишининг асосий йўли оммавий нашрда босиб чиқарилиши бўлди. Нашр этилган фольклор асарлари совет ёзувчиларининг китоблари билан бир қаторда фронтга ҳам тез-тез юборилиб турилди. Фольклор традициялари яна ёзувчиларнинг яратган асарларида яшади: эпосимизнинг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик руҳи, традицион образлари «Ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртидан мактуб»да, қатор коллектив шеърӣ хатларда, Ойбекнинг «Маҳмуд Торобий», Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна» асарларида ва бошқаларда жуда ўринли қўлланилди.

С. Айний, Миртемир, Собир Абдулла, Туроб Тўла, Чустий каби шоирлар халқ шеърлари услубидан, шаклидан фойдаланиб, замонавий қўшиқлар яратдилар. Бундан ташқари, бевосита халқ ижоди материаллари асосида қатор янги оригинал асарлар яратдилар. «Насриддин Бухорода» фильми, Собир Абдулланинг «Алпомиш ва Ойбарчин» драмаси, П. Скосиревнинг Фарҳод ва Ширин муҳаббати ҳақида халқ орасида кенг тарқалган афсоналар заминидан яратилган «Фарҳод» номли повести ва бошқалар шулар жумласидандир. Фольклор традициялари айниқса халқ мақоллари ва ҳикматли сўзларининг ишлатилишида яққол кўзга ташланади. Халқимизнинг қаҳрамонлик тарихини, курашларини эшлашда унинг руҳини яхши ифодалайдиган жуда кўп қадимий мақоллар, афоризмлар, иборалар фронтдаги ва Ўзбекистонда чиқиб турган газеталарда, жангчилар билан бўлган суҳбатларда, оилада, лекцияларда, ёзувчиларнинг очерк, мақола ва лавҳаларида, митингларда, халқ нутқида кенг қўлланилганлиги маълум. Моҳият эътибори билан халқ

мақоллари уруш йиллари катта тарғибот, сафарбарлик ва-зифасини ўтади. Мазмуни билан бутун бир асарга тенг келадиган мақоллар, ҳикматли сўзлар Ватан мудофааси, озодлиги ва мустақиллиги учун кураш ғояси билан боғлиқ бўлган фикрларни таъсирчан ифодалашда жуда қўл келди. Бинобарин, ўзбек халқ ижодининг бу ўлмас жанри уруш даврида аввалги йилларга нисбатан бирмунча активлашди ва кенг қўлланди.

АНЪАНАВИЙ ФОЛЬКЛОР ДАВР ХИЗМАТИДА

Социалистик Ватан мудофаасига чақириқ, умумий сафарбарлик ва курашларда қаҳрамонлик кўрсатишга ундаш Улуғ Ватан уруши даврида ижод қилинган ва нашр этилган ёзма ва оғзаки адабиёт асарларининг асосий ғоявий мазмунини ташкил этди. «Ҳамма нарса фронт учун!», «Ҳамма нарса ғалабамиз учун!» деган жанговар шиор асосида ғалабага илҳомлантирувчи барча маънавий ресурслар, санъат ва адабиётнинг барча турлари ишга солинди; жумладан, совет халқининг қаҳрамонлик ўтмиши, ўлмас сиймолари, бой адабий-маданий ёдгорликлари ҳақидаги тарихий материаллар, классик адабиёт намуналари, традицион фольклор асарлари ҳам шу мақсад учун фойдаланилди. Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек адабиёти классиклари, фольклор намуналари, халқ қаҳрамонларининг ҳаёти, фаолияти билан жангчи ва меҳнаткашларни таништириш муҳим ижтимоий-сиёсий ва тарбиявий аҳамиятга эга бўлди. Уруш йиллари митингларда сўзланган нутқларда, матбуотимизда босилган мақолаларда, ўзбек халқи номидан жангчиларимизга ёзилган мактубларда, жангчилар билан бўлган суҳбатларда, лекцияларда буюк Ватанимиз тарихида шуҳрат қозонган ботирларнинг номи тилга олинди, уларнинг ватанпарварлик иши, ажойиб фаолияти, фазилатлари ҳақида, умуман қаҳрамонона ўтмишимиз темасида материаллар берилди.

Ўзбек фольклорида ҳам ватанпарварлик, қаҳрамонлик мотивлари жуда қадимдан давом этиб келади. Ўтган замонларда чет эл босқинчиларига қарши курашларда бошчилик қилган ва иш кўрсатган Тўмарис, Широқ, Зарина, Муқанна, Торобий, Темур Малик каби эл суйган қўрқмас баҳодирларнинг образлари афсоналарда, эртақларда, дoston ёки қўшиқларда гавдалантирилган. Шунингдек, «она-юртинг омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас», «юрт қўрисанг ўзарсан, қўримасанг тўзарсан», «она-юртим — олтин беланчак» каби мақоллар халқимизнинг Ватанга чексиз муҳаббатининг ифодаси бўлиб келди. Профессор И. И. Полосиннинг «Подачи Широқ» мақоласида («Сталин байроғи» газетаси, 19/II 1944)

Широқнинг халқини ва ўз юртини душман асоратидан сақлаб қолиш учун жонини қурбон қилиб бўлса ҳам босқинчи Доро ва унинг аскарларини якка ўзи ҳалокатга учратганлиги баён этилган. «Совет жангчиси» газетасида (6/VII 1943) профессор А. Ю. Якубовскийнинг «Муқанна» сарлавҳали мақоласи босилиб, рубрика остида «Редакция шу сондан бошлаб ўз ўқувчиларини СССР халқларининг тарихий қаҳрамонлари билан, чет эл босқинчиларига қарши ўз ватани йўлида қаҳрамонона курашган ва халққа лашкарбошилиқ қилган тарихий халқ қаҳрамонлари билан таништира бошлайди» дейилган. Мақолада араб талончиларига қарши халқ қўзғолонини бошқарган Муқаннанинг фаолияти, унинг курашларда кўрсатган довураклиги ҳақида ҳикоя қилинади. Капитан Ҳабиб Турсуновнинг «Ўзбек халқининг қаҳрамонона ўтмишидан» мақоласида ҳам («Ватан шарафи учун» газетаси, 28/IV — 1944) Урта Осиё ерларига бостириб келган хорижий қулдорларга қарши курашган Муқанна, Торобий, Темур Малик каби халқ қўзғолончиларининг бошлиқлари ҳақида сўзланади. Шу билан бирга эпосимиздаги ўлмас образлар тўғрисида «озодлик ва мустақиллик учун қаҳрамонликнинг ажойиб мисоллари бўлган... баҳодир Алпомиш, Рустам, Равшанбекларнинг ёрқин образлари халқимиз юрагида асрлардан бери сақланиб келмоқда» дейилади.

Халқ эпоси ва тарихий қаҳрамонларни эслатишнинг аҳамияти ва унинг совет жангчиларининг олижаноб хислатлар руҳида тарбиялашдаги роли ҳақида М. И. Калинин «Ягона жанговар оила» сарлавҳали мақоласида шундай деган эди: «Ҳар бир киши, шу жумладан, рус кишиси ҳам ўз миллати билан фахрланади: унинг фахрланмай иложи ҳам йўқ, чунки у ўз халқининг фарзандидир. Бу ҳолат жуда муҳим ва жуда катта аҳамиятга эга. Агитация ишида буни доим назарда тутиш керак. Кишиларимизни совет ватанпарварлиги руҳида, миллий фахр руҳида тарбиялангиз, ҳар бир жангчига ўз халқининг қаҳрамонлик анъаналарини, унинг гўзал достони, адабиётини, буюк кишилари — саркардалари ва лашкарбошиларини, халқ оммасининг озодлиги учун курашган азаматларни эслатингиз»².

Улуғ Ватан уруши йилларида Ўзбекистон Фанлар академияси филиали Тил, адабиёт ва тарих институти «Жангчилар кутубхонаси» серияси остида ўзбек классик адабиёти ва фольклоридан кичик ҳажмда бир неча асарлар нашр этди. Буларда, бир томондан, ўзбек халқининг бой маданий-адабий меросга эга эканлиги кўрсатилса, иккинчи томондан, халқ озодлиги йўлида фидокорлик кўрсатган ватан ва халқ

² М. И. Калинин, Нутқ ва мақолалар, 1941-1945, Тошкент, Ўздавнашр, 1948, 248-бет.

манфаатлари учун курашган буюк олим, ёзувчиларнинг иши, ҳаёти ва ижодий фаолияти, гуманистик қарашлари билан та-ништирилди. Шоир Уйғун «Алишер Навоий» (1942) китоб-часида улуғ мутафаккир шоирнинг ўз асарларида мардлик, дўстлик, инсонпарварлик идеяларини куйлаганлигини ёзади. Автор қисқача сўз бошида «Чирик мияли аблаҳ фашистлар олий ирқидан бўлак халқлар маданий бойлик яратишга қобилиятсиз деб вайсайдилар...», — дейди ва фашистларнинг бу бемаъни, тутуруқсиз даъвоси аслида бошдан-оёқ туҳмат эканлигини Алишер Навоий ижодий фаолияти ми-солида фош қилади. Адабиётшунос Ҳомил Ёқубовнинг шу серияда босилган «Ҳамза Ҳакимзода» (1942) ном-ли илмий оммабоп асарида шоирнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти билан бирга, унинг революцион руҳдаги шеърла-ри анализ қилинади ва Ҳамза асарлари жангчиларимизни фашистларга қарши курашга чақираётганлиги таъкидла-нади.

Марҳум фольклорист Буюк Каримий уруш йилларининг биринчи кунларидан бошлабоқ ўзбек фольклори материал-лари ёрдамида халқимизнинг асл фарзандларини сафар-барликка отлантиришга, уларни она-юртга садоқатли, қаҳ-рамонлик руҳида тарбиялаш ишига киришди. У нашрга тай-ёрлаган «Мардлар майдони» тўплами 1941 йили август ойи-да ўн минг нусхада босилиб чиқди. Ватанпарвар фолькло-рист тўплаганга ёзган «Икки оғиз сўз»да шундай дейди: Халқ дostonларининг Гўрўғли, Аваз, Ҳасанхон, Муродхон каби қаҳрамонлари ўз йигитларига душманга нисбатан қан-дай жанг қилиш кераклигини уқтирар эдилар:

Душман бўлсин пора-пора,
Дардига топмасин чора.
Қириб чуйиб қил овора,
Қириб ташлар кундир бу кун! —

деб ҳақиқатан йигитлари билан ботирлар майдонини қура-р эдилар. Улар

Майдон юзин қўйманг холи,
Майдондир марднинг камоли, —

деб майдонда жавлон уришни шараф деб билар эдилар». Автор тўплаган чикаришдан кузатган мақсадини фоят тўғри ва аниқ баён қилган эди. «Айни замонда мард йигитлари-миз кенг жанг майдонларида фашист одамхўрлари билан шердай олишмоқда Улуғ халқимизнинг ўтмишдаги ботир-ларидан юз чандон кучли бўлган ва ўз курашларида ҳар доим зафар қозониб келган совет баҳодирлари мазкур фа-шист ваҳшийлари устидан, албатта, ғалаба қилажак»³.

³ Мардлар майдони (фольклор материалларидан). Тошкент, ЎзФАН нашриёти, 1941, 3—4-бетлар.

Тўпلامда «Муродхон», «Далли», «Холдорхон», «Юсуф — Аҳмад», «Интизор», «Хушкелди» дostonларидa жанг эпизодлари тасвирланган кичик парчалар берилган. Бу эпизодларда халқ қаҳрамонларининг душман билан бўлган курашларда ботирлик кўрсатишлари тасвирланган.

Буюк Қаримов халқ дostonларидан парчалар нашр этишни давом эттириб, 1942 йили шу серияда «Гўрўғли»ни бостириб чиқарди. Тўпلام Ватан мудофаасида марди-майдон бўлган афсонавий халқ баҳодирларини улуғлайди, бу билан жангчиларимизни ҳаёт-мамот курашларида жон фидо қилиб бўлса ҳамки, жонажон ўлка мустақиллигини сақлаб қолишга даъват этади. Б. Қаримов китобчадаги сўз бошида Гўрўғли ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Гўрўғли ёшлиги-болалигидан то қариб юз йигирмага кириб ўлгунигача қўлидан қиличини ташламаган; ватани, халқини душман ҳужумидан қўриқлашда чарчамаган, душманини янчмай қўймаган бир қаҳрамондир»⁴.

Халқ бошига тушган бало-офатни даф этиш мард йигитларнинг қаҳрамонлигига боғлиқ, акс ҳолда ёв оёғи остида мажақланиш, юртнинг хонавайрон бўлиши турган гап. Бас, шундай экан, боқинчи ёв қаршисига тик чиқиш, унга даҳшат солиш, тишини синдириб гўрга тиқиш учун чинакам ботир бўлиш керак. Бу ундан, даставвал, ўз халқининг суюкли фарзанди, эл ҳурматига лойиқ ўғил бўлмоғи, кучи, ғайрати, иродаси, ақли фаросати, зийраклигини, ҳаётдан умиди ва бутун тажрибасини тўла ишга солишни талаб этади. Шу ваздан Гўрўғли ҳақидаги дostonларда мардлик ёки номардлик тушунчаси доимо қарама-қарши мазмунда ёнма-ён келади. Гўрўғли йигитларни курашга отлантириб, шиддатли жангларда уларнинг ёвларга раҳмсиз, ғазабкор бўлишларини тайинлайди, ўзи каби ёвқур, енгилмас бўлишга чақиради.

Евни кўрса мард дарёдай тошади,
Номардларнинг кўрса ақли шошади.
Эр йигит майдонда жондан кечади,
Душманларга кафан тўнин бичади⁵.

Тўпلامдаги Фозил Йўлдош ўғли куйлаган «Интизор» дostonидан келтирилган бу мисол уруш йилларида халқимизнинг ўз фарзандларига берган нақаз билан мазмунан ҳамоҳангдир. Худди шунингдек, Гўрўғлининг ўз ўғли Авазни Исфиҳонда бандиликдан қутқариш учун бўлган жангларда қирқ йигитига мурожаат қилиб айтган қуйидаги сўзлари айниқса уруш йиллари замонавий қўшиқлардай кенг тарқалди.

⁴ «Гўрўғли». Тошкент, ЎзФАН нашриёти, 1942, 5-бет.

⁵ Уша тўпلام, 10-бет.

...Бир ёқадан бош чиқаргин,
Хар йўлга юргувчи бўлма!
Бировинг от қўйган чоқда
Бўлагинг тургувчи бўлма!
Сиз бир ёндан, биз бир ёндан,
Эр йигитлар кечинг жондан.
Тўрт бир ёндан, беш бир ёндан,
Қонлар оқсин бу майдондан⁶.

Шунингдек «Тўлак ботир» (1941) номли китобча, «Далли», «Хушкелди», «Рустамхон» дostonлари (1942) алоҳида-алоҳида нашр этилди. «Интизор» дostonидан парчада Авазнинг ёв билан ҳаяжонли олишувлари дostonларимизга хос кўтаринки руҳда тасвирланади, шиддатли вазиятда, жон олиб, жон берган жангларни кўз олдига келтириш мумкин.

Қилич келар ялаб-ялаб,
Гўрўғлибек қилиб талаб,
Олтин коса, гулгун шароб
Ичилар майдон ичинда!

От чопади алвон-алвон,
Чарчамайди Ғиркўк ҳайвон,
Шул сифатда Гўрўғлихон
Чалқийди майдон ичинда!

Тоғ бошини чалди туман,
Тикилганга бермай омон,
Ҳар замон айтар Авазжон
Қилаёзди охир замон,
Бу лашкарга бермай омон
Кон тўкар майдон ичинда!
Мард бўлар майдон ичинда!

«Гўрўғли» тўпламида Эргаш Жуманбулбул айтган «Хушкелди» дostonидан ҳам парча берилган.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1942 йил 22 август сонидан «Шоҳ қўшини билан жанг», 3 сентябрь сонидан «Гўрўғли» («Хушкелди» дostonидан), 20 сентябрь сонидан эса «Авазхонга мадад» («Интизор» дostonидан) каби халқ эпосидан парчалар берилди. Газетада босилган фольклор асарларига рубрика қилиб катта ҳарфларда «Халқ ботирлари янги қаҳрамонликка руҳлантирсин» чақириғи ёзилган. ЎзФАН нашриёти томонидан 1940—1941 йиллари нашр этилган «Орзигул», «Гўрўғлининг туғилиши», «Қундуз билан Юлдуз», «Равшан», «Маликаи Айёр» дostonлари халқ орасида жуда кенг тарқалган эди.

«Чамбил қамали» асари бевосита ватан мудофааси темасига бағишланганлигидан унда илгари сурилган гоё ҳам Улуғ Ватан уруши даври учун ҳамоҳанг эди. Эл-юрт бошига мушкул иш тушганда, халқнинг тақдири, унинг қулликда ёки

⁶ Уша тўплам, 13-бет.

эркин яшашидек энг муҳим, ҳаётий масала ҳал қилинаётган масъулиятли бир дамда хотин-қизларнинг юксак ватанпарварлиги, енгилмас иродаси, ишбилармонлиги, уюшқоқлик билан жасорат кўрсатиши ҳар қандай таҳсинга лойиқ. Достон яхши ва ёмон одам ҳақидаги халқ тушунчаси билан бошланади ва одамнинг ёмонлиги унинг элга ёмонлик қилиши билан ўлчанади. Биринчи сатрдаёқ эл-юрт манфаатлари биринчи планга кўтарилади ва шу манфаатларга зид иш қилувчи кишилар ана шу халқ номидан аёвсиз лаънатланади.

Ёмон етәр экан элнинг бошига,
Ёмонларнинг ғажир қўнсин гўшига.

Яхши одамнинг қадр-қиймати, халқнинг иззат-ҳурматига сазовор бўлиши унинг эл-юртга қилган хизматлари туфайли аниқланади.

Яхши одамнинг элда кўпдир хотирн.

Ҳақиқатан ҳам, Ватан тақдири ҳал қилинаётган энг синовчан ва нозик вақтда инсоннинг кимлиги, қандайлиги билинади, синалади. Ватан мудофаасида намунали иш кўрсатиш билан ҳар бир киши ўз халқига бўлган садоқати ва муҳаббатини намойиш қилади, айни чоқда у ўз ҳаётини, оиласи ва одамгарчилигини ҳам ҳимоя қилган бўлади.

Халқ ўз дostonларида қўрқоқ ва юраксиз, номард одамларни шафқатсиз қоралайди, уларнинг номини нафрат билан тилга олади, улар устидан заҳархандалик билан кулади. «Далли» дostonидан олинган «Тўлак ботир» парчасида пашшани фил биладиган ана шундай қўрқоқ кишилар образи кўрсатилади. Бошқа фольклор асарларидаги сингари бу дostonда ҳам довурак қаҳрамонларнинг характери, фаолияти қуруқ савлат, мақтанчоқ, аслида эса ишда номард, сўздагина ботирлик қиладиган пасткашларга қарши қўйилади. Шу билан асарда юксак инсоний хислатлар улуғланади.

Китобчанинг охириги саҳифасида халқ дostonларида мардлик ва баҳодирликни улуғлаб ишлатиладиган ўн саккизта халқ мақоли берилган. Улар ёв билан курашда, орномус учун талашда иродали, мард ва матонатли бўлиш, зўр ғайрат, қаҳрамонлик кўрсатиш мазмунини ифодалайди. Меҳнаткаш халқ оммаси куйлаган, улуғлаган ҳақиқий ботирлар совет кишилари бўлиб чиқди. Марҳум севикли шоиримиз Ҳамид Олимжон «Қўшиқ» сарлавҳали мақоласида қуйидагиларни ёзган эди: «Қадим замонларда ўзбеклар ажойиб бир баҳодир ҳақида хаёл қилганлар. Бу баҳодир душманларни ёмон кўради, ўз ватанини, ўз халқини севади. «Душман кўрсам кесиб бағрин тузлайман, аслим шерман, ўзим йўлбарс излайман», дейди. У дарёга ташласа чўкмайди, ўтга солса куймайди, душман ўқи баданига ботмайди, қилич кесмайди. Замонларнинг хаёли бўлган шундай баҳодирни

совет халқи яратди. Бу баҳодир — ишчи-деҳқон Қизил Армияси».

Халқ хаёлидаги ажойиб баҳодирлар образи «Қаҳрамонлар ҳақида эртақлар»⁷ китобида ҳам берилгандир. Ўзбек фольклорининг бундай асарлари ўқувчига, шубҳасиз, катта маънавий озиқ берган, уни яна ҳам қўрқмас, ботир, дадил бўлишга, оғир шароит ва қийинчиликлардан қўрқмайдиган, она ерни жондан севадиган ватанпарвар, ёвларга шафқатсиз бўлишга ундаган.

Буюк шоир Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги оқида, вафодор қиз Ширин образи ошиқлик даъво қилувчи босқинчи Хусравдан маънавий устунлиги, унга бўйин эгмаган жасур иродали аёл сифатида уруш йиллари эсланиши бежиз эмас эди, албатта. 1943 йили 3 февралда Тошкентда Ўзбекистон, Туркменистон, Қозоғистон ва Қирғизистон меҳнаткашлари вакилларининг фашизмга қарши ўтказилган митингида СССР халқ артисткаси Ҳалима Носирова ўз сўзида арман қизи Ширин ва ўзбек Фарҳоднинг ўз одамгарчилигини ва она-юртини таловчи душмандан сақлашдаги фидокорлиги ҳақида гапириб, шундай деган эди: «Ўзбек халқининг улуғ шоири Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Ширинни эсга олингиз. Ширин ишқ, садоқат, гўзаллик, мардлик, покизалик ва маърифат симболидир. Ишқ созининг энг ингичка тори бўлган Ширинга раҳмсиз, одамгарчилик хислатидан маҳрум бўлган Хусрав ўзининг қонли чангалини узатади. Шириннинг гўзал Ватанга бостириб киради. Унинг соф юрагини қонга тўлдириб, севгилиси Фарҳоддан жудо қилади. Дунёда Ширин чекмаган кулфат, алам қолмайди. Лекин шундай қаттиқ азоблар ичида ҳам Ширин Хусравга таслим бўлмайди. Ширин Хусрав олдида ер (упи) каниз бўлишдан кўра, курашиб мардонавор жон беришни ўзига шараф деб билади. Биз Ўрта Осиёда яшовчи хотин-қизлар ўша мард Ширин, тенги йўқ Зуҳраларнинг авлодимиз. Гўзал Ширин жаллод Хусравдан қўрқиб, ер ўпмагани сингари биз олчоқ Гитлер олдида асло ер ўпмаймиз, унга қул бўлмаймиз. Ширинни севган Фарҳод Ширинни вояга етказган халқини, ватанини севади. Фарҳод Шириннинг юртига қилич кўтариб бостириб кирган душманни янчиб ташлаш учун арслон каби ҳайқариб майдонга киради; халқ бошига, Ватан бошига келган офатга қарши, жононасининг номус-иффатига қасд қилган босқинчига қарши ўз кўрагини қалқон қилади»⁸.

Улуғ Ватан урушининг энг даҳшатли даври Сталинград учун олиб борилган кураш қизгин тус олган бир пайтда

⁷ Қаҳрамонлар ҳақида эртақлар, Тошкент, ЎзССР Давлат нашриёти, 1944.

⁸ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 4 февраль 1943 йил.

22 октябрь 1942 йили «Ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртларидан мактуб» эълон қилинди. Ватан тақдири ҳал қилинаётган оғир шароитда ота-боболаримизнинг қаҳрамонона ишларини эслатиб, она-Ватан мустақиллиги учун курашга даъват этган, отлантирган бу мактубнинг эълон қилиниши мамлакат ичкарасида, айниқса жанг майдонларида жангчиларимизнинг ватанпарварлик руҳини янада оширишда катта ёрдам берди. М. И. Калинин айтганидек, совет кишиларининг маънавий қиёфаси «Ўзбек халқининг ўзбек жангчиларига ёзган мактубида жуда яхши ифода қилинди»⁹. «Мактуб»га келган алангали жавоб хатларининг ёзилиши унда халқимизнинг эркин яшаш учун чет эл босқинчиларига, ҳар қандай эксплуататорларга қарши олиб борган курашлари ифодаланган ажойиб урф-одатларимиз, дostonларда кўп учрайдиган, халқ донолигини акс эттирган чуқур маъноли мақоллар, афоризмлар, шунингдек, афсонавий қаҳрамонларнинг эслатилиши, аччиқ ҳаёт тажрибаларининг хотирланиши сабаб бўлди. Мактубнинг ҳар бир жумласида халқ тушунчасидаги юксак одамгарчиликни мардлик билан қон тўкиб ҳимоя қилиш ғояси сингган.

«Ўзбек халқининг номига иснод келтирувчи иш қилмангиз. Болалик чоғларингизда оналарингиз алла ўқиб танитган қадимги паҳлавонлар: Алпомишлар, Рустамлар, Равшанбеклар, Авазхонлар, сизга ёр ва мададкор бўлсин. Ўзбекни қўрқоқ дейиш ҳақорат...

Бахшиларимиз: «Қўрқоқларнинг ақли шошар, йигитлар майдонда тошар» дейдилар. Ақли шошган, ўзини йўқотган, довдираб қолган кишиларга сизнинг сафингизда ўрин бўлмасин. Қочоқларга «ит ўлими» лойиқдир. Қадимги шоир ва саркардаларимиздан биттаси айтганидек,

Эр керак ўртанса ёнса ёлина
Ястаниб ётган отининг ёлина;
Ит ўлими бирда бўлмай номурод
Эр аталиб душманига ёлина.

Ўзини эр атаб душманга ялинган, ё майдондан қочган кишиларни авлод-аждодаларимиз ит ўлими билан ҳалок қилганлар...

Бир карра ўтмишни эсланг: қадимги замонларда ўзбек халқи ичидан чиққан паҳлавонлар, эрк ошиғи бўлган ботирлар озмунча бўлмаган. Аммо улар енголмади ва армонда кетди. Тоғ анҳорга, Фарҳод Ширинга ташна бўлганидай, халқимиз эркам интизор эди»¹⁰.

⁹ М. И. Калинин, Нутқ ва мақолалар, 1941—1945, Тошкент, Ўздавнашр, 1948, 338-бет.

¹⁰ Ватаннинг қақриғига жавоб, Тошкент, ЎзССР Давлат нашриёти. 1944. 70-бет.

Ўзбек жангчилари фронтда халқ дostonлари, эртақлар, қўшиқ, мақоллардан маънавий озиқ олганликлари, ўқиганликлари, бир-бирларига ҳикоя қилиб берганликлари тўғрисида уруш қатнашчиларидан Фаҳри Камол, Мансур Афзалов, Бердиали Имомов, Адҳам Раҳмат, Насрулло Даврон ва бошқа кўпларнинг ёзган хотираларида айтилади. Лейтенант Ҳ. Назаров ўз хатида қуйидагиларни ёзади:

«Бизнинг юрак Ўзбекистоннинг юраги билан бирга тешади: Бизни ўзбек дostonларидан «Тоҳир ва Зухра», «Юлдуз ва Қундуз», «Гўрўғли», «Аҳмадбек ва Юсуфбек» ва бошқалар қизиқтиради»¹¹.

Шоир Енғин Мирзо қуролдоши — бир қизил аскарнинг противогаз солинган халтада ҳамма вақт ўзбек халқ дostonларини олиб юрганлиги, бир оз фурсат топса ўқиб, мазмунини, воқеасини ўртоқларига айтиб берганини эслайди. Улуғ Ватан урушининг инвалиди Убайдуллаев Файзулла ярадор бўлиб, 1944 йили Омск шаҳридаги госпиталда ётганида озарбайжонлик бир кишининг «Кўрўғли» эпоси мазмунини батафсил завқ билан ҳикоя қилгани ва у ҳам ўз навбатида озарбайжон йигитига ўзбек халқ эртақларидан бир нечасини сўзлаб берганини ёзади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Фронтдан, госпиталлардан «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакциясига юборилган кўпгина хатларда халқ дostonларидан юборишнинг сўралиши ҳам тасодифий эмас.

Хулоса қилиб айтсак, традицион фольклор асарлари Улуғ Ватан уруши йилларида халқимизни ватанпарварлик ва дов-юрақлик руҳида, совет Ватанига чексиз садоқат ва муҳаббат руҳида тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлди.

¹¹ ЎзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735, опись, 1, хат № 908.

ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИНИНГ ИШЛАТИЛИШИ

Улуғ Ватан уруши йилларида халқимизнинг нутқида, матбуотимизда, бадий адабиётларда фольклор жанрлари ичида энг оператив ва кенг тарқалган оммавий жанр — халқ мақолларидан кўп фойдаланилди. Кишилар ўз суҳбатларида, сўзларида бирор фикрнинг тўғрилигини исботлаш, тасдиқлаш ёки образли ифодалаш, таққослаш, таъкидлаш мақсадида кўпинча мақолларга мурожаат қилади. Ҳар, мисол келтирадилар. Бунинг сабаби шундаки, ҳар бир мақолда фикр чуқур, аниқ, равшан ифодаланган бўлади; маъно ихчамлиги билан ажралиб туради, улар халқнинг узоқ йиллик ҳаёт тажрибаларининг яқуни сифатида яшайди. Бу жиҳатдан «сўзнинг кўрки — мақол» дейилиши бежиз эмас.

Мақол билан айтилган фикр одамларга тез сингади, уларга тўғри йўл кўрсатади, ақлли маслаҳатлар беради, таълим-тарбияга ўргатади, ўғит-насиҳат қилади. Мақоллар маълум бир бадий шаклга эга: улар кўпинча тўла қофияли бўлиб, фикр ниҳоятда лўнда, ихчам, тугалланган, ҳаётий бўлади; уларда халқ психологияси, руҳи, дунёқараши акс этади; мақолларда ижтимоий ҳаётда, кишиларнинг тирикчилигида, кундалик турмушида кўпроқ рўй бериб турадиган, такрорланадиган ҳар хил ҳодисаларга баҳо берилади.

Мақолларнинг узоқ умр кўришига сабаб уларда умумбашарий фикрларнинг турли йўл билан ифодаланишидир. Совет даврида ишлатилган мақоллар ҳар бир тарихий босқичнинг вазифалари, мақсадлари, халқимизнинг ўша йиллардаги ҳаёти, иши, кураши, фикр-ўйи, интилиши билан мустаҳкам боғлангандир. Замонлар ўтиши билан мақолларда баён қилинган фикр давр талабига кўра маъно жиҳатдан ўзгариши, кенгайиши, бойиши, янги, қўшимча мазмун касб этиши мумкин. Мақоллар социалистик жамиятимизнинг ўсиши ва ривожланиши, халқ оммасида ижтимоий онгнинг юксалиши, янгича коммунистик ахлоқнинг мустаҳкамланиши жараёнида

халқнинг турмуш тажрибасида синалди, замон талабига жавоб беролмайдиганлари истеъмождан тушиб, янгилари аста-секин яратила бошланди. Маълум даражада бу ўзгаришларни Улуғ Ватан уруши даврида ишлатилган мақоллар мисолида кўриш мумкин.

Совет даврида, жумладан, Улуғ Ватан уруши йилларида, асосан, қадимдан ишлатилиб келинган мақоллар қўлланилди. Уруш даврида қўлланилган мақолларнинг деярлик ҳаммаси давр талабига кўра, жонажон Ватанимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун кураш ғояси билан чамбарчас боғланган ёки шу мақсадга турли йўллар билан бўйсундирилгандир.

Ўтмишда кишиларни она-юртни ташқи тажовузкорлардан қўриқлаш учун жанг майдонида қаҳрамонлик кўрсатишга ундаган халқ мақоллари бу даврда ҳам жанговар чақириқ бўлиб янгради. Мардлик, ватанпарварлик руҳидаги мақоллар газеталарда, айниқса уруш даврида ўн олти номда ўзбек тилида чиққан фронт газеталарида катта ҳарфлар билан саҳифа тепасида, бош мақола, кўпинча мақолаларнинг сарлавҳаси ва рубрика сифатида кўзга ташланадиган ўринда берилганлиги тасодифий эмас, албатта.

Мақоллар, афоризм, ҳикматли сўзлар уруш даврида эл орасида ҳамма вақт севилиб ўқилган халқ дostonлари, эртаклари орқали ҳам тарқалди. «Йигит кишининг уялгани — ўлгани», «эр кишига икки номус бир ўлим», «Тортишган эр, тортишмаган қора ер», «эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар, от бошига иш тушса, сувлиқ билан сув ичар» каби кўпгина халқ мақоллари манфур душманга қарши курашда, ҳаёт-мамот учун, ор-номус учун бўлган жангларда совет халқини қаҳрамон ва ватанпарвар, чидамли ва матонатли бўлишга ундади.

Мақоллар ва афоризмларнинг ҳаётий кучи, таъсирчанлиги ва ўткир маъноси, чуқур оптимизми Ватан муҳофазасига чақириқ идеясини ташвиқ қилишда, халқимизнинг озодлиги йўлида мислсиз баҳодирлик кўрсатишга даъват этишда катта роль ўйнади. Бу йиллари айрим мақоллар халқ тушунчаси, таъбирининг хулосаси тарзида, баъзилари турли формада ўзгартирилган, ўзлаштирилган ҳолда ишлатилди. Буни қуйидаги мисолларда кўриш мумкин.

Халқ нутқидаги «юзимизни ерга қаратма», «юзимизни шувут қилма», «онтингдан қайтсанг, юзинг қора бўлади» каби фикрлар фарзандларни фронтга узатиш кезларида, уларга ёзилган мактубларда кўп ишлатилди. Бу тушунчаларда халқ ишончини она сутидек оқлаш, эл-юртга ёруғ юз билан — ғалаба билан қайтиш маъноси англашилади. Старший лейтенант Абдулла Ҳасановнинг ана шу тушунчадан келиб чиқиб, «юзи ёруғ — тили узун» мақоли сарлавҳа қилинган ма-

қоласи «Ватан учун» газетасида (24/VI — 1943 йил) босилган. Мақолада мақолнинг мазмуни тўғри талқин этилган: «Она! Уғлингиз топшириғингизни муқаддас билиб бажармоқда. Унинг юзи ёруғ — тили узун»,— дейди автор.

«Мардни майдонда кўр» мақолининг асл маъноси Ҳамид Олимжоннинг халқ қўшиқлари мотивида ёзилган «Йигитларни фронтга жўнатиш» шеърида ўринли сингдирилган. Кўринишда жуда содда, ювош, қўй оғзидан чўп олмаган, пашшага ҳам озор бермаган ўзбек йигитлари жанг майдонида ақл бовар қилмайдиган қаҳрамонлик кўрсатдилар. Ёзувчи З. Фатхуллин «Мардни майдонда кўр» сарлавҳали очеркида бу мақолни ўринли ишлатади. Жангчи Нурали Нодировнинг ботирлик жасорати командирнинг у ҳақдаги фикрларини остин-устин қилиб юборади: «Оббо азамат-эй, мардни майдонда кўр экан-да. Бир қарасанг ювош, ҳеч нимани билмаган, тушунмагандек кўринади-ю, лекин жангда шер экан, шер!»¹. Бу мақол газеталаримизда қуйидагича турли формада ишлатилган бўлса ҳам, уларнинг мазмуни битта — Ватан шарафи учун жанг майдонида фидокорлик кўрсатиш эр кишининг олижаноб иши эканлиги таъкидланади. Мард кишини майдонда кўр²; мард йигитни майдонда кўр³; йигитнинг ботирлиги майдонда синалади⁴; мардни майдонда синасан⁵; ботир майдонда синалади⁶; эр кишини майдонда кўр* ва бошқалар.

«Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмас» мақоли Ойбекнинг уруш йиллари айрим парчалари фронт газеталарида босилган «Қуёш қораймас» романида қаҳрамон тилида шундай ишлатилади: «Менинг дўстларим жангда темирдан чидамли, яшиндай ёвуз, лекин ўзаро аҳил ва меҳрибон оила. Салимахон, сизнинг сўзларингиз юрагимда, уларни оқлашга аҳд қилганман. «Йигит сўзидан, арслон изидан қайтмас»,— боболаримизнинг бу ҳикматли гапига ишонингиз» (198-бет). Мақолнинг кўпинча жумла охирида келтирилиши бежиз эмас; бу билан фикр қатъий, ирода, онт пўлатдек мустаҳкам, сўзнинг устидан чиқиш шаксиз эканлиги таъкидланади.

Ёзувчи Мирзакалон Исмоилийнинг «Озод инсон ҳақида қўшиқ» очеркида бу мақолнинг таъсир кучини ошириш мақсадида уни савол-хитоб формасида ишлатади: «Ўлсам, ўламан, чекинмайман. Ажабо, шер изидан, йигит сўзидан қайт-

¹ Мардлик қиссалари, Тошкент, ЎзССР Бадий адабиёт нашриёти, 1958, 142-бет.

² «Совет жангчиси» газетаси, 3 ноябрь 1943 йил.

³ «Совет жангчиси» газетаси, 7 ноябрь 1943 йил.

⁴ «Тўлак ботир», Тошкент, ЎзФАН нашриёти, 1942.

⁵ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 8 декабрь 1943 йил.

⁶ «Душманга қарши олға» газетаси, 29 август 1944 йил.

* Ўша газета, ўша сон.

ганми? бунни менга отам, отамнинг отаси бобом ўргатган,— деди Мамат»⁷.

Уруш йиллари шаронти, талаб ва заруриятига кўра айрим мақоллар формаси ва мазмуни ўзгартирилди, янги кўшимча мазмун билан бойитилди. Журналист Мели Жўра «Офицер эсдаликлари» очеркида шуларни ёзади. «Чумчуқдан кўрққан тарих экмас» деган ўзбек мақоли бор. Бунни жангчиларимиз «Ўлимдан кўрққан умр кўрмас» деб уруш шаронтига мослаб олдилар. Мен битта ҳам жангчим ўлимдан кўрқмайди, деб ҳар ерда фахрлана оламан»⁸.

Маълумки, адабиётимизда ва мақолларда она образи Ватан рамзидир. Ўтмишда ва ҳозирда ҳам қўлланиладиган «ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» мақоли капитан Ҳабиб Турсуновнинг «Ўзбек халқининг қаҳрамонона ўтмишидан» номли мақоласида «Ким мард бўлса сўзига, ойдир она кўзига» шаклида ишлатилди. Мана шу сарлавҳа остида «Хоразм ҳақиқати» газетасида (7/XI — 1942) Хоразм область Қўшкўпир район Ғозовот қишлоқ Советидаги колхоз теримчиси Лола Абдуллаеванинг мақоласи босилган. Мақолада мақолнинг мазмуни яхши тушунтирилган. «Менинг болам фронтда. Ундан ҳар вақт хат олиб тураман. У фашист аблаҳларининг адабини бошлаб бераётгани тўғрисида қувонч билан ёзади. Менинг ўғлим Ватан уруши фронтларида мардлик, қаҳрамонлик кўрсатар экан, кўзимга ойдек кўринади». Қадимий диний тушунча руҳидаги «ота рози — худо рози» ўринда «она рози — эл рози» мақоли ишлатилди. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 22/1 — 1942 йил сонидида шу мақол сарлавҳаси остида марҳум кекса жамоатчи Ҳасан ота Исломовнинг Тошкент шаҳар Октябрь район хотин-қизлар йиғилишида Ўзбекистон делегациясининг Фарбий фронтга сафари ҳақидаги ҳисоботи баён қилинган. «60 ёшга кирган бўлишига қарамай, тетик, икки юзи қип-қизил кампир минбарга чиқди. Бу яқинда фронтдан келган Сайфиддин Носировнинг онаси Тазкира хола эди. У Ҳасан отага салом беради: Урушдаги азиз фарзандларим омонми? Сўзингизга қараганда улар босмачиларнинг хўп жазосини бераётган эканлар. Мен жуда хурсандман, розиман. Она рози — эл рози».

Маълумки, ўзбек халқ мақоллари ичида «ўзингни эр билсанг, ўзгани шер бил», «эрнинг юраги — шернинг юраги» каби мақолларда халқимизнинг қаҳрамонлик фазилати улуғланади. Бу мақоллар эл орасида кенг тарқалган. Давр, вазият талабига кўра «эрнинг юраги — шернинг юраги» мақолига қуйидагича ўзгартишлар киритилди.

⁷ Мардлик қиссалари, Тошкент, Ўздавбадийнашр, 1958, 189-бет.

⁸ Ўша асар, 218-бет.

Атоқли халқ шоири Ислом ота Назаров жанг майдонида афсонавий қаҳрамонлик кўрсатган ботир Қўчқор Турдиевга бағишланган «Яша, Қўчқорим!»⁹ сарлавҳали шеърида «Ўзбек ўғли — шер боласи» деган бўлса, ёзувчи Илья Эренбург «Ўзбеклар» сарлавҳали мақоласида «Халқ шоири Ислом шоир «Ўзбекнинг юраги — шернинг юраги деган»¹⁰ дейди. Буни майор Шомаъдиев «Ўзбек халқининг мард ўғиллари» номли мақоласида эса, «Ўзбекнинг юраги — арслоннинг юраги»¹¹ деб қўллайди. Капитан Фахри Камолнинг «Агитаторлар» номли мақоласида юқоридаги гап шундай ишлатилган: «Бўлиб ўтган митинглардан бирида агитатор младший лейтенант Абдулла Раҳмонов сўзга чиқиб, шундай деганди:

— Ўзбек халқи бизни ёшлигимизданоқ мард ва жасур бўлишга ўргатди. «Ўзбекнинг юраги — шернинг юраги» дейдилар қариялар»¹². Бу ўзгаришлар билан янги мақол яратилмаган бўлса ҳам жангчиларимизнинг ғайратига ғайрат қўшишда, уларни довюррак, қўрқмас қилиб тарбиялашда хизмат этди.

Уруш йиллари ишлатилган «қўрқоқ олдин мушт кўтарар», «ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ» мақоллари ҳам конкрет тарихий шароитда янги мазмун билан бойиди. «Қўрқоқ олдин мушт кўтарар» мақоли мамлакатимизга ваҳшийларча бостириб кирган немис-фашистларга нисбат берилди. Марҳум кекса коммунист Султонхўжа Қосимхўжаев «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 16/VII — 1941 йил сонида «Душман мажақланади» сарлавҳали мақоласида шундай дейди: «Ўзбек халқида «қўрққан олдин мушт кўтарар» деган бир мақол бор. Герман фашизми бизнинг яна ҳам қудратли бўлиб тез суръатлар билан ўсаётганлигимиздан қўрқди; ҳужум қилмаслик тўғрисидаги ўзи имзолаган фактни жинояткорона бузиб, бизга қўққисдан ҳужум қилди». Жангчи Мухтор Турсунов 4/XI — 1942 йили «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакциясига юборган «Яшашни иста-санг, фашистни ўлдир» сарлавҳали мақоласида юқоридаги мақолни келтиради ва совет солдатига мурожаат қилиб «фашист қўрқоқ. Агар сен қўрқоқлик қилсанг-чи, сенинг юзинг қора бўлади. Сен ит ўлими билан ўлиб кетасан»¹³. Оташин ватанпарвар шоир Ҳамид Олимжон 24 июнь 1941 йили Москвада ёзган уруш йилларининг биринчи шеъри «Ғалаба қўшиғи»да «Қим аввал мушт кўтарса, албатта, қўр-

⁹ «Бонг» газетаси, 25 апрель 1943 йил.

¹⁰ Мардлик қиссалари, Тошкент, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1958, 21-бет.

¹¹ «Совет жангчиси» газетаси, 23 октябрь 1943 йил.

¹² «Совет жангчиси» газетаси, 21 ноябрь 1943 йил.

¹³ ЎзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735, опись I, варақ 156

қоқ келди» деб халқ мақолини ўзлаштирган ҳолда ўринли ишлатган эди.

Мақолларда қўрқоқлик, номардлик тушунчаси хоинлик, сотқинлик, муттаҳамлик тушунчаси билан бирга қўшилиб кетган ва ҳамма вақт халқ бадий ижоди асарларининг барча жанрларида мардлик, қаҳрамонликка қарама-қарши қўйилади. Кўринадики, бу каби мақолларнинг асл мазмуни сақланган бўлиб, совет жангчисини қўрқмасликка, баҳодир бўлишга ундаб турарди.

Узоқ ўтмишда ишлатилган, урушга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган айрим мақоллар, шунингдек, тинчлик даврида қўлланилган мақоллардан бевосита халқ ва мамлакат тақдири масаласи билан, уруш даврининг энг актуал вазифалари билан узвий боғланган ҳолда фойдаланилди. Масалан, «Хотининг ишчан бўлса, сафарда хатар бўлмас» мақоли ўтмишда маълум бир иш билан эр узоқ сафарга чиққанда рўзгорнинг, оиланинг тинчлиги, омонлиги хотинга — оила бекасига боғлиқ бўлганлиги англашилса, уруш даврида бу мақол орқали совет кишиларининг юксак онглилиги ифодалангани, қийинчиликларни енгишда, мамлакат ичкарисини мустаҳкамлашда аёлларимизнинг фидокорона меҳнат қилиши зарурлиги тушунчаси уқтирилди. Бу фронтчиларнинг оналари ва аёлларининг 15/IV — 1943 йили Москвада бўлиб ўтган Бутуниттифоқ митингида Тошкент темир йўлининг машинисти, ўзбек қизи Башорат Мирбобоева сўзлаган нутқда ишлатилди.

Уруш йиллари бекорчи одам душман элемент ҳисобланган. Асқар Шермуҳаммедовнинг «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган (6/IV — 1943 йил) «Бекордан ҳамма безор» сарлавҳали мақоласида шу мақол орқали халқимизнинг меҳнат frontiдаги жонбозлик ва жонкуярлик фазилати баён қилинган. Шунингдек, сабр, чидам, ҳунар ҳақидаги халқ мақоллари жангчиларимиз иши, машғулоти, курашига тўғри татбиқ этилди. Ёзувчи Назир Сафаровнинг «Қирон» очеркида снайперлик ҳунари катта маҳорат, чидам ва эҳтиёткорликни талаб қилиши огоҳлантирилади. «Ҳар сафар ҳам овчига ов дуч келавермайди». «Сабр қилсанг, ғўрадан ҳолва битар, сабрсиз ўз оёғидан йитар» деганлар. Снайперлик ҳунари шунақа, чидамли бўлишни талаб қилади. Озгина сабрсизлик кўрсатсанг борми, иш тамом...¹⁴. Шу каби «туяни миниб олишни кўзла», «етти ўлчаб бир кес»¹⁵ мақоллари ишлатилган мақолаларда ҳам уруш қуролиларини яхши ўрганиш, ундан билиб, усталик билан фойдаланиш ҳақида гапирилади.

¹⁴ Мардлик қиссалари, Тошкент, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1959, 111-бет.

¹⁵ «Совет жангчиси» газетаси, 22 апрель 1945 йил.

Юқоридаги фикрларнинг яқуни сифатида солдат ҳаёти тажрибасидан келиб чиққан янги «қуролим — кўз қорачуғим»¹⁶ мақоли яратилди.

Ёвуз душманга қарши халқимизнинг чексиз ғазаб ва нафрати унинг сатирик характердаги мақолларида яхши ифодаланган. Уларда душман устидан заҳарханда кулги, аччиқ киноя кўзга ташланиб туради. Бунда «бузоқнинг югургани сомонхонагача», «олганда ҳой-ҳой, берганда вой-вой», «жўжани кузда сана», «чучварани хом санама» каби мажозий образли иборалар, «ошга пашша тушди», «сафар қочди» сингари масхарали кулги, нафратли халқ таъбирлари ўринли ишлатилди.

Совет Иттифоқи қаҳрамони Аҳмаджон Шукуров ўз юртига қайтиб келганда мажлисда сўзлаган сўзида кўчма маънодаги мақолдан яхши фойдаланиб, шундай деган эди:

«Аммо, бузоқнинг югургани сомонхонагача дегандай уларнинг чиранишлари узоққа бормайди»¹⁷. Бу мақол мазмунида фашист босқинчиларнинг ҳужуми сўзсиз тўхтатилиши, барбод бўлиши аниқлигига ишонч ифодаланган. Демак, мақолнинг умумий мазмуни сақлангани ҳолда, унга замон ва халқнинг янгича фикри, қараши сингдирилган. Ўтмишда, асосан, эксплуататорларга қарши қарата айтилган «оқ ит, қора ит — бари бир ит» мақоли «Қизил Армия» газетасининг 20/V — 1944 йил сонида сарлавҳа ўрнида «Оқ ит, қора ит — ҳаммаси ҳам бир ит» деган мақола босилган (халқ орасида мақолдаги «бари» сўзи ўрнида «ҳаммаси ҳам» бирикмаси ишлатилади).

Мақолада Ватанимизга тажовуз қилган ҳар қандай талончи ёвни тезроқ тор-мор келтиришга, уларни ўз уясида янчиб ташлашга чақирилади.

«Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган (15/II — 1944) Салоҳ Ҳасан ва Қомил Пўлатларнинг «Бир ёқадан бош чиқариб...» деган мақоласида мушкулни осон қилишда бу мақолнинг мазмунидан тўғри фойдаланилади. «Бир ёқадан бош чиқарсак, ҳар қандай оғир ишнинг уддасидан чиқадиган одамлармиз».

Дўстлик, қардошлик, иттифоқлик, бирлашиш ва ҳамкорлик мазмунини ифодаловчи бу мақол Иброҳим Раҳимнинг уруш йили ёзган «Айрилмас дўстлик» очеркида СССР халқларининг қардошларча дўстлиги, чунончи, улуг рус ва ўзбек халқлари ўртасидаги дўстлик мазмунини ташишда фойдаландики, бу билан мақолнинг маъно доираси кенгайди, конкрет ижтимоий тус олди; совет халқининг дўстлик ҳақидаги янгича тушунчаси тўғри ифодаланди:

¹⁶ «Фронт ҳақиқати» газетаси, 28 май 1944 йил.

¹⁷ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 8 декабрь 1943 йил.

«Рус оғаларимиздан ўргандим. Улар бошимиздан қуллик балосини олиб ташлашда бизга ёрдам қилдилар. Улар бизга тил ва иш ўргатдилар. Биз ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб ишлаб яшнамоқда эдик»¹⁸.

Марҳум президентимиз Йўлдош ота Охунбобоев «Ўзбек халқининг делегацияси Фарбий фронтда» сарлавҳали мақоласида СССР халқларининг бузилмас дўстлиги ҳақида гапириб, шундай деган эди: «Ҳарбий кенгаш аъзоси ўртоқ Иванов сўзига жавоб берганимиз ўзбекларнинг «бир таёқни синдириб бўлади, лекин ўн таёқни эгиб ҳам бўлмайди» деган эски бир мақоли эсимга тушиб кетди. Биз икки юз миллионли кишимиз ва ҳаммамизнинг фикри-тилагимиз битта»¹⁹. Бу мисолда ҳамма куч бирликда, дўстликда деган ҳаққоний тушунча эртанинг хулосаси, якуни сифатида қўлланилган юқоридаги ҳикматли сўз орқали яхши ифодаланган.

Уруш йилларида афоризмлар, ҳикматли сўзлар, халқ иборалари ҳам кўп қўлланилди. Булар ёрдамида халқимизнинг дилидаги орзу-умиди, юксак гуманистик қарашлари, жанговар кураши, ажойиб инсоний фазилатлари тараннум этилди. Фронтнинг ҳамма участкаларида ишланиб чиққан, бутун совет халқи қизғин қувватлаган «Ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртларидан мактуб»да озодлик ва эркин яшаш ҳақидаги эзгу нияти, қаҳрамонликни улуғлаганлиги қўйидаги афористик фикрларда берилган эди: «Озодлик гулини бир искаб олган киши, уни умрбод унутмас. Юз йил умр кўрган қулдан кўра бир кун эркин яшашга улгурган киши бахтиёр ва беармондир...» «Кўрқоқларнинг ақли шошар, йигитлар майдонда тошар»²⁰. Кўрқоқлар ҳақида Фозил Йўлдош ўғли уруш йили айтган «Ота насиҳати» қўшиғида «номард одам ипни аждар билади» деса, Ойбек «Қуёш қораймас» романида «Аммо, битта-яримта махлуқлар борки: кўрқоққа ип илон бўлиб кўринади» (156-бет) дейди.

Урушнинг биринчи кунидан бошлабоқ совет халқи ҳақ, ҳақиқат, адолатли уруш олиб борганлиги тушунчаси жангчи С. Исаевнинг «Қизил Ўзбекистон» редакциясига юборган «Днепр оқади» номли мақоласида «ҳақиқат эгилса-да, синмайди» деган ҳикматли сўз орқали баён қилган. Бу «ҳақни эгиш мумкин, лекин синдириш қийин»²¹ шаклида ҳам ишлатилди.

¹⁸ Шонли саҳифалар, Бадий тўплам, Ўзбекистон Совет Ёзувчилари союзи, 1947, 141-бет.

¹⁹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 17 январь 1942 йил.

²⁰ Ватанинг чақириғига жавоб, Тошкент, ЎзССР Давлат нашриёти, 1944, 70-бет.

²¹ ЎзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735, опись 1, варақ 1536.

Фронгда ҳамма мамлакат ичкарасида — ҳамма жойда бирдек жанговар шиор бўлиб янграган, совет халқининг енгилмас ва пўлатдек мустаҳкам иродасини ифодалаган А. М. Горькийнинг «Агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар» деган ўткир сўзи барча қардош тилларда, шунингдек, ўзбек тилида ҳам матбуотимизда такрор-такрор кўзга кўринадиган жойда ёзилди. «Дадилдан бало даф»²² афоризми ҳам жангчиларимизни довурак бўлишга ундаган. «Фронт ҳақиқати» газетасида (23/V — 1944 йил) «Ботирлик жангчининг ҳусни» сарлавҳаси остида махсус бош мақола берилган бўлиб, мақолада айни жанг майдонида қўрқмаслик, баҳодирлик совет кишисининг энг яхши фазилати эканлиги таъкидланган. «Қуёш қораймас» романида ана шу мазмунда асар персонажи тилидан қуйидаги афористик сўзни эшитамиз.

— Передовойда кўрсангиз,— бошда каска, ис босган. кир-чир, юз-кўзлари қизарган, нима дердиз?

— Яна ҳам яхшироқ кўринардингиз. Ҳозир йигит ҳусни — қаҳрамонлик,— деди Салима (176-бет).

Булардан ташқари, рус тилидан таржима қилиш йўли билан ўзбек тилида ҳам ўзлашиб қолган, асосан, уруш йиллари даври учун характерли бўлган шиор тариқасидаги лўнда, сермазмун жумлалар ҳам айниқса фронт газеталарида кўп учради. Булар қуйидагилар: бизнинг кўчада ҳам байрам бўлажак; яхши алоқа — ярим ғалаба; ваҳима — душманнинг йўлдоши; маҳмадона — душман учун ўлжа; окоп жангчининг қалъаси; командир буйруғи — қонун; артиллерия — уруш худоси; таълимда қийин бўлса, жангда осон бўлади ва бошқалар.

Шундай қилиб, ўзбек халқ мақолларидан Улуғ Ватан уруши даврида жанг майдонларида ва меҳнат frontiда жанговар ташвиқот ва тарғибот ишларимизнинг энг яхши материали сифатида фойдаланилди.

²² «Қизил Армия» газетаси, 10 март 1944 йил.

ХАЛҚ ҚУШИҚЛАРИ ВА ШЕЪРЛАРИ

Улуғ Ватан уруши йилларида халқ қўшиқлари ва шеърлари фақат мамлакат ичкарисидагина эмас, балки жанг майдонларида ҳам яратилди. Жангчи солдатлар, сержант, офицерлар томонидан ўт ичида ўз кўзи билан кўрган ва бошидан кечирганларини, фронтдаги таассуротларини шеърий формада ифодалаш зарурияти туғилди. Бундай ҳолат фронтдан анча узоқда бўлган республикамизда ҳам рўй берди. Жангчи Қурбон Бадалов «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакторига 10/VI 1943 йили ёзган хатида шундай деган эди: «Қоғоз йўқ, вақт ундан баттар, ҳавас жуда зўр, тема ундан ҳам...»¹.

Жангчи Ҳалим Диёров (Сурхондарё область, Сариосиё район «Трактор» колхозидан) «Қизил Ўзбекистон» газетасига фронтдан юборган хатида ёзади: «Мен шоир эмасман, аммо ҳозир жанг майдонларида, йўллар устида, қишлоқ ва шаҳар кўчаларида душман ўликларининг чалкашиб ётиши ҳамда душман танкалари, ҳар хил машиналари тўда-тўда бўлиб бизнинг қўлда қолаётгани менга ажаб илҳом келтирди. Афсус, мен бу кўрганларимни тўласича тасвирлашга ожизлик қиламан»². Жангчи Чори Ҳайдаров редакцияга ёзган хатида: «Мен сизнинг газетангизга юборган шеърларимни траншеяда, дзотда, окопда, блиндажда ёзганман»³,— дейди.

Асли Қарши район, Кат қишлоқ Советига қарашли «Мақсад» колхозидан бўлган жангчи Элмуродов Жуманазар 5/IX 1943 йили Калинин шаҳар госпиталида ярадор бўлиб ётган чоғида ёзган «Олға» сарлавҳали шеърини «Қизил Ўзбекистон» газетасига юборди ва кичкина бир хатда газета

¹ ЎзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735, опись I, варақ 781.

² Шу ерда, варақ 1747.

³ Шу ерда, варақ 859.

редакторига мурожаат қилиб: «Мен олдин шеър ёзганим йўқ, лозим топсангиз шу хатимни босишингизни сўрайман»,— дейди. Ойбек жангчиларимизнинг мана шу нодир кайфиятини жуда тўғри кўрсатиб ўтган эди. У ёзади: «Жангчилар қалбларигадаги ҳислар ва туйғуларини, ҳижрон дардларини қўшиқ билан, куй билан, жилла бўлмаса оддий, лекин таъсирли сўз билан, кўнгил ҳарорати билан айтгуси келади. Мен жуда таъсирландим»⁴. Ойбекнинг «Фронт бўйлаб» китобчасида беш ўзбек йигитининг жанг майдонида ёзган шеърлари келтирилади. Ҳатто Ойбекнинг ўзи ҳам фронтга қилган сафарида кучли ҳаяжон, дафъатан рўй берган тўлқинланиш, кўтаринки бир руҳий ҳолат илҳоми билан талай шеърлар ижод қилган. Шоир «хоразмлик йигит Қўчқорга бағишлаб учтўрт минут ичида ёзган шеъримни ўқиб бердим»,— деб ёзади. 4—5, 5—10 минутда концерт берилаётган пайтда ёки митинг вақтида ҳам Ойбек жангчиларга атаб шеърлар тўқийди ва ўша заҳоти ўқиб беради⁵. Асосан халқ шоирлари ижоди учун энг характерли бўлган бадиҳагўйлик халқ шеърларининг яратилиши учун ҳам бевосита тааллуқли бир ижодий жараён экани кўзга ташланади. Ойбекнинг бир лаҳзада яратган шеърларининг баъзилари халқ шоирларининг термаларига, дostonлардаги шеър тузилишига ўхшаб кетса, баъзилари халқ қўшиқларини эслатади. Айримлари жангчиларнинг шеърларидан фарқ қилмайди. Лекин ҳаммаси ҳам юқори эмоционаллик, зўр эҳтирос кучи билан суғорилган. Ижодкорнинг мақсади жангчининг ботирлиги туфайли қалбида туғён урган ҳиссиётни тезкорлик билан ифодалашдир. Бунда шакл ва мундарижа уйғунлиги қиёмига етмай қолиши, қофияларда оҳангдошлик пухта ишланмаган бўлиши мумкин. Ойбек бундай шеърларни хомаки деб юритади. Сержант Абдуллажон Турдиев ҳақидаги икки банд шеърини шоир китобчада келтиради.

У ўзбекнинг асл боласи,
Жангларда шон-шараф олади.
Фахрларан ота-онаси,
Уни севар халқ Ватани.

Ботир йигит, немисларни қир,
Улигидан тепалар яса.
Кун бермагил ёвларга ҳеч бир,
Яқин қолди улуг галаба⁶.

Энди жангчи Ғани Мирзаевнинг ўзи ёзган кичик шеърини юқоридаги Ойбек шеърига чоғиштириб кўрсак, унинг хомакилигига, сира шубҳа қилмайсиз.

⁴ Фронт бўйлаб, «Тошкент» бадий адабиёт нашриёти, 1965, 47-бет.

⁵ Уша асар. 32-бет.

⁶ Уша асар. 32—33-бетлар.

Уч йилдан бери соғинч билан
Эзилганди юраклар.
Узун сочли қизлар дебон
Тикилган эди кўзлар.

Сафар айлаб чиқдингиз
Узоқ йўлдан бизларга.
Кўнгилни чоғ этдингиз
Раҳмат деймиз сизларга⁷.

Фронтга борган ўзбек бадий бригадасини қутлаб ёзилган бу шеър ўз даврида бадий факт бўлиши билан қимматлидир. Шундай шеърлардан яна бирини Ойбек снайпер Сайфохун Сатторовга бағишлаган. Шоир уни дарров ёзганини ва шу онда ўқиб берганини таъкидлайди. Бу шеърда ҳам фикрни содда, лўнда ифодалаш, ҳозиржавоб кишидай айтиб қўяқолиш характерли.

Автоматинг қўлингда шахдам,
Асл йигит довюрак ботир.
Юрагингда юрт ишқи ҳардам,
Шонли ишга сени чақирар.
Сен узган ўқ адашмас асло.
«Овинг» кундан-кун баракали.
Ёғдиравер душманга бало.
Бургут йигит, ўзбек мергани.
Мард ўғилдан Ватан миннатдор,
Элга бўлур ишларинг дoston.
Немисларга сендан дунё тор.
«Раҳмат!» сенга десин отанг — боғбон⁸.

Бу шеърда халқ қўшиқларига хос равонлик, оз бўлса-да образлилик, жўшқинлик кўринади. Халқ шеърларидаги лирик қаҳрамон ўзининг жонли прототипига эга. Шеър жуда оз фурсатда яратилганлиги учун ҳам қисқа, ортиқча тасвирлардан ҳоли; умуман, бундай шеърларни рассомнинг эскизларига ўхшатиш мумкин. Эскиз шеърлар уруш даврида талайгина яратилди.

Профессионал ижодчи бўлмаган кишилар томонидан тўқилган, ғоявий-бадий жиҳатдан дуруст поэтик асарларни халқ шеърлари деб юритишни мақбул кўрдик. Бу асарларнинг формаси бизга таниш бўлган халқ қўшиқлари формасида яқин бўлиб ёзма поэзиямиз таъсирида яратилган. Муҳими шундаки, халқимизнинг азамат фарзандлари қаерда бўлмасинлар, ҳамма жойда қўшиқ, шеърлар тўқиганлар, куйлаганлар. Атоқли шоиримиз Ҳамид Олимжон айтганидек «Қўшиқ айтган жангчи жасур, қўшиқ айтиб ҳужумга кирган ботир зўр бўлади. Қўшиқ одамнинг руҳини баланд кўтаради,

⁷ Уша асар, 46-бет

⁸ Уша асар, 20-бет.

жангчини жангга чақиради. Қўшиқ айтган ботирларни кўрган душманнинг юраги орқага тортади»⁹.

Халқ қўшиқлари ва шеърларида улуғ Ватан манфаатларини ҳамма нарсдан юқори қўювчи, мардлик, эркпарварлик, революцион гуманизм ғоялари қон-қонига сингиб кетган онгли, довюрак совет кишилари образи гавдаланади.

Жанг майдонларида жангчиларимиз томонидан тўқилган шеърлар, қўшиқларда лирик қаҳрамон кўпинча яратувчининг ўзи биринчи шахс — «мен»дир. Жангчиларимиз бу даҳшатли урушда ўз кўзлари билан кўрган, ўз бошларидан кечирган жанговар ҳодисалар заминида туғилган ғоят ҳаяжонли таассуротларини, ҳис-фикрларинигина бадиий ифодалаганлар. Фронтга кетган ўзбек йигитларининг дилида оташии совет гатанпарварлиги тушунчаси, марди майдон қаҳрамонлик фазилати шунчалик чуқур, ғоят кенг мазмунга эгаки, у коммунистик онглилик ва социалистик ғоя билан йўғрилгандир. Унинг фикри-зикрида, сўзида, қўшиғида ва шеърида ҳам мана шу ҳаётга янгича социалистик муносабат ҳукмрон, чиндан ҳам ўзбек халқи қардош халқлар сафида буюк Совет мамлакатининг даҳлсизлигини мардларча ҳимоя қилди, жон бериб жон олиб курашди, енгди. Смоленск шаҳрини озод қилишда қатнашган, асли Фарғона область Бағдод район Чўринди қишлоқ Советидаги собиқ «Янги ҳаёт» колхозининг тракторчиси ботир жангчи Тиллабой Сиддиқов ўзи яратиб, ўзи куйлаган қуйидаги қўшиғида улуғ мақсадлар йўлида комил-ишонч билан душманга қарши зафарли кураш олиб борган ботир совет жангчисининг жонли образи гавдаланади. Қўшиқда эр йигитнинг овози жангларда эл-юрт ва ор-номус учун талашган, ўлим билмас, юзи ёруғ совет жангчилари овози бўлиб эшитилди.

Совет эли ишониб,
Автоматни топширди.
Автоматчи йигитлар
Фашистларни шоширди.
Автоматим қўлимда,
Йўлдошимдур йўлимда;
Атакага борсам мен,
Фашист зоти ўлимда.
Россиянинг ўрмони —
Тошкентимнинг Дўрмони
Автоматдан отганда
Мардлигимни кўр мани!¹⁰.

Фронтда ижод қилинган ашула, шеърлар форма жиҳатдан турлича бўлса ҳам, уларнинг тематикаси умумийдир. Она-

⁹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 2 сентябрь 1941 йил.

¹⁰ Мардлик қиссалари, Тошкент, ЎзССР Давлат Бадний адабиёт нашриёти, 1958, 180-бет.

Ватанга чексиз муҳаббат ва садоқат, босқинчи ёвга ўтли нафрат бундай асарларнинг ғоявий мазмунини ташкил этади. Жангчи Ўринбой Собиров 25/IV 1943 йили ёзган ва ўз сўзига кўра ашула қилиб айтган «Ватан учун» шеърини «Ул париваш» куйида яратди. Муқимийнинг «Ул париваш қадрим билмас то камола етмагунча» деб бошланадиган ашуласига мос ҳолда қўшиқ яратиш, умуман халқ куйлари асосида замонавий ашулалар тўқиш тажрибаси кўпроқ ўзбек совет адабиётининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода ва унинг муносиб шогирди Собир Абдулла ижодий фаолиятида намоён бўлган эди. Бунда ҳар бир автор тайёр куйдан фойдаланиб, янги мазмундаги шеърни эшитувчига яхши таъсир этиш ва ёдда сақлаш учун ашулага айлантиради. Бу ашулада ошиқона хаёллар, лирик кечинмалар эмас, балки она-юртга муҳаббат, садоқат, жангда марди майдон бўлиш, оташин ватанпарварлик ғоялари жаранглайди:

Мард юрагим ҳаргиз тинмас,
Улуғ жангга бормагунча;
Қаҳрамонлик ҳеч билинмас
Ёв юрагин ёрмагунча.

Ватан бўлсин мендан ризо,
Жоним бўлсин сенга фидо,
Мен эмасман одам асло,
Сени сақлаб қолмагунча.

Уруш йиллари халқ поэзиясида она-ўғилнинг савол-жавоби тариқасидаги айтишуви, фронт ва мамлакат ичкарасида тўқилган қўшиқларда айниқса кенг ёйилди. Бу бадий приём орқали поэзиямизда Ватан озодлиги учун кураш темаси янада таъсирлироқ куйланди.

Жангчи қизил аскар Пўлатов Қувватнинг 25/VI 1943 йили ёзган «Она ва бола сўзи» сарлавҳали шеъри тасвир ва фикрни баён қилиш эътибори билан халқ шоирларининг шу даврдаги жанговар термаларига ўхшаб кетади. Ўғил сўзида шарафли ишга отланаётган кишининг эл-юртга садоқати баён қилинади. Шеърнинг биринчи банди:

Мен кетар бўлдим букун
Меҳрибоним, яхши қол.
Бормишам жанг майдона,
Онажоним, яхши қол, —

шаклида етти бўғинли сатрлардан иборат бўлса, кейинги бандлар ўн бир бўғиндан ташкил топган:

Гулгун ёнур диллардаги истагим,
Жанг майдонга кетар дўстим, ўртоғим,
Борсам жангга дилда қолмас армоним,
Кетар бўлдим, меҳрибоним, яхши қол.

Онанинг ўз фарзандига бўлган меҳрибонлиги — табиий биологик ҳис-туйғу Ватан тақдири, эл-юрт шон-шавкати,

муҳаббати тушунчалари билан бирга қўшилиб, унда граждандлик бурчи, сезгисини келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам она тилида ва дилида шу азиз юрт севгиси, ёвуз кучлар ҳамласидан омон сақлаш идеяси биринчи планга кўтарилади. Шеърда она тилидан ўз ўғлини фронтга тезроқ жўнаб кетиши зарурлиги уқтирилар экан, унинг руҳий кечинмалари, доно насиҳатлари халқ бадий ижодига хос усулда акс эттирилади:

Еш дилингда Ватан ишқи ёнади,
Булбул учиб гул шохига қўнади;
Жанг майдонда дўст-ўртоғинг кутади,
Тўхтамасдан қанот қоқиб учиб бор.

Халқ дostonларидаги ботирликни шарафловчи «йингит юрса титрар тоғнинг дараси» каби сатрларни ўринли қўллаб, ўз ўғлини қаҳрамонликка, довюракликка ундаган она уруш даҳшатларини бирма-бир эсга соларкан, ҳаёт-мамот жангида ўғлининг ҳушёр, иродали, сергак бўлиши зарурлигини уқтиради:

Ажал бозоридир, ҳазил билмагин,
Душманлар ичида сиринг бермагин,
Бориб жангга, жонинг ширин кўрмагин,
Душман кўриб сен орқага қайтмагин,
Бизни яна қул бозорга сотмагин,
Елғизимсан, ҳам мардимсан яхши бор.

Кўриниб турибдики, шеърда онанинг мураккаб психологик кечинмалари акс этган. У ўғлидан ажралиб куюнади, ичидан сирли алам чекади, айни чоқда эл-юрт бошига тушган мусибатдан у ҳам оғир ташвишда, ғамда; бу унинг халққа, Ватанга бўлган муҳаббатини ифодалайди. Она меҳри дарё дейдилар; шу меҳр билан она ўз фарзандини камолга етказган, кўзининг оқ-қорасини энди узоқ сафарга, оғир жангга йўлламоқда. унинг хаёлидан нималар кечди, ким билади дейсиз. Биз юқоридаги каби шеър ва қўшиқларда фақат онанинг бир лаҳзалик ҳолатини, меҳрибон овозини эшитамиз, лекин қўшиқлар мантиқидан онанинг яширинган руҳий ҳолатини тасаввур этиш мумкин. У қанчалик ўзини тутиб, дадилликка солиб турмасин, ўғлига эл-юрт истагини ифодалаб наказ бермасин, барибир унинг қалбини бир сўнгсиз алам тирнаб туради, изтиробга солади, гоҳ ўлим ваҳимаси, гоҳ ўғлининг дийдорига зор бўлиш ташвиши, уйқусиз тунлар қамраб олади. Фикр, ҳисларнинг юракдаги бундай туғёнида совет кишиси учун энг қимматли бўлган она-Ватан озодлиги учун кураш ғояси ғолиб келади. Оламни ёритган ҳаётбахш она меҳри-муҳаббати социалистик Ватан тақдири билан, хонавайрон бўлган қардошларимиз тақдири билан пайванд бўлиб кетади; шу тариқа она образи халқ қалбида туғилади, у ўз жигаргўшасига жовдираб термулар, пешона-

сидан ўпиб, силаб-сийпаб азиз ўғлига оқ йўл тилаб, ой бо-
риб, омон келишини айтганида ҳам муқаддас Ватан даҳлсиз-
лигини сақлаш фикрини ҳамон уқтиради, таъкидлайди, огоҳ-
лантиради. У ўз ўғлини фронтга юбориши билан эзгу тилак-
ларини рўёбга чиқармоқчи — унинг ягона мақсади эса совет
халқининг босқинчиларга қул бўлмасдан эркин, бахтиёр
яшашидир. Ана шу ниятда она хиёнаткорга нисбатан ғазаб-
кор, ғоят нафратли кайфиятда; у ўз ўғлини қўрқмас, ботир,
ғолиб бўлишини истайди, буюради, талаб қилади, кутади:

Икки юзим ёруғлиги, юлдузим,
Мен кутарман, йўлларингда тўрт кўзим;
Соғ боргайсан, сен саломат қайт, қўзим,
Қўрқмас болам, баҳодирим, яхши бор¹¹.

Онанинг юрак сўзлари қанчалик мўътабар, меҳрга тўлиқ;
она муҳаббати ҳамма нарсадан азиз ва улуғ. Она ҳақида ер
юзи адиблари ва шоирлари кишини ҳаяжонга солувчи асар-
лар яратганлар. Буюк пролетар ёзувчиси Максим Горький
ўз романини «Она» деб бежиз атамаган. У она образи орқа-
ли буюк революцион Россиянинг салобатини намоён қилди.

Уруш йиллари даври халқ қўшиқларимизда тасвирланган
ўзбек онаси образи ўзига хос миллий хусусиятлари билан
ажралиб туради.

Оқ қоғозда оқ қантим,
Кўк қоғозда кўк қантим,
Ой бориб, омон келгин
Евни енгиб фарзандим¹².

Халқ қўшиқларида тасвирланган онанинг юраги бутун халқ-
қимиз юраги билан, жанг майдонларида жонга жон, қонга
қон дея курашган азамат фарзандларимиз юраги билан бир-
га тепди. Буни Тўхта опанинг Шарқий Пруссияда жанг қил-
ган ўғлига атаб ёзган «Тилак» сарлавҳали шеърий мактуби-
да равшан кўриш мумкин.

Шеър «Душманга қарши олға» фронт газетасининг
12/IX — 1944, № 72 (233) сонида босилган. Бу она кечинма-
сида энди фронтдан келиб турган хушxabарлардан мамнун
бўлган, мард ўғли билан фахрланган, ундан рози бўлган,
қалби ғурур билан тўлган халқ кайфиятини кўрамиз. Мана
шу томонлари билан бу образ аввалги она образидан маъ-
лум даражада фарқланади, лекин бу образларда фарқдан
кўра улар учун умумий бўлган хислат, хусусиятлар — она-
Ватанга чексиз садоқат, душманга нисбатан шафқатсиз бў-
лиш кўзга ташланади.

¹¹ ЎзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд
1735, опись I, хат 170.

¹² Ўзбек совет фольклоридан намуналар, Тошкент, ЎзССР ФА наш-
риёти, 1954, 22—23-бетлар.

Тўкин ёз фасли, ҳар хил мевалар фарқ пишган, лекин она дардчил, унинг бутун фикри ўғлида, ўғлининг тақдирида, уни оналик муҳаббати билан соғинади, фақат зафар билан қайтишини кутади. Онанинг мактубида ҳаёт гўзаллиги, фаровонлиги, соғиниш туйғуси, жонажон Ватан тақдири, юзи ёруғ ўғли билан тезроқ дийдор кўришиш орзуси ва истагидан кўпни кўрган, бутун оламдан хабардор ватанпарвар онанинг кўркам сиймосини тасаввур этиш мумкин.

Боғда олма, шафтоли, анор,
Есанг узиб, ташнайинг қонар...
Жўяклардан ўзинг оралаб,
Истаганинг еярсан танлаб.

Мана шу гўзал ҳаёт онани ҳам, ботир жангчини ҳам курашга чақиради.

Қаҳрамоним, ўргилай сендан,
Ёв танкини бир ўзи енган;
Минг фрицни қилдинг девона,
Сени туққан Ватандир — она;
«Қизил Юлдуз» яна олибсан,
Уч фашистни асир қилибсан.

Она сўзида ҳам ўзбек халқининг ғалабага бўлган қатъий ишончи шеър охирида нутқ оҳангининг тобора кескин тус олиши билан ифодаланади. Айни чоғда душманни сўзсиз тор-мор келтириш ва ғалаба билан қайтиш учун қонли жангларни шиддат билан давом эттириш зарурлиги таъкидланади. Онанинг ўғлига нисбатан меҳри, ёвларга нафрат туйғуси социалистик Ватан дахлсизлиги учун астойдил курашиш идеясини келтириб чиқаради.

Тезда уруш битар, келурсан,
Қучоғимда яйраб юурсан;
Унгача қир, ёвни аяма,
Не бўлди деб бизни ғам ема.
Биз колхозда тўқ ва бадавлат,
Тилагимиз: битсин ёв — лаънат.

Ўз севикли ёрини озодлик урушига йўллаган ватанпарвар аёлнинг ички ҳис-ҳаяжони акс этган қўшиқларда ўз ёрига садоқат ва она-юрт муҳаббати узвий бирлашиб кетиши шунчалар самимий ифодаланганки, ундан вафодор маъшуқанинг жудолик, айрилиқ туфайли ҳижрони, кўз ёшлари, ғамгин кечинмаси эмас, балки унинг руҳан тетик, бардам қиёфасини кўрасиз, унинг ёв устидан ғалаба қилишимизга комил ишонч билан айтаётган, кишига далда берувчи таъсирли сўзини эшитасиз.

Гул барги танга-танга,
Ёрим йўлладим жангга,
Қай жангчидан қолишай
Жоним фидо Ватанга!

Олма оқиб келади,
Беҳи қалқиб келади,
Фронтга кетган йигитлар
Орден тақиб келади¹³.

Яна бир қўшиқда эса, меҳнат ва жанг тушунчаларининг бирлиги ифодаланади. Унда совет халқининг энгилмас иродаси, босқинчи ёвларни янчиб ташлашга отланганлиги баён этилган. Қўшиқнинг ҳар бир сатрида душманга ўтли нафрат ҳиси равшан сезилиб турибди.

Қўлимдаги кетмоним
Ёвга қарши қиличдир.
Бизнинг юртимизнинг кучи
Энгилмайдиган кучдир.

Уйингизда найлайман,
Белга камар бойлайман;
Душманни шартга отиб,
Бир чуқурга жойлайман.

Бу қўшиқларда қаҳрамоннинг ўз ички руҳий кечинмаларида ифодаланган таъкидловчи ва тасдиқловчи фикрлари душманга қарши қаратилади ва шу асосда қўшиқда ўткир социал конфликт юзага чиқади.

Юқоридаги қўшиқ Қўқон шаҳар «Бирлашган» артели аъзоси Муқаррам Қаримовадан ёзиб олинган бўлиб, «Менинг мақсадим шулдир» сарлавҳаси остида «Ашулалар»¹⁴ (Бу куннинг халқ қўшиқлари) тўпламида берилган.

Маълумки, ўттизинчи йилларда мудофаа темасида бир қанча халқ қўшиқлари яратилган. Мазкур тўпламга шундай қўшиқлар ҳам киритилган бўлиб, булар уруш даврида халқ поэзиясининг таркибий қисмини ташкил этди. Маълум оҳангда куйланган юқоридаги қиз қўшиғида фронтдан узоқда туриб, фронтдагилар билан ўзини бирга ҳис этган, ўзбек халқининг фикр-ўйи, бирдан-бир мақсади шундай ифодаланади:

Сув келар гулдур-гулдур,
Дўст бўлсанг кўнглим тўлдир.
Душманимни қақшатгин
Менинг мақсадим шулдир.
Менинг мақсадим шулдир!

Қиз нутқида қатъиятлик, ирода, ўз кучига ва ишига ишонч, ўч, қалб қаъридан отилиб чиққан ғазаб-нафрат туйғулари ниҳоятда аниқ, лўнда акс эттирилган. Халқ қўшиқлари фронт газеталари саҳифаларида босилиб турди. «Ватан учун» фронт газетасининг 13/Х 1943 йил сонисида «Халқ ашу-

¹³ М. Алавиёва, Ўзбек халқ қўшиқлари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 142—143-бетлар.

¹⁴ «Ашулалар», Тўплаб нашрга тайёрловчи Ўткир Рашид, Тошкент, Ўздавнашр, 1942.

лаларидан» сарлавҳаси остида «Ашулалар» тўпламида берилган халқ қўшиқларидан баъзилари келтирилади. Умуман, халқ қўшиқларининг ажойиб бир фазилати шундаки, уларда ҳаёт билан шеърият чатишиб кетган бўлади, яъни уларда адабиёт билан ижтимоий воқеликнинг алоқаси шу қадар яқинлигидан халқ бадиий ижодига хос фавқулудда ҳаққонийлик ўз-ўзидан равшан кўриниб туради. Халқ оммасининг кўнглидаги интилиш, ғоя, мақсад ва вазифалар бутун аниқлиги ва соддалиги билан юз кўрсатади. Масаланинг муҳим томони — бу қўшиқлардаги фикрлар, мусиқийлик, равонлик неча йиллар ўтса ҳам эскирмайди. Худди бугунгидек ўқувчининг эътиборини жалб этади, завқлантиради; қуйидаги қўшиқлар ҳозирда ҳам уруш йилларининг акс садоси бўлиб эшитилади.

Сой келар, сомон келар,
Сояси равон келар!
Урушга кетган аскарлар
Енгади, омон келар.
Эй дўстлар, ёрлар
Енгади, омон келар!

Менинг акам баҳодир
Ўн йигитнинг кучи бор.
Қуриб кеткур фашистда
Ҳамманинг ҳам ўчи бор.

Жон ўртоқ, жон ўртоқ,
Ҳамманинг ҳам ўчи бор!
Ол байроғу, ол байроқ,
Душман ололмас уни.
Агар кўз тикса душман,
Ўзининг битар кунни.

Ўзбек қизи ўзининг аёллигини камситадиган кўҳна замонлар аллақачон ўтиб кетганини яхши тушунади. У энди миллионларнинг бири бўлиб жанг майдонларига жўнашга тайёр. Бу унинг олижаноблиги, мардлиги, ўзининг кимлигини, ҳурмат-иззатини, қадри-қимматини чуқур билганлигининг белгисидир.

Ариқ бўйини ўй,
Гулзорларга сув қўй;
Қизсан деманг, аяжон,
Аскарликка қўл қўй,
Аскарликка қўл қўй.

Тегирмоннинг тошиман
Қиз болалар бошиман,
Борсам агар войнага,
Аскарлар қўлдошиман,
Аскарлар қўлдошиман!

Эркини, ҳуқуқини, одамийлигини ҳимоя этиш, жондан азиз она-Ватанини поймол қилишдек шум ниятда босқинчилик

қилган фашистларга ўлим зарбасини бериш, мард йигит-қизларимизнинг муддаоси эди. Қизил аскарларимизнинг қуроллари мақтови орқали уларнинг баҳодирликлари тасвирланади, ёвни қириш нияти баён қилинади. Қўшиқдаги ижобий образнинг тили ҳам қиличдек кескир, қайрилган, найзадек ўткирдики, бу унинг характеридаги енгувчан, ҳужумкорлик, маккор ёвга шафқатсизлик белгиси бўлиб кўринади:

Шаршарадан тош келур,
Ёв кўзидан ёш келур,
Омон бўлгур қиличим,
Юз ёвга бардош келур,
Юз ёвга бардош келур.

Ой чиқса, ойдin бўлар,
Кун чиқса, кундуз бўлар,
Қизил аскар найзаси
Кечалар юлдуз бўлар.

«Ашулалар» тўпламидаги Зикриё Мамадалиевдан ёзиб олинган «Мен ҳам тайёрман» сарлавҳали қўшиқда гитлерчилар Улуғ Октябрь инқилоби туфайли совет халқи эришган тарихий ғалабаларни — колхоз тузумини барбод қилмоқчи эканлиги алоҳида урғу билан таъкидланади, уни ҳимоя қилишни ўзининг муқаддас гражданлик бурчи деб билади. Қўшиқда у ўз колхозини бахти, порлоқ келажаги, фаровонлиги деб тушунади. Уни — колхозини жони бор экан, қаттиқ туриб ёвдан ҳимоя қилади, кўз қорачуғидек асрайди.

Колхозиму колхозим,
Колхозимдадир кўзим.
Унга кўз тиккан ёвни
Отиб ташлайман ўзим!

Фашист деган бизга ёв
Йўлимизга бўлмиш ғов
Сира омон қололмас —
Сочамиз унга олов!
Сочамиз унга олов!

Янгийўл район «Октябрь» колхозининг аъзоси Қарим ота Қосимовдан ёзиб олинган «Бизларни чол деманглар» қўшиғида қўшиқчи совет кексаларига хос ғайрат-шижоати, бор куч-имкониятни душманни янчиб ташлашга қаратгани аниқ кўриниб турибди. Чиндан ҳам, уруш йиллари барча оғир ишлар кексаларга, аёлларга қолган эди. Фароғатини, оромини тарк этиб, ўзини кураш майдонида ҳис этган ватанпарвар отахонларимиз юртнинг оғирини енгил қилишга астойдил бел боғладилар. Колхоз ишларига бош-қош бўлдилар, меҳнат frontiда жанг қилдилар. Қўшиқда бутун совет халқининг синов йилларидаги меҳнат фаолнати ота тилидан бадий умумлашма даражасига кўтариб баён этилади. Саккиз банддан иборат бу қўшиқда оталарга хос ростгўйлик,

насиҳатомуз фикрлар, меҳнат аҳлига мададкор сўзлари битта нарсага — кўз қорасидек ардоқли, суюкли социалистик Ватанни омон сақлашга қаратилган. Унинг йигитлардек серғайрат бўлиб кетгани, зарур бўлса қўлга қурол олиб жанг майдонига киришга тайёрлиги ҳам шундан:

Майли бўлсин сочлар оқ,
Тушган тишимиз,
Бизларни чол деманглар,
Йирик ишимиз,
Ҳа, йирик ишимиз.

Чол бўлсак ҳам йигитдек
Меҳнат қиламиз,
Меҳнат билан душмanning
Бағрин тиламиз,
Ҳа, бағрин тиламиз.

Керак бўлса милтиқ ҳам
Олармиз қўлга,
Евга қарши ғазабла
Тушармиз йўлга,
Ҳа, тушармиз йўлга¹⁵.

«Ашулалар» тўпламида Мамат ота Ҳамроқулов («Бирлик» колхозчи, Ленинград райони) айтган «Ишланг, билак толмасин» сарлавҳали кўшиқ берилган бўлиб, унда отанинг меҳнатчиларга мурожаат қилиб айтган сўзларида жиддий, қатъий бир оҳанг ҳукмрон. У ғоят ташвишли, аламнок, чунки эл-юрт таҳликада. Шу важдан ота «хушёр бўлинг» деб колхозчиларни огоҳлантиради, умидсизлик, паришонликка йўл қўймасликни таъкидлайди. Отанинг ниятлари, дуолари социалистик ҳаётнинг ҳамини яшнаб туриши билан боғлиқ. Ота, ниятинг йўлдошинг, деган халқ таъбирини эслатиб, душмanning кулишига сира йўл қўймаслик биринчи даражали вазифа эканини уқтиради. Охири бандда ота совет аскарларининг сонини юлдузларга қиёс қилади. Бу тасвирда совет аскарининг ҳар бири ёруғ юлдуз бўлиб гавдаланади, порлайди:

Боғим гули сўлмасин,
Евлар сира кулмасин,
Душманга зарба берган
Қизил аскар ўлмасин.

Қолхозчилар тўп экан,
Унумлари кўп экан,
Бизнинг юрт аскарлари
Юлдузданам кўп экан.

«Менинг ёрим фронтда» кўшиғида (Ленинград район марказидаги тикувчи артелининг хизматчиси Сабохон Солиева айтган) ҳам мард йигитларимизга хос бўлган, ёв қаршисига

¹⁵ Ашулалар, Тошкент, Ўздавнашр, 1942, 21-бет.

тикка чиққан ботирлар фазилати мадҳ этилади. Салбий маънодаги терисига сомон тиқиш каби халқ иборалари, образли фикрлари ёрдамида қасоскор халқимизнинг манфур ёвни бошлаб адабини бериб қўя олишга қодир эканлиги ай-тилади:

Сув келар ахта-ахта,
Менинг ёрим фронтда,
Гитлерчи фашистларни
Янчиб ташлар албатта!

Менинг ёрим қаҳрамон,
Душманга бермас омон.
Босқинчи фашистларнинг
Пўстига тиқар сомон.

Бизнинг қизил аскарлар
Тоғни талқон қилурлар,
Фашист итваччаларни
Янчиб яксон қилурлар¹⁶.

Ёрқиной номли қиз акасига бағишлаб ёзган «Жонлар фидо бўлсин, жонлар» сарлавҳали шеърий хатида ўзбек аёлларининг уруш йилларидаги ажойиб ватанпарварлигини акс эттиради.

Мард қизнинг ҳар бир сўзида Ватан уруши учун умумий сафарбарликка бутун совет халқи отланганлиги, оёққа турганлиги аниқ билинади. Қаҳрамонлик туйғулари босқинчи ёвга нисбатан бераҳм бўлиш, ўтли ғазаб ва нафрат сезгилари билан қўшилиб, енгилмас кучга айланади. Нутқда букилмас иродалик, жанговарлик шерзода аёлларимизнинг асл хислати бўлиб кўринади. Бунда энди мурожаат билан бирга синоним сўзлар унумли ишлатилади ва бутун халқ, барча аёлларнинг жангга сафарбар этилганлиги кўрсатилади.

Пайти келди, ака, мен ҳам бораман,
Чақир мени ҳам, ўртоқ комиссар.
Шифо олсин шер, навқиронлар,
Шинел кийсин қизлар, жононлар.

Пайти келди, шафқатсиз қирилур,
Бахт ўғриси, зolim ҳайвонлар.
Қириб ташлаймиз хоин фашистларни,
Майли кетса қонлар, қурбонлар¹⁷.

Шоир табиат ўзбек халқининг фарзандлари урушнинг энг оғир кунларида ҳам умидсизликка тушмади, аксинча, ғалаба қилишга ишонч ҳисси кун сайин орта борди. Бу буюк ва

¹⁶ Ашулалар, Тошкент, Ўздавнашр, 1942, 26-бет.

¹⁷ Ватан учун, Бадний тўплам, Тошкент, Ўздавнашр, 1941, 44—45-бетлар.

қудратли ишонч халқнинг букилмас иродаси, бирлигидан, жонкуярлигидан, эт-тирноқдек қондош дўстликдан, ҳар кунги хатти-ҳаракатидан, меҳнатидан ва курашидан билиниб турарди. Бу ишонч унинг севги-вафосида, аҳд-паймонида, орзу-ҳавасларида, маънавий поклиги ва инсоний гўзаллигида ҳам намоён бўларди. Солдат бўлиб кетиб капитан бўлиб Улуғ Ватан уруши жанггоҳларидан голиб ва музаффар қайтган Насим Маматовнинг хотираларида¹⁸ биз мана шу ҳолни яққол кўрамиз. Н. Маматов аслида шоир эмас, лекин у ўзининг уруш давридаги ҳаяжонли фикр-туйғуларини шеърятдан, адабиётдан яхшигина хабардор бир киши сифатида бадиий таъсирчан шаклда ифодалаб, бир неча шеърлар ёзган ва она қишлоғидаги ёр-биродарларига, маҳбубасига йўллаган. Унинг 1941 йил 7 ноябрда «Колхоз ударниги» район газетасида босилган бир шеърида (Артемен шаҳридаги госпиталда ёзилган) ғазабкор ва қасоскор халқнинг ғалабага тўла ишонч руҳи — ҳаёт оқимининг қатъий қонуни юксак революцион оптимизмда баланд жаранглади, совет халқининг қаҳрамонона ўтмиши фахр билан эсланади.

Бизмасми тахтидан тобутга тортган
Россия халқларин жаллоди чорни?!
Бизмасми кулини кўкка совурган
Колчак, Деникиндек кўп нобакорни?

Ватан бахти учун сафарбар бўлган
Шонли ҳаётимиз — буюк жангнома!
Кимки бахтимизга завоқ истаркан,
Окоп қабри бўлур, қолмас нишона.

Лениндан енгишнинг дарсини олган
Ҳар бир эр, шер юрак жангчидир алҳол.
Майли энг даҳшатли жанглар қўзғолсин
Жангда камол топар бизнинг истиқбол.

1944 йил март ойида Житомир областида фронтдан — окопдан қариндошларга, Фарғона обл. Ленинград райониди яшаб турувчи акам Ш. Мамадиевга ёзган шеърини мактубимда ёвни қувиб боришимиздаги руҳни шундай ифодалаган эдим.

Меҳрибонлар, азиз дўстлар,
Кўришармиз яқин кунда.
Кора кўзлар, ширин сўзлар,
Учрашармиз яқин кунда.

Яқиндир ғалаба соати,
Фашизмнинг ҳалокати,

¹⁸ Н. Маматов, филология фанлари кандидати, А. С. Пушкин номли Тил ва адабиёт институтининг катта илмий ходими. Бизга қимматли эсдаликларини ёзиб берганликлари учун у кишига миннатдорлик билдирамиз.

Гул юртимнинг саодати —
Кўришармиз яқин кунда.

Ёвуз ёвни булаб қонга,
Қувлашармиз ғарб томонга.
Зафар билан ҳур маконга.
Қайтишармиз яқин кунда.

Биз жанг қилсак, уруш қизир,
Фриц пусиб қочар зир-зир
Зафар мадҳин ёзсак арзир —
Куйлашармиз яқин кунда.

Орзулар, ўйлар ҳақида
Гулхона, ўйлар ҳақида —
Тантана, тўйлар ҳақида
Сўзлашармиз яқин кунда.

Фрондан онага мурожаат қилиб, севикли ёрга бағишлаб айтилган шеър ва қўшиқлар юқорида келтирилган меҳрибон онанинг ўғит-насиҳатларига, саволларига лаббай деб жондилдан берилган жавобга ўхшайди. Ўз сўзли мард жангчининг меҳрибон онаси ва вафоли ёри ҳузурига, албатта, ғалаба билан қайтиш умиди асл муддаоСИ эканлиги ярадор Отақул Эшонқуловнинг Уфа шаҳридаги госпиталдан ёзган шеърида самимий баён қилинган:

Мен, она, тақиб қилч,
Қўлга ушлаб автоматим,
Босдим олға ёвни қувиб,
Тўлиб-тошиб ғайратим.

Озод қилгач элни ёвдан
Туғишган элга қайтаман,
Севган ёрим, гўзалим,
Тўй қиламиз қайтадан¹⁹.

Юқоридаги каби лирик қўшиқлар фронтда ва мамлакат ичкарасида кўплаб яратилди. Қўшиқларнинг асосий ғоявий йўналиши Ҳамид Олимжон айтганидек, «жангда ечилмоқда севги қисмати»ни тараннум этишдир. Оила қувончи, бахти, умумкишиликнинг тақдири — шахс билан жамият манфаатларининг бирлиги орқали кўрсатилади.

Халқимизнинг айниқса уруш йиллари мустақамланиб кетган маънавий-сиёсий бирлиги унинг қўшиқларида ўзининг бадий ифодасини топади. Ярадор жангчи Эшонқулов Отақул юқоридаги шеърида ўз граждонлик бурчини аъло даражада тушунганлигини хитобли сўроқ шаклида ифодалайди. Бу қаҳрамон иродасининг мустақамлиги онтнинг қатъий ва бузилмаслигини акс эттиришга хизмат қилган:

¹⁹ ЎзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735, опись I, варақ 1168.

учинчи сатрдаги бошқаларга ибрат бўладиган аччиқ киноя хоинликка, сотқинликка кескин қарши қаратилгандир:

Элни душман қоплаганда
Уйда мен нега ётай?!
Уйим иссиқ, ёр гўзал деб,
Элни ёвга нега сотай?!

Шеърда ҳаёт, муҳаббат, озодлик ғояси совет кишисини ғазабкор ва ниҳоятда ҳушёр қилиб қўйганлиги таъкидланади.

Шу авторнинг Германияда ёзилган «Салом сизга!» шеърда ўз она тупроғини жондан соғиниши оташин севги ва садоқат туйғулари билан уланади; азиз ва қардош эллар, элатлар билан дийдор кўришиш орзуси ниҳоятда самимий ва ҳароратли сатрларда ифодаланади, кўз ўнгимизда ғолиб ва музаффар фарзандларимизнинг уруш балосини даф этиб, оламини яшнатган кучи, иродаси, қувноқ қалби ва чеҳраси намён бўлади.

Юрак тошар мақсадга томон,
Эл-юрт тушар ёдга ҳар замон,
Бошда фикр айланар ҳамон,
Қайтмоқдамиз уйга биз омон.
Салом сизга, кўзи қоралар,
Ҳижрон жабрин тортган оналар...
Салом сизга, пахтакор деҳқон
Олов танда оққан тоза қон...
Ўзбек ўғли тортганда наъра,
Куч бўлганди Ҳалима, Сора.
Фронтдаги паҳлавонлардан,
Қураш билан ўтган жанглардан
Биз келтирдик сизларга салом,
Чунки яшнаш шу кунда олам²⁰.

Ўзбек офицерининг бу шеърини ҳам халқ шеъри деб билиш ўринлидир. Шеърнинг гоҳ тўртлик, гоҳ иккилик шаклида бўлиши, қалбни қамраб олган фавқулодда зўр ҳаяжонни соддагина ифодаловчи оддий сўзлар, сатрлар, қофиялар авторнинг профессионал шоир бўлмаганини кўрсатиб турибди. Бундай ҳолни «Соғ бўлинг» шеъри мисолида ҳам кўриш мумкин. Шеърнинг икки банди бир хил қофияланса, охириги учинчи банди ҳар икки сатрнинг ўзаро қофияланиши билан тугайди. Қофия системасидаги бундай хилма-хиллик шеърнинг тузилишига, мазмунига путур етказмайди. Халқ қўшиқлари ва шеърда бундай қофияланиш кўп учрайди. Шеърларнинг лексикасида, тасвирий воситаларда адабий тилимиз нормалари ва ўзбек совет поэзиясига хос хусусиятлар билан бирга жонли сўзлашув тилимиздаги сўз, ибора ва ифодалар ҳам халқ бадий ижодига мансуб бўлган бадий тасвирий усул, воситалар қўлланди. Бу жиҳатдан «Соғ бўлинг» шеърининг лексикаси, қофия ўрнида келган сўзлар, халқ тушун-

²⁰ «Қизил Армия» газетаси, 26 сентябрь 1945 йил.

часини ифодаловчи иборалар, эпитет ва ўхшатиш характерлидир. Лирик қаҳрамоннинг психологик кечинмаси, голиб ҳис-ҳаяжони, эл-юрт манфаатларини ҳамма нарсадан азиз тутганлиги гвардиячи сержант Йўлдош Умаровнинг²¹ «Соғ бўлинг» шеърида меҳрибон онага мурожаат қилиш орқали ифодаланди. Қаҳрамон нутқида бир олам соғинч ва садоқат туйғулари, жанговар ишларга якун — совет халқининг оламшумул тарихий ғалаба шодиёнаси кунни яқинлиги юксак пафос билан куйланади. Жангчи ўзининг мардлик нишонаси бўлган кўкракларини безаган орденлари, қуроли — ташқи қиёфаси орқали ички кечинмаларини, голибона руҳини, тетиклик ва бардамликни, Ватан олдида қаҳрамонона ишларидан ҳисобот бераётган, халқ ишончини шараф билан оқлаган совет солдатининг салобатли, мардонавор образини гавдалантиради. Бу жангчи образи тор-мор этилган босқинчи душман қаршисида улуғворлиги, фахр ва ғурур ҳиссила тўлиб-тошганлиги билан янада жонли чиққан.

Кўкрагимда орденларим чарақлар,
Евга урган қиличларим ярақлар,
Ев танидан оққан қонлар шарақлар,
Меҳрибоним, онажоним, соғ бўлинг.

Елғиз ўғлинг Рустамнамо жанг қилди,
Зарбасидан душман боши кесилди;
Босқинчилар кўрсичқондай қисилди.
Оқ сут берган онажоним, соғ бўлинг²².

Кўпчилик халқ шеърлари ва қўшиқлари учун характерли нарса уларда юқорида айтганимиздек, ёзма поэзияга ва халқ шеърлятига хос хусусиятларнинг чатишуви бўлиб, бу ҳолат оқибат натижада ёзма адабиёт ва халқ бадий ижодининг бир-бири билан бирлашишини келтириб чиқарди. Бундай шеърларни ўзбек совет поэзияси асарларини ҳамда халқ дostonларини кўп ўқиган, олий ёки ўрта маълумотли кишилар томонидан яратилганлиги аниқ билиниб турибди.

Биз юқорида халқ қўшиқларида ўзбек халқига хос айрим миллий одатларнинг акс этганини эслатган эдик. Бахтли ҳаётда синашган, севишган келин-куёвларнинг муҳаббати ва вафоси, бир-бирини бир умрга унутмаслик, меҳр тўла дилларга ҳамма вақт қувонч бағишлаб турадиган совғаларни бериб юбориш ёки тайёрлаш одати қўшиқларда тасвирлангани характерлидир. Ер нишонаси, совғаси йигит учун ҳамма нарсадан қимматли. Бу совға уни ҳамisha курашга, мардликка ундаб туради. Ҳаракатдаги армиядан жангчи Раҳимов Зойир 7/IV 1943 йили «Қизил Ўзбекистон» газетасига юборган шеърида дейди:

²¹ Йўлдош Умаров кўп йиллардан бери «Қашқадарё ҳақиқати» газетасининг редактори бўлиб ишлаб келади.

²² «Қашқадарё ҳақиқати» газетаси, 14 февраль 1945 йил.

Хизмат билан мақтовли
Колхозимда севган ёр;
Жон киссамда сақловли
Ерим берган оқ рўмол.

Ерим, сўзинг ёзилган
Жондек эсда сақлайман.
Фашистларга гўр қазгин —
Қасамларни оқлайман²³.

Сержант Отақул Эшонқуловнинг «Баҳодир» номли воқеий ҳикоясида жангчи йигит Баҳодир билан севгилиси Чўлпоной ўртасидаги муҳаббат тасвирланади. Чўлпонойнинг ўз ёрига ёзган шеърини мактуби тўла келтирилади. Хатда ўзбек қизларига хос ҳарорат, самимийлик ва эҳтирос, камтарлик ва садоқат туйғулари содда акс эттирилган. Хат — ярим висол. Салом — совғадан азиз. Вафодор ёрга йўлланган салом, эзгу ният ҳам, самимият ва садоқат ҳам ёқимли, мусиқий, ҳароратлидир.

Хат ёзаман соғиниб,
Қўлимда қоғоз-қалам.
Севганим Баҳодирга
Мендан оташин салом.
Қошларингнинг қораси —
Юрагимнинг яраси.
Енига борай десам,
Узоқ урушнинг ораси.

Машинанинг мокиси
Ишламайди игнаси,
Такдўзи дўппи тикдим,
Сенга атаб кечаси.

Шеърда тасвирланган ҳижрон, жудолик азоби ўтмиш давр халқ қўшиқларида ифодаланганидек қайғу, ночорлик, ҳасрат, умидсизлик ҳиссини эмас, балки совет қизининг дилида душманга ўтли нафрат туйғусини оловлантиради. Лирик кечинмалар даврнинг муҳим ижтимоий-сиёсий масалалари билан чатишиб кетади. Севги, садоқат, мардлик эл-юрт олдида юзи ёруғ бўлиш тушунчаси билан табиий равишда уланади, боғланади.

Шу хатни ёзар Чўлпон,
Сенинг билан бирга ўсган;
Қуруқ қайтма, Баҳодирим,
Қайтгин, элга тақиб нишон.

Бу икки шеърда икки хил шароитда яшаб, жанг қилиб турган икки севимли ёрнинг дил талпинишлари баён қилинади. Бири буюк Россиянинг озодлиги ва мустақиллигини жондан

²³ УзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735, опись I, хат № 356.

кечиб ҳимоя қилиш учун ўзининг иссиқ уйини, суюкли ёрини ташлаб келган ботир жангчи. Унинг учун ҳамма нарсадан азиз бўлган севган ёри, унинг мени эсланг, унутманг деб омонат топширган вафо ва садоқат шиори бўлган оқ рўмол йигит учун дунёда энг қимматли нарса; оқ рўмол — ёр нишонаси, уни жон пардасида асрайди йигит, ҳар лаҳза бу рўмолчани олганда у суюкли ёрининг дийдорини кўргандай, унинг гупиллаб уриб турган юрагини, илиқ нафасини сезгандек бўлади; барибир соғинади, антикади, баъзан ширин хаёлга чўмади, гўё у билан ёри ҳамиша бирга юргандай, суҳбатлашгандай, сирлашгандай. Лекин, жангчи йигитнинг хотиридан ўша севимли ёрнинг ягона орзуси «фашистларга гўр қазгин» — деб тайинлаб айтган сўзи ҳеч маҳал чиқмайди. Бу наказ эл-юрт учун энг олий мақсаддир. Бу муқаддас вазифани бажармагунча, у тиниб-тинчимайди. Жонажон қишлоғига қайтмайди. Қасамни оқлаш — эр йигитнинг шарафи; шу шарафли ишга ўзбек жангчиси жонини тиккан; севимли ёр, она-Ватан олдида юзи ёруғ, тили узун бўлиши учун мард йигит қаттол ёв билан олишиб, мислсиз ботирлик намунасини кўрсатмоқда.

Чўлпонойнинг хати мамлакат ичкарасида — фронтдан узоқ-узоқларда туриб ёзилган. У ўзининг сирли муҳаббат дардларини фақат ўшанга — жанг майдонидаги ёригагина изҳор қилади.

Қошларингнинг қораси —
Юрагимнинг яраси.

Нақадар сиқик, жонли тасвир бу. Бу тасвирда қанчадан-қанча назокат, эҳтирос бор, осудаликни, оромни безовта, бетинч қиладиган юрак ҳаяжони бор. Халқимизга хос ибодат, ҳаё, андиша, назокат унинг шеъриятида ҳам ўзининг бадиий ифодасини топган бўлиб, заковатли меҳнат аҳли чин севгини энг нодир, энг улуғ инсоний фазилат деб юксак баҳолаб келган. Ўткинчи ҳавасни, ҳайвоний ҳирсни ҳамиша қоралаган.

Қошингнинг қаросига
Хол бўлай орасига. . .

Қош қароликдан қарорим қолмади. . .
Қошингнинг қаросига қотгин мени,
Ошиқлик бозорига сотгин мени. . . .

каби халқ қўшиқларида аллитерация йўли билан ажойиб бир оҳангдошлик, мусиқийлик ташкил этилганки, севгили ёрнинг вафодорлик ҳислари қанчалик таъсирли, ёқимли ва сидқидилдан куйиниб ифодаланганлигидан завқланасиз; гўё бу қўшиқлар сизнинг ҳам юрагингизга бир лаҳза ўт солгандай бўлади. Чўлпоной ёзган мактубда ҳам ана шундай ҳарорат, ҳиссий қувват бор. Бу одамийлик, бир умр сўнмас

севги қудрати. Унинг ботир ёри қанчалик узоқларга кетиб қолган бўлмасин, қалбини шунчалик яқин сезади ўзига. У кун бўйи колхоз даласида ишлайди. Кечқурунлари севикли ёр ёди унга уйқу бермайди, узун тунларни бедор ўтказди, ўйлайди, нималар унинг хаёлидан кечмайди дейсиз. Лекин қизнинг фикр-ўйини яна ўша дийдорини бир кўришга муштоқ бўлган ёр тортади. Қиз сеvimлисига атаб яхши ният билан такдўзи дўппи тикади. Назаримда, чевар қиз бутун меҳрини, ишқини дўппининг қатимларига қўшиб тикади, унинг нозик нигоҳи, соғинчли туйғулари, ҳижронда ўтган умр онлари, юракни эзиб юборувчи айрилиқ, танҳолик ҳислари ҳам ҳалиги қатим ишнинг бир учиди. Бу қўшиқнинг охириги банди юқоридаги қўшиқда эслатилган фикр билан яқунланади, лирик қаҳрамоннинг фикри-зикри манфур душманни тезроқ енгиб, йўқ қилиб ташлаш, севикли ёр ҳузурига ғолиб-музаффар қайтишдан бошқа нарса эмас. Ҳаёт-мамот жангида ёвни тор-мор келтириш учун довюрак бўлиш, чинакам қаҳрамонлик кўрсатиш зарурлиги уқтирилади. Қаҳрамонлик нишонаси эса ботир йигитнинг кўкрагини безаб порлаб турган орден ва медаллардир.

Умуман, уруш йиллари фронтда ва Ўзбекистонда яратилган поэтик асарларда талончи, шум ниятли фашистларга қақшатғич ўлим зарбасини бериш ғояси диққат марказида турганлиги табиий бир ҳолдир; ҳамма нарса фронт учун, дейилган шиорнинг, жанговар чақириқнинг мазмуни ҳам шундан иборат эди. Эр йигит жанг майдонида ботирлик кўрсатмаса-чи?! Унинг ўзи золимларга қул, сеvimли ёри эса тул бўлиб қолиши, она еримиз номард жаллодлар оёғи остида топталиши ҳаммага кундай равшан, оддий ҳақиқат каби тушунарли. Демак, ҳамма нарса баҳодир жангчиларимизнинг ёвқур, ўлим билмас ботир бўлиб иш тутишига, босқинчиларнинг додини бериб, тезроқ янчиб ташлашига боғлиқ. Шу вайдан қўшиқда ҳам, шеърда ҳам халқ оммасининг ана шу интилиши, фикри ғоят аниқ реалистик акс эттирилади, алоҳида урғу билан таъкидланади. Шеърий мактублар лирик темада ёзилган бўлиб, ҳаммасида ҳам фронт ва мамлакат ичкарисининг, халқимиз бирлиги, ҳамкор, ҳамнафаслиги ифодаланади. Хат орқали келган хушхабарлар ҳамма ни янада довюрак қилади, унга руҳий озиқ беради, зафарларга илҳомлантиради.

Жангчилар Йўлдош Умаров, Зойир Раҳимов, Отақул Эшонқулов шеърларидаги қофия системаси халқ дostonларидаги қофияланиш тартибини эслатади: а-а-а-б, б-а-б-а, баъзан а-а-б-б ва ҳ. к. Бундан ташқари, қофия бўлиб келаётган сўзлар (чарақлар, ярақлар, шарақлар; кесилди, қисилди; қораси, яраси, ораси; сақлайман, оқлайман ва бошқалар) жонли сўзлашув нутқидаги сўзлар бўлиши билан ажралиб

туради. Шунингдек, босқинчиларнинг кўр сичқондай қисилиши, севимли ёр топшириқларини жондек эсда сақлаш, қошларингнинг қораси — юрагимнинг яраси каби тасвирлар ҳам халқ поэзиясига хос бадий тасвирлардир.

«Душманга қарши олға» фронт газетасининг 29.III — 1944 йил № 25 (186) сонида «Шодиёна» сарлавҳали мақола босилган. Мақолада жангчи Урозовнинг қаҳрамонлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Жангчининг хотини хат ёзибди: «Жанг майдонида кўксингга тақилган «Қизил юлдуз» ордени билан қутлайман. Азизим! Елғиз менгина эмас, бутун колхозчи оға-иниларинг шоду хуррам бўлишди. Бу шодлик амалий ишларда акс этмоқда. Мен сенинг учун ҳам, ўзим учун ҳам ишлаётирман. Омон-эсон қайтиб келгайсан, тез кунда кўришгаймиз, жоним». Мақоладаги фикр қуйидаги сатрлар билан якунланади.

Осмонга учарсан бўлса қанотинг,
Шод бўлурсан шодли бўлса элотинг.

Бу афористик сатрларда шахс, оила ва халқ манфаатларининг узвий бирлиги қуш қаноти билан парвоз қилиши мумкинлиги ҳақидаги образли фикр орқали жуда қулай ифодаланган. Тўғрироғи, бу образли фикрга кейинги сатрдаги фикр аниқлик киритади: Йўлдан чиқсанг чиқ, элдан чиқма, мақолининг ниҳоятда чуқур мазмуни берилади. Ҳар бир кишининг тақдири халқ тақдири билан эт-тирноқдек бир бутунлиги ҳақидаги юксак тушунча акс этади. Бу хулосалар бориб ватанимиз тақдири учун жон фидо қилиш ғояси, фронт ва мамлакат ичкарасининг мустаҳкам алоқаси мазмуни билдиради. Қуйидаги халқ қўшиғи ғўё бевосита жангчи Урозовнинг хотини каби жонкуяр, меҳнатсевар аёлларимиз томонидан тўқилгандай туюлади.

Орден олибсиз ёрим,
Ватаннинг урушида.
Мен ҳам орденли бўлдим,
Колхозимиз ишида.

Жангчи С. Содиқов мактубига унинг эл-юртидан жавоб хати келади, хатда улар қуйидаги икки мисрани келтириб, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ғояларини ташвиқ қиладилар.

Денгизларда шўнғимасдан топилмайди дурдона,
Хоин одам, разил одам асло бўлмас мардона.

Уруш даврида тўқилган тўртликлардан иборат бўлган янги халқ қўшиқларида кўпинча аввалги икки сатри айнан сақлаб қолинади. Уларнинг кейинги икки сатри ўзгартирилади. Урушдан аввалги йилларда меҳнат frontiдаги халқ руҳи қулай ифодаланган қуйидаги қўшиқнинг

Пахта герсанг тоза тер
Чаноғида қолмасин, —

сатридан кейинги

Чечан теримчи қизлар
Қўлинг синсин демасин²⁴, —

сатрлари ўрнида уруш даврида

Фронтдаги жононинг
Евни қириб толмасин²⁵, —

сатрлари қўшилиб, янги тўртлик юзага келди. Шунингдек, «Пахталар чаман-чаман»²⁶ деб бошланадиган қўшиқ бирмунча ўзгартирилган ҳолда куйланди.

Пахталар чаман-чаман,
Жоним билан тераман;
Колхозимнинг пахтасин
Ерим каби севаман.

Шу тариқа фронт учун, душман устидан узил-кесил ғалаба учун кеча-кундуз тинмай ишлаган меҳнатсевар аёллар образи қўшиқларда гавдаланди²⁷.

Ўзбекистонда яратилган халқ қўшиқлари жанг майдонларида ҳам айтилди; Ўзбек санъат бригадаларининг фронтнинг турли участкаларида берган концертларида халқ қўшиқлари куйланди. Машҳур ёзувчи Ойбекнинг фронтдан 7 январь 1942 йили ёзган «Санъатчилар фронтда» (ўз дастхати) мақоласида шундай дейилади: «Еш Тамара Назарова усталик билан куйлаган «Қизил аскар» қўшиғи тўппа-тўғри юракка уради; сурон ва қийқириққа бақувват этикларнинг дукури қўшилади.

Осмондаги ойларга
Йигитлар қарашади;
Бўйгинангдан ўргулай,
Беш отар ярашади.

Мен сенинг ёринг бўлай,
Ҳам вафодоринг бўлай,
Сен ёвга қарши отлан,
Мен жиловдоринг бўлай²⁸.

Бу «Қизил аскар» қўшиғи беш банд шаклида «Душманга қарши олғал» газетасининг 20/VIII 1944 йил № 66 (227) сониди босилган бўлиб, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган

²⁴ ²⁶ М. Алави я, Ўзбек халқ қўшиқлари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 112 ва 118-бетлар.

²⁶ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 15 октябрь 1944 йил.

²⁷ Қаранг: М. Алави я, Ўзбек халқ қўшиқлари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 75—90-бетлар.

²⁸ ЎзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735; опись I, дело № 11, варақ 1209.

артистка Тамара Назарова мақолада мисол ўрнида келтирилган бандлардан бошқасини ҳам куйлаган. Қўшиқда озодлик ва қаҳрамонлик ғояси душманга қақшатқич зарба бериш тушунчаси билан боғлиқдир.

Бу тоғлар баланд тоғлар,
Душман йўлини боғлар,
Қаҳрамон қизил аскар
Душман кўксини доғлар.

Жангчиларимизнинг соғ-омон, қаҳрамон бўлиб қайтишига боғланган умид, ишонч орқали урушнинг бизнинг ғалабамиз билан тугалланиши муқаррарлиги идеяси қўшиқнинг халқимизга хос оптимистик руҳидан равшан сезилиб туради.

Сой келар сомон келар,
Сояс равон келар,
Жангга кетган аскарлар
Ой бориб, омон келар.

Артистка Тамара Назарова уруш йиллари фронт бўйлаб қилган сафарида куйлаган қўшиқлари жангчиларга қанчалик кучли таъсир қилганлигини ҳали-ҳали ҳаяжонланиб сўзлайди. Мазкур халқ қўшиғи эса, жангчи йигитларимизга унинг жонажон республикаси, жаннатмакон Ўзбекистонидан хушxabар келтиргандай бўлар, унинг оиласини, волидаи меҳрибони, падари бузрукворини, азиз фарзандларини кўз олдига келтирар, умр йўлдоши, садоқатли, заҳматкаш ёрининг севимли овозини эшитгандай, интизор кўзларини, ёруғ чеҳрасини бир лаҳза кўргандай бўлади. Бу қирғин урушида азамат ўғилларининг ой бориб, омон келишини меҳр тўла дил билан кузатиб, кутиб турган бутун халқнинг салобатини сезади, улар севимли ёрнинг қўшиғида изҳор этилган вафодорлик фақат аҳд паймоннинг қатъийлигини эмас, балки юрт бошига таҳлика, оғир кун тушган катта синов кезларида озодликни, одамийликни, қон дарёси кечиб талашаётган фронтдаги қаҳрамоннинг муносиб қўлдоши, чин дўсти, мадаккори бўлиш унинг ягона муддаоси эканини ҳам таъкидлайди.

Қўшиқнинг иккинчи тўртлигида берилган бу фикр учинчи тўртликда ривожлантирилиб, кўкракни пўлат қалқон қилиб, ёвларнинг йўлини боғлаш, кўксини доғлаш учун зўр бериб курашиш, ботирлик кўрсатиш пайти келганлиги уқтирилади, охири тўртликда эса, совет халқи олиб бораётган озодлик уруши — ҳақ иш ғалаба билан тугашига ишонч, умид билдирилади. Бу умид, ишонч «жангга кетган аскарларнинг ой бориб, омон келиши» билан баён қилинади. Бу қўшиқларнинг мусиқийлиги, беғуборлиги, фикрни образли, ғоят самимий, эҳтиросли ва равон ифодаланиши билан диққатни жалб этади. Душман йўлини боғлайдиган баланд тоғлар енгилмас қаҳрамон Совет Армиясининг битмас-туганмас

куч-қудратига бир ишорадирки, уруш оқибатида бу халқ армияси ёвга қарши ҳужум қила бориб гитлерчи босқинчиларни ўз уясида мажақлаб ташлади — кўксини доғлади.

Қўшиқларнинг деярли ҳар бир бандида келтирилган бундай параллелизмлар ёрдамида фикр равшан тасвирланади, ишонарли, табиий ифодаланади; бу уруш даври воқелигининг реалистик тасвиридир. Халқ қўшиқлари ҳаёт кўзгуси — фронт ва мамлакат ичкарасининг бир бутунлиги, халқимизнинг уруш йилларида қалб ҳарорати, интилиши ва маънавий дунёсининг бадий ифодаси бўлиши билан ғоят қимматлидир.

Улуғ Ватан уруши йилларида фронтда ва мамлакат ичкарасида халқимиз ўзининг севги, ҳижрон, садоқат темасидаги қадимдан яратган энг яхши қўшиқларини ҳам куйлаганлигини биламиз. Кишиларимиз душман устидан ғалаба қилишга буюк ишонч руҳи билан яшасалар-да, айрилиқ изтироблари, севимли ёр меҳрини дилга жо қилиб ҳар нафасда уни эслаш, унутмаслик ҳис-туйғуларига ўтмиш даврнинг дардчил лирик қўшиқлари маълум даражада мазмунан җамоҳанг келарди. Тўғрироғи, муҳаббат дардлари билан лиммо-лим халқ қўшиқларини жангчиларимиз куйлаб, улар орқали баъзан ўз ҳижрон аламларини, севикли эл-элати, вафодори ҳақидаги соғинчли, интизорлик кечинмаларини ифодалагандай бўларди.

Атоқли ёзувчи Ойбек «Фронт бўйлаб» («Тошкент», Бадий адабиёт нашриёти, 1965) китобида бир группа созанда, артистлар билан биргаликда 1942 йили махсус бадий бригада билан Ватан уруши жанг майдонларида бўлган кунларини хотирларкан, классик куйлар, халқ қўшиқлари жангчиларга жуда манзур бўлганини ёзади:

«8 январь. Кечқурун бир неча жангчилар билан овқат қилдик ва суҳбатлашдик. Кейин Икром Тошматов қўшиқ айтиб берди:

Ҳандалак бўйли ёрим, сен унда зор, мен бунда зор,
Тўти қушнинг боласидай иккаламиз интизор.
Боққа кирсам боқасан, имлаб қошингни қоқасан,
Қоқма десам қоқасан, юракка ўтлар ёқасан.

Унга Соня Ягудаева мундоқ жавоб берди.

Қош агар пайваста бўлса, ўсмани гардон қилар,
Ёр агар нодон бўлса, ошиқни саргардон қилар.

Ҳаммамиз роса кулишдик» (45-бет).

Аслида юқоридаги қўшиқ

Қарғалар учса қарайлик Марғилоннинг йўлига
Ҳиди келса маст бўлайлик ҳандалакнинг бўйига, —

деб бошланадиган ажойиб ошиқона, ички дард билан неча замонлардан бери айтиб келинган бу қўшиқдаги ғоят нозик, ёқимли ҳис-туйғулар жангчиларимизнинг дилига яқин келар, унга сеvimли ёрини эслатар, тасалли берар эди. Унда бир мисол: қўқонлик Мукаррамхон Шарипова урғуннинг оғир кунларида фронтдаги эрини кута-кута аламлари ва ҳижронли дамларини ўчмас хотира сифатида қўидаги қўшиққа солган экан:

Келар деб боққаним узун йўл бўлди,
Ер деб сарғайганим неча йил бўлди.
Куя-куя устихонлар кул бўлди,
Оқа-оқа кўзнинг ёши кўл бўлди.

Шойи рўмолчага ёзилиб, гул қилиб тикилган бу қўшиқ ҳақида автор шундай ҳикоя қилади. «Мен дадаси армияга кетиб узоқ хат ололмай, бирдан хат келиб қолганида совғасалом билан шу рўмолчани юборган эдим; йўқотмай олиб келибдилар. Ҳозир ҳам жон-дилларида сақлайдилар»²⁹. Ҳақиқатан ҳам, уруш йилларининг моддий ва маънавий қийинчиликлари ҳали-ҳалигача кишиларнинг ёдидан чиққан эмас; вафо ва садоқат билан йўғрилган, замирида босқинчи душманга чексиз нафрат туйғулари тўлиб-тошган бундай ҳаяжонли қўшиқларга уруш йиллари одамларнинг бошига тушган оғир мусибатлар, кулфатларнинг бадий акси деб қараш тўғри бўлади. Фронтга жўнаб кетган жигарбандини ҳар кунинтизорлик билан кутган она узоқдаги жондан азиз кишисига ҳар кун насиба олиб қўяди. Халқимизнинг қадимий одати уруш йиллари қўшиқларида эса олиниси характерлидир.

Насиба деб қўйдим ош,
Естигимга қўйдим бош;
Майин ёстиқ ботганда,
Кўзларимдан тўкдим ёш³⁰.

Фольклорист М. Алавия айтганларидай, «Жудолик дардида бошга қўйилган майин ёстиқнинг ботиши бу уйқусизлик, оромсизликнинг бадий ифодасидир»³¹.

Уруш йилларида яратилган халқ поэзияси асарларида омманинг толмас кучи, енгувчи ғазабкор руҳи, пўлатдек мустаҳкам иродаси, бирлиги, ғалабага зўр ишончи, оташин совет ватанпарварлиги ғояларининг куйланиши бу давр халқ ижодининг чуқур халқчил ва партиявийлигини белгилайди.

Ўзбек халқ поэзиясида қадимдан давом этиб келган саломнома — мактуб ёзиш одати уруш йиллари кенг қўлланди. Фронтдан, жанг майдонларидан, госпиталлардан, Совет Ар-

²⁹ ³⁰ М. Алавия, Ўзбек халқ қўшиқлари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 83-бет.

³¹ М. Алавия, Шоир ва қўшиқ, «Шарқ юлдузи» журнали, 1959, № 9.

мияси ғолибона ҳужум қилиб борган ерлардан жангчи, офицерларимиз эл-юртларимизга, туғишганларига хат билан бирга ўзларининг фикр-туйғуларини, кураш ҳаяжонини шеърӣ мактуб формасида ифодаладилар. Саломномаларда қаҳрамоннинг орзу-истаги, ўй-фикрлари ёзма адабиётимизда тонги сабога мурожаат қилингани каби турли йўллар билан ифодаланди. Масалан, «Қизил Армия» газетасининг 19/V 1945 йил № 39 (244) сонида босилган З. Абдулланинг «Омон денглар» сарлавҳали шеърӣда фашистлар Германиясини ўз уясида янчиб ташлашда қатнашган ўзбек жангчисининг ғолибона руҳи, дил тўла шодлик, қувонч ва ҳаяжони турналарга мурожаат қилиш орқали содда, самимий тасвирланади.

Кўкда учган турналар,
Онамга салом денглар.
Бу зафар кунларида
Ўғлингиз омон денглар.

Мактубда бутун Совет Армияси эришган буюк ғалаба муждаси, фашистлар оёғи остида инграган жафокаш халқларни зулмдан, қулликдан халос қилишдек умумбашарӣ фикр, озодлик бурчини мардонавор адо этган халқ шодиёнаси, кайфияти қаҳрамоннинг ички кечинмаларида, меҳрибон она, дўст-ёрлар билан ҳаяжонли учрашувларини тасаввур қилишида акс эттирилади.

Мен борибла қоқсам эшик,
Онажоним чиқсалар.
Кўздан оқиб севинч ёши
Меҳрибоним чиқсалар.

Мен қучоқлаб қоматини
Хурмату роз айласам;
Менга берган оқ сутига
Раҳматим боз айласам.

Халқимизнинг босқинчи фашистларга бўлган бениҳоя зўр нафрати унинг сатирик характердаги қўшиқларида яққол акс этган. Уларда фашистлар томонидан бошланган жиноят-корона ишнинг, босқинчилик ҳужумининг оқибатда миси чиққанлиги бадий тасвирланади ва душманларнинг жирканч башараси содда ўхшатишларда гавдалантирилади,

Ўзбек аёли:

Тўпни отдим узоққа
Гитлер тушди тузоққа.
Қуриб кетгур ўхшайди
Худди ўлган бузоққа³², —

³² Ўзбек совет фольклоридан намуналар, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1954, 24-бет.

деб тасвирласа, жангчи Мухтор Қурбонов 25/Х — 1943 йили ёзган шеърда гитлерчиларнинг бахтиёр ҳаётимизнинг ашаддий душмани сифатида қоралайди:

Гитлерчилар йўқ бўлсин,
Еган нони ўқ бўлсин.
Озодликда яшаган эл
Кундан-кунга тўқ бўлсин³³.

Юқоридаги тўртликлар тўла қофияланган бўлиб, улардаги сатирик фикр нутқимиздаги оддий сўзлар ёрдамида яхши баён қилинган. Оригинал сатирик қўшиқлар ҳам кўпчилик ҳолларда мавжуд қўшиқларнинг аввалги икки сатрини айнан сақлаган ҳолда кейинги мисраларни янгилаш орқали яратилди. Буларда тўла қофиялар ўрнида келган сўзлар қўшиқнинг асосий маъносини ташиydi. Бу қўшиқларда ҳам ўткир киноя, заҳарханда кулги, ғазаб-нафрат устун туради.

Улуғ Ватан уруши йиллари Хоразм воҳасида яратилган халқ қўшиқларида ғазабкор халқ қалбининг туғени ифодаланган деса бўлади. Уларда босқинчи фашистларга нисбатан шафқатсиз бўлиш, тезроқ янчиб ташлашга чақириқ ғояси ҳар бир сатрдан билиниб туради. Қўшиқларнинг тузилиши, шакли ҳамзачасига алангали, кескир бўлиб, нутқ оҳангида қатъиятлик, жанговарлик етакчилик қилади. Халқимиз табиатидаги революцион оптимизм, ғалабага ишонч, душманга оловли нафрат ғоят ғазабкор сатрларда реалистик ифодаланади. Бандларнинг ҳаммасида аввалги икки сатрнинг бир хилда такрорланиши душманга мурасасиз, ўз сўзли, пўлатдек мустаҳкам иродали халқнинг ёвни йўқ қилиб ташлаш ҳақидаги қасами, ваъдаси сўзсиз амалга ошишига қатъий ишонч туйғусини тўла ифодалашга хизмат этган.

Ҳой, ҳой отамиз,
Тошни кесар болтамыз!
Гитлер деган аблаҳнинг
Барини қийратамыз!

Ҳой, ҳой отамиз,
Тошни кесар болтамыз!
Элга келган ёвларни
Тупроққа қулатамыз!

Ҳой, ҳой отамиз,
Тошни кесар болтамыз!
Фашистларнинг тилини
Кесиб итга отамиз!³⁴.

Бу каби жанговар қўшиқларда қасоскор халқнинг овози баралла эшитилади. Интонациядаги хитобда ҳаёт-мамот

³³ ЎзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735, опись I, хат № 1434.

³⁴ Хоразм халқ қўшиқлари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1965, 111—112-бетлар.

жангларида не-не машаққатлар чекиб, мислсиз қаҳрамонлик кўрсатган ботирларнинг она-юрт ва халқ олдида ичган қасами, онти ғоят жозибали ифодаланади; бу сатрлар чиндан ҳам ғазабкор қалбларнинг гулдуриси, ҳайқириғидек туюлади; қонхўр ёвга ҳеч қачон шафқат қилмаслик, унга ит ўлими лозимлиги фикри шеърнинг мазмунидан равшан билиниб турибди; шеърда ҳис-туйғу тобора алангаланиб, кучайиб боради ва мантиқан яқунланади.

Сатирик халқ қўшиқларида халқнинг лаънатига, инсониятнинг қарғишига учраган шум ниятли фашист босқинчиларнинг ёвузликлари оғзи қон бўри тасвирида кўрсатилади. Қўшиқда бундай душманларнинг оқибати войлиги ишонч билан айтилади.

Гитлер деган бир бўри,
Йиртқичнинг дили эгри.
Қон ялаган бўрининг
Қора ер бўлур гўри.

Гитлер дегани ҳайвон
Ҳайвоннинг хулқи аён.
Ахир ҳайвонда ҳеч вақт
Ақл кўрганми жаҳон?³⁵

Босқинчи фашистларни умумхалқ номидан лаънатлаш, қоралаш «Душманларнинг дарвозаси йиқилсин» сарлавҳали қўшиқда ва бошқа кўпчилик шеърларда ҳам асосий мазмунни ташкил этади.

Душманларнинг дарвозаси йиқилсин,
Элимизда шойи, атлас тўқилсин,
Юртимизга кириб келган Гитлернинг
Шум калласи қора ерга тиқилсин³⁶.

Қўшиқларимизда сатира тиғи душманнинг кирдикорларини аёвсиз фош қилишга қаратилганлиги, халқ оммасининг ғазаб-нафратини ғоят чуқур бадний ифодалаш билан қимматлидир.

* *
*

Улуғ Ватан уруши йилларида ўзбек совет поэзиясининг энг яхши асарлари фронтда ва мамлакат ичкарасида кенг ёйилди. Айниқса ҳурматли шоиримиз Гафур Ғулومнинг «Сен етим эмассан» шеъри бутун мамлакат бўйлаб янгради. Ҳамид Олимжоннинг «Қўлингга қурол ол», «Россия», «Севги» шеърлари, Ойбекнинг «Йигитларга», Уйғуннинг «Хайрлашув», «Ўзбекистон», «Ватан ҳақида қўшиқ», Миртемир, Амин Ума-

³⁵ Уша асар, 111-бет.

³⁶ Уша асар, 109-бет.

рий, Ҳасан Пўлат, Собир Абдулла, Туроб Тўла ва бошқаларнинг шеърлари фронтда ва мамлакат ичкарасида, йиғилишларда, адабий кечаларда декламация, ашула қилиб айтилди. 17/VI 1944 йили Ўзбекистон радиоси орқали эшиттирилган ахборотда шундай дейилади: «Қизил аскарлардан Ражаб Раҳмонов, Назар Шерматов, Тўрақул Норбоев ўртоқлар Қашқадарё область Ғузор район Ғузор қишлоқ Советидаги колхоз аъзоларига, Сурхондарё областининг Шеробод, Денов район меҳнаткашларига қуйидагиларни билдирадилар: Бизлар соғ-саломатмиз. Яқинда бизга қуёшли Ўзбекистондан бир тўда совғалар келди. Уларнинг ичида китоблар ҳам бор эди. Айниқса «Қўшиқлар» тўпламидан жуда завқландик. Ҳозир барча ўзбек солдат ва офицерлари янги ўзбекча ашулаларни севиб куйламоқдалар. Жанговар қўшиқ бир ғайратимизга ўн ғайрат қўшиб юбормоқда. Шоир Миртемирнинг «Фарғона», «Чавандоз», Ойбекнинг «Жангчи орзуси», Собир Абдулланинг «Жангчи йигитга» ашуласи, Ҳамид Ғулумнинг «Офарин», «Майдондаман» шеърлари, шоир Чустийнинг «Сени дерман» ашуласи ҳозирги қисмимиздаги қизил аскар, сержант ва офицерларнинг тилларидан тушмаётир»³⁷. «Қўшиқлар» тўплами «Жангчилар кутубхонаси» серияси билан 1943 йили Тошкентда нашр этилган бўлиб, унда Ҳамид Олимжон, Уйғун, Собир Абдулла, Миртемир, Ҳамид Ғулум ва бошқаларнинг ашулабоп шеърлари берилган. Кўпчилик шеърлар қайси куйда айтилиши ёзиб қўйилган. Ҳамид Олимжон «Қўшиқ» номли мақоласида шундай дейди. «Шеър қўшиққа айланиб, музика орқали халқ билан қўшилмоқда... Бу шундай қўшиқ бўлсинки, ҳар ерда унинг акс садоси бўлсин. Болларда, далаларда, цехларда янграб турсин. У қўшиқ ишга бораётганларга бош, жангга кираётганларга йўлдош, Ватани, унинг баҳодирларини севганларга сирдош бўлсин»³⁸. Бу вазифанинг бажарилиши уруш даврида ва ундан кейин ҳам шоирлар билан композиторларимизнинг ижодий ҳамкорлигини вужудга келтирди. Бунинг натижасида кўпгина оммавий қўшиқлар яратилди. Лекин ҳамма оммавий қўшиқлар халқ томонидан бирдек яхши қабул қилинди, дейиш тўғри бўлмайди. Масалан, Чустийнинг айрим ишқий-эротик, ғоясиз қўшиқлари репертуарлардан ўз-ўзидан тушиб қолди. Халқ оммасининг руҳини, фикр-ўйларини, фазилатларини чуқур акс эттирган, форма ва мазмун эътибори билан халқ қўшиқларининг хусусиятларига мос тушадиган оммавий қўшиқлар давр синовидан ўтиб, концерт репертуарларида узоқ вақтдан бери сақланиб қолди ва эшитувчиларга ҳали-ҳалигача завқ

³⁷ УЗССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735, опись I, варақ 1073.

³⁸ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 2 сентябрь 1941 йил.

бағишламоқда. Бунга Ойбекнинг 1941 йили ёзилган «Йигитларга», Уйғуннинг «Ўзбекистон», «Жафо қилма», Миртемирнинг «Гўзал Фарғона», «Боғ кўча», Ҳамид Фуломнинг «Майдондаман», «Офарин», Туроб Тўланнинг «Ой бориб, омон келтил» каби шеърлари мисол бўла олади; булар қўшиқ қилиб айтилди, элимиз орасида кенг тарқалди. Бу қўшиқларнинг баъзилари ҳозирда ҳам куйланмоқда. «Боғ кўча», «Жафо қилма» қўшиқлари лирик мотивда ёзилган бўлиб, муҳаббатда вафо ва садоқатдан баҳс этади.

Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги йилларда фольклор билан адабиётнинг бир-бирига таъсири тобора кучайиб борди. Мазмун ва ғоявий йўналиш, тема ва образлар системасида birlik формада ҳам қонуний равишда ҳамоҳанглик тугдирди. Образлар яратиш, ҳаётни, ижтимоий воқеликни акс эттириш приёмларида ҳам бир-биридан ижодий фойдаланиш рўй бериб келди. Ўзаро таъсир йўли билан яратилган асарлар шоирникими, халқ ижодими ажратиб бўлмайдиган даражага етдики, бундай ҳолни ўтмишда учратиш қийин эди.

Шоир Миртемирнинг «Қаҳрамон ботир қизил аскар» деб бошланадиган «Қизил аскар» сарлавҳали шеъри Улуғ Ватан урушидан аввал яратилган бўлиб, уруш даврида композитор Дони Зокиров ишлаган куйда машҳур санъаткор Тамарахоним, Гавҳархоним репертуаридан сира тушмаган, бу қўшиқнинг қизил аскарларимизга жуда манзур бўлганлигини ижрочилар ҳикоя қилади. Миртемирнинг уруш йиллари фольклор мотивида ёзган «Отлиқ аскар» шеърига «Чуқ деганда номард қочар, мард қолур майдон ичинда» (Эшвой ашуласи) сатридаги мазмун асос қилиб олинган. Шеърда халқ достонидаги жанг эпизодларидан, шеърий формадан ижодий фойдаланиш кўзга ташланади. Кўпгина ўзбек халқ дostonларида жанг эпизодларини тасвирлаганда қаҳрамоннинг ёв билан бўлган урушда марди майдонлигини шарафловчи «мард юрар майдон ичинда»³⁹ сатри билан тугалланадиган қатор бандлардаги жанговар руҳни ўз шеърига сингдиради.

Айни чоғда янги тарихий шароит — Улуғ Ватан уруши вазияти шеърда реалистик очилган.

Йигит арслон ор талашур,
Евни янчар қон ичинда.
Ватан учун давон ошур
Аланга, бўрон ичинда⁴⁰.

Шоир Миртемирнинг мамлакат мудофаасига отланган йигитларни баҳодирона курашга даъват этувчи бу шеъри Бўри бахши Содиқовнинг «Қанал ичида» термасига ва дostonлар-

³⁹ «Маликан Айёр», Ўзбек халқ дostonлари, I том, Иккинчи нашри, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1957, 226-бет.

⁴⁰ «Ватан учун», Бадий тўплам, Тошкент, Ўздавнашр, 1941, 35—36-бетлар.

даги жанг тасвирларига жуда-жуда ўхшаб кетади. Шунингдек, унинг «Мард йигит ёринг бўлай» шеъри ҳам форма ва мазмун жиҳатдан

Мен сенинг ёринг бўлай,
Ҳам вафодоринг бўлай.
Сен ёвга қарши отлан
Мен жиловдоринг бўлай, —

деган халқ қўшиғининг янги бир варианты дейиш мумкин. Миртемир қўшиғининг биринчи бандидаги биринчи сатр «Мард йигит ёринг бўлай» деб бошланади; қолган сатрлар халқ қўшиғида қандай бўлса, шундайлигича олинади, иккинчи бандда эса фақат тўртинчи сатр «мен мададкоринг бўлай» деб тугалланади. Учинчи, тўртинчи ва бешинчи бандлардаги аввалги икки йўл:

Мард йигит ёринг бўлай,
Ҳам вафодоринг бўлай, —

айнан сақланади. Кейинги сатрлар янги фикрлар билан боғлиб боради:

Уқ тегиб яралсанг,
Мен шифокоринг бўлай.

Еки:

Сен қўлсиз қолсанг агар,
Мен куч, мадоринг бўлай⁴¹.

Худди шунингдек, шоир Туроб Тўланинг «Ой бориб, омон келгил» шеъри ҳам халқ қўшиқларини эслатади. Шеърда шоир халқ қўшиғидаги куй, шеър, форма, интонация, мусиқийликдан уруш даври кишисининг психологик кечинмасини, вафодорлик фазилатини бадий ифодалашда ижодий озиқланган.

Жангга кетсанг дилдорим,
Ой бориб, омон келгил.
Жондан азизсан ёрим,
Ой бориб, омон келгил.

Сен менинг чин ёримсан,
Боғимда гулзоримсан,
Ҳам номусу оримсан,
Ой бориб, омон келгил⁴².

Миртемирнинг халқ қўшиқлари йўлида ёзган шеърлари гўё қўшиқчи қизларимиз тилидан айтилган бўлиб, халқ қўшиқларининг қувноқ руҳи, поэтикаси, жозибали ва самимий-

⁴¹ Миртемир, «Ўч», Шеърлар тўплами, Тошкент, Ўздавнашр, 1944, 29—30-бетлар.

⁴² «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 11 август 1942 йил.

лик каби характерли хусусиятлари равшан сезилиб туради. Шоирнинг 1941 йили яратган «Пилла» сарлавҳали шеърида пиллачи қизнинг тили, дили, қизларимизга хос ҳарорат ва душманга ғазаб туйғуси унинг ўз сўзларида қуйидагича ифодаланган:

Рўмолим шойи-ипак,
Барг кесай этак-этак;
Душман бўғзини қийсин
Қизлар йигирган ипак.

Ипагим қизил пушти,
Юрагимга ўт тушди;
Севганим кўкда учиб,
Фашист билан урушди⁴³.

Бу сатрларни ҳар жиҳатдан ҳам халқ қўшиқларидан ажратиб бўлмайди ва бу ҳол уларни халқ бадий ижоди асарларига яқинлаштиради. Буни бир неча мисоллардан кўриш мумкин. Ўзбек ва тожик совет адабиётининг атоқли вакили Садриддин Айний уруш йили Ленинград мудофаачиларига бағишлаб ёзган «Қаҳрамон Ленинград» сарлавҳали қўшиғида (авторнинг ўзи ҳам шундай атайди) халқ қўшиқларига хос форма орқали Ленин шаҳри баҳодирларини олқишлайди, улар билан ҳақли равишда фахрланади:

Ев сафини ёрди-я,
Қаҳрамон Ленинград!
Олға-олға борди-я,
Қаҳрамон Ленинград!

Халқидан олиб кўмак
Уқу, танку замбарак.
Евни қилди жонсарак.
Қаҳрамон Ленинград⁴⁴.

Шоир ва драматург Собир Абдулланинг «Душманга қарши олға» фронт газетасида (15/VI — 1944 йил) босилган «Ер учганда» (халқ лапарни куйида) шеъри ҳам ўзбек хотин-қизлари тилидан айтилган халқ қўшиғи бўлиб туйилади. Бунинг сири шеърнинг жозиба кучи ва соддалигида, айниқса стилда ва тилда халқ бадий ижоди руҳининг анқиб туришида яққол кўринади.

Кўкда лочин қарчиғай
Боқсам кўзларим тингай;
Осмонда парвоз қилган
Лочинимдан ўргулай.

Сўзла шўх-шўх дуторим,
Қайтгунча севган ёрим;
Келса қаҳрамон ёрим,
Садқаи бўлсин борим.

⁴³ Миртемир, Танланган асарлар, Тошкент, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1958, 208-бет.

⁴⁴ «Ленин йўли» Самарқанд область газетаси, 22 январь 1943 йил.

Биз юқорида «Ул париваш» йўлида шеър тўқилганини айтган эдик. Лекин ҳозиржавоб шоиримиз Собир Абдулланинг «Эшвой» («Алпомиш»дан) ҳўшиғида дostonлардаги колорит тўла сақланган дейиш мумкин. Ҳар бир банддаги ажойиб муболағалар эл-юрт қўриб донг таратган алп баҳодирнинг кайфиятини чуқур ҳис этишга кўмак беради. Мард майдонда синалади, мақолидаги фикр қўшиқнинг ғоясига айланади, дostonларга хос салобат, муболағали тасвирлар, фикрни ифодалаш йўллари қўшиқда табиий ва таъсирчан шаклда берилганлиги характерли.

Мард қўзғолса титрар майдон,
Номард жилмас турган жойдан;
Қонлар оқмас жилга, сойдан,
Мард майдонга кирмагунча.

Марднинг кўкси юртга қалқон,
Душманлари бўлур талқон;
Бормас жанглар жадал, чаққон
Мард майдонга кирмагунча.

Ҳақиқатан ҳам, Миртемир, Собир Абдулла ва Туроб Тўла шеърларини халқ қўшиқлари билан чоғиштирсак, уларнинг фақат мазмунидагина эмас, балки формасида, фикрни баён қилиш усулида, интонация ва мусиқийлигида умумийлик ва бирликни кўраимиз.

Халқ бадий ижоди билан ёзма поэзиямизнинг чатишувида иккинчи муҳим нарса халқ ижодчиларининг асарлари бевосита ўзбек совет шоирлари асарлари таъсири остида яратилганлигидир. Бу ҳолат айниқса жангчиларимиз томонидан тўқилган шеър-қўшиқларда кўзга ташланади. Бунда шеърнинг формаси шоирларимиз шеърлари формасидан фарқ қилмайди ёки улар халқ шоирларининг асарларига хос шеърининг формани эслатади. Ҳаммаси учун бармоқ вази асосдир.

Уйғуннинг уруш йилларидан бери ашула қилиб айтилиб келинаётган, халқимизга манзур бўлган «Эй муқаддас гул диёрим, гулшаним, жоним менинг» деб бошланадиган «Ўзбекистон» сарлавҳали шеърининг мазмун ва формаси таъсирида Каменск шаҳридаги завод ишчиси, асли қашқадарёлик Раҳмон Маҳмудовнинг «Қашқадарё ҳақиқати» газетасининг 14/II — 1945 йил № 21 (469) сонидан босилган «Она ва ёр накази» шеъри яратилган. Шеър Уйғун шеърига ёзилган куйга тўла тушади. Унинг формаси, ритми, бўғинлари ҳам мувофиқ келади. Муҳими шундаки, Р. Маҳмудов Уйғун шеърини ўқиб, ундан илҳомланиб, ўз шеърини ижод қилган, балки куйлаган ҳам.

Боғ ва бўстон ҳам чаманзор ичради жойим менинг,
Мевазору, чорвадор ҳам пахтакор сойим менинг,
Бирлашиб хизмат қилишда халқлар ҳамроҳим менинг,
Нур сочар қизгин қуёшим, кўкдаги ойим менинг,
Бу маконни бизга берган у улўғ доҳим менинг.

Уйғуннинг фронтда ҳам, Ўзбекистонда ҳам кенг тарқалган «Ўзбекистон» шеъри таъсирида жангчи шоир Илёс Муслим 1945 йили «Яшна, Ватан», жангчи журналист Рустам Абдураҳмонов «Тингла, халқим» сарлавҳали шеърларини ёзди-лар⁴⁵.

Уруш даврида яратилган шеър ва қўшиқларда совет жангчиси образи кўпинча унинг қуроли: шамшир, милтиқ, от, пулемёт, автомат ва бошқалар билан бирга тасвирланиши характерлидир. Бу табиий. Жангчи фақат қурол ёрдамида душманга ўлим зарбасини берди. Шу сабабли у қуролни севди, пухта ўрганди, ўз кайфият ва орзу-истакларини у орқали ифодалади. Шеърда эпик асарлардаги қаҳрамонларга хос бўлган муболағали хатти-ҳаракатлар қасоскор совет жангчисидаги ўтли ғазаб ва нафратни, юксак инсонпарварликни, олижаноб ниятни ифода қилишга ёрдам берган. Бу типдаги шеърларни Ойбек («Автомат»), Собир Абдулла («Жон тулпарим») ва бошқа шоирлар ҳам яратган.

Младший лейтенант Жонузоқ Тиллаевнинг 18/XI — 1942 йили ёзилган «Бос тулпарим, ғарб томон» шеъри ҳам ёзма адабиёт таъсирида яратилганлиги кўриниб турибди.

Мен ўстирдим, ардоқлаб,
Ипак нўхталар боғлаб,
Пойга, кўпкари чоғлаб,
Пайти келди уч отим,
Сенсан толмас қанотим.
Ғарбдан ёв келди босиб,
Емириб, йиқиб, осиб,
Қардошларни қул этди,
Ватанларни қул этди,
Мард эмасмиз иккимиз
Ёвнинг қонин ичмасак;
Тоғлар ясаб мурдадан
Қонли дарё кечмасак.
Қул бўлган оғаларни,
Аммалар, тоғаларни,
Эркликка чиқармасак,
Ҳурлик ясаб бермасак,
Рози бўлмас сутидан
Ўстирган она-Ватан;
Сенда учаман отим,
Зафар қучаман отим⁴⁶.

Халқ ижодининг ўткир билимдони Собир Абдулла ўзининг «Жон тулпарим» қўшиғида юқоридаги шеърга қараганда қаҳрамоннинг арғумоғига ўз муҳаббатини ифодалашда халқ ижодига кўпроқ суянади. Ёигит руҳини бунчалик халқ

⁴⁵ Шонли саҳифалар, Ўзбекистон Совет Езувчилари союзи, Тошкент, 1947, 99—147-бетлар.

⁴⁶ ЎзССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви, фонд 1735, опись I, варақ 1689.

руҳида ифодалаш осон иш бўлмай, шоирнинг кўп йиллик ижодий тажрибаси бўлиб рўёбга чиққан.

Олма кўзим, сергак, қамиш қулоғим,
Жасоратга, завққа жондир булоғим
Жангда бўлур ёвлар менинг улоғим,
Хам қанотим, хам шунқорим, тулпарим.

Мард минганда асл отлар кишнайти,
Ҳар чопганда семиради, яшнайти,
Жангга кирса ёвни тепиб ташлайди,
Ўз юртига вафодорим, тулпарим⁴⁷.

Жангчиларимиз томонидан яратилган айрим шеърлар халқ шоирлари ижоди, дostonлар мотиви таъсирида майдонга келган деб айтса бўлади. Бу бевосита уларнинг асарларини ўқиш, ўрганиш орқали бўлиши мумкин. Самарқанд район Испанза қишлоқ Советининг секретари Бобомурод Йўлдошевнинг 30/ХІ — 1943 йили ёзган «Пулемёт» сарлавҳали шеъри халқ шоирларининг дўмбира ҳақидаги термаларини эслатади.

Темир, пўлат, чўян билан ясалдинг,
Бўйнинг чўзиб, душман сари таядинг,
Оғзинг билан наъра уриб ўт очдинг,
Душманларнинг кўкрагига ғам сочдинг,
Раҳмат сенга, Максим номли пулемёт.

Халқ дostonларида ҳам қаҳрамоннинг душманлар билан курашда жонига аро кирадиган от ҳақидаги мақтовларида унинг насл-насаби, хатти-ҳаракати, қулоғидан тортиб, то туёғигача ажойиб бадиий тасвирлар билан ифодаланганлигини ўқиганмиз. «Пулемёт» шеърида ҳам тасвир орқали совет жангчисининг ички руҳий ҳолати, шиддатли ҳужумга ўтиш, мамлакатни шум ниятли босқинчилардан халос этиш идеяси акс эттирилади.

Ҳайда, дўстим, олға сари сурайлик,
Немис-фашист душманларни қирайлик,
Мамлакатни ғамдан озод этайлик
Большевик мақсадини қурайлик
Раҳмат сенга, Максим номли пулемёт.

Юқоридаги шеърлар билан Ойбекнинг 1942 йили декабрда фронтда яратган «Автомат» шеъри ўртасида яқинлик, ўхшашлик кўзга ташланади. Бу шеърларнинг умумий руҳида, уларнинг тузилишида, фикрни баён этиш манерасида, баён қилинаётган фикрнинг ўзида, жангчи қаҳрамон ўй-кечинмаларининг бирлигида, солдат қуролига мурожаат қилиш приёмининг қўлланишида ва ниҳоят, шеърларда ишлатилган сўзлар, ибора-ифодаларда яққол кўринади. Ойбек шеъри ҳам

⁴⁷ Қўшиқлар, Жангчилар кутубхонаси. Тошкент, Ўздавнашр, 1943, 28-бет.

фронгда душманларни қийратиб юрган солдат тилидан яратилганлиги характерлидир ва унда ҳам «ёвга ўлим, бало сепар автомат»им деган жангчи образи гавдаланади.

Халқ поэзияси билан ёзма адабиётнинг бу хилда чатишиб, қўшилиб кетиш ҳодисаси халқ оммасининг фикр-ўйлари, мақсад ва вазифалари бирлигидан, ўзбек совет адабиётининг, поэзиясининг халқчиллик фазилатлари, халқ ҳаётига, унинг руҳига ғоят яқин бўлиб кетганлигидан келиб чиқади. Бу ҳол унинг фольклордан ижодий озиқланиши, фольклоримизнинг илғор традицияларини изчил сингдира борганлиги билан изоҳланади.

Қуйидаги мисолда эса, халқ шоирларининг уруш йиллари ижод қилган термалари ўз навбатида фронгда янги шеърларнинг тўқилишига таъсир этганлиги сезилади.

Гвардиячи лейтенант Абдулла Хўжахоновнинг 12/II — 1945 йили ёзган «Ватаним» сарлавҳали шеъри халқ бадиий ижоди таъсирида яратилган деса бўлади. Умрининг охиригача ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номли Тил ва адабиёт институти луғат секторининг катта илмий ходими бўлган, лекин шеър, ёзиш билан шуғулланмаган бу совет офицери Совет Армиясининг ғолибона ҳужумидан илҳомланиб, шу шеърини ижод этди. Унинг ўз бошидан кечирган ҳис-ҳаяжонида неча минглаб жангчиларимизнинг юксак оптимистик руҳи, энгилмас иродаси акс этган. Муҳими шундаки, фикрни баён этиш усули, тилдан фойдаланиш, бадиий тасвирларни қўлланишида халқ бадиий ижоди хусусиятлари сезилиб туради. Бу хусусият ҳатто шеърдаги қофияларда ҳам сақланган:

Кўксингда гуллаган чаманзор боғлар,
Ҳар доим душманнинг кўксини доғлар.
Бошингга тиг тортиб келган қотиллар.
Тигимиз зарбидан тошдай қотирлар,
Номингла Ватаним, жангга йўл олдим,
Фашистлар бошига мен қилич солдим.
Элларни ёвлардан озод этаман,
Кулларни қутқариб дилшод этаман.

Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Шундай қилиб, уруш йилларида яратилган халқ бадиий ижоди асарлари билан ёзма адабиёт ўртасида яқинлик бири-бирига таъсир этиш йўли билан юзага келди ва бири бирини бойитиб борди. Профессионал шоирларнинг шеърлари (Собир Абдулла, Туроб Тўла, Миртемир, С. Айний) билан жангчи ҳаваскорлар Раҳимов Зойир, Эшонқулов Отақул, Умаров Йўлдош, Жонузоқ Тиллаев, Бобомурод Йўлдошев ва бошқаларнинг шеърий мактублари ўртасида мазмун ва шакл бирлиги, умумийлиги кўзга яққол ташланиб турибди. Уларнинг ҳаммасида уруш йилларида халқ оммасининг руҳини, ҳаёти-

ни, интилишини ҳаққоний акс эттирилганлиги эътиборни ўзига жалб этади. Шоирларимиз халқ поэзиясининг ҳароратини, образлигини, фикрни соддагина қилиб, лўнда ифодалаш йўлларини яхши эгаллаб олганликларидан уларнинг шеърларини халқ қўшиқларидан деярли фарқ қилиш қийин. Бу жиҳатдан Ҳамид Олимжон «Россия», «Йигитларни фронтга жўнатиш», «Ғалаба қўшиғи» каби бир қанча шеърларида оғзаки ижоднинг муболағали тасвирлаш приёмларидан, халқ донишмандлигини ифодаловчи мақоллардан ижодий фойдаланди.

Миртемир, Туроб Тўлалар кўпроқ халқ шеърятининг муסיқийлик ва миллий колоритидан озиқланиб, унинг шаклини деярли тўла ўзлаштирган ҳолда асарлар яратдилар. Бундай қўшиқлар халқнинг ўз мулки бўлиб қолди.

Халқ поэзияси билан шоирларимизнинг уруш даврида яратган асарлари ўртасида яқинлик, бирликни келтириб чиқарган муҳим омиллардан бири халқ шеърятининг адабий тил нормаларига яқинлаша бориб, диалектал хусусиятларнинг камаю боришидир. Бу нарса халқнинг маданий савияси, саводхонлиги, китобхонлиги ошиб бораётганлигининг аломатидир. Бир мақсадга хизмат қилган икки адабиётнинг образлар системасида, фикрлашида ягоналик билиниб туради. Бироқ халқ ижодкорларининг асарлари билан шоирларнинг шеърлари орасида ғоявий мазмун, оптимистик руҳ, гражданлик бурчни баён қилиш, ҳис-ҳаяжонни ифодалаш жиҳатдан умумийлик, бирлик, яқинлик бўлса-да, халқ ижодкорларининг воқеа-ҳодисаларни тасвирлаши, лирик қаҳрамон кечинмаларини ифодалаш халқ ижоди чашмасидан отилиб чиққанлиги маълум даражада билиниб туради, бунда халқ ижодининг ёзма поэзия асарларига нисбатан ўзига хос хусусиятлари мана мен деб кўриниш беради.

Улуғ Ватан уруши даврида халқ шеъряти билан ёзма поэзиянинг ўзаро таъсири, бир-бирини бойитиш жараёни урушдан кейинги йилларда ҳам изчил давом этди.

ХАЛҚ ШОИРЛАРИ ИЖОДИ

«Бизнинг машҳур халқ шоирларимиз — Ислом шоир, Фозил Йўлдош жуда кўп қўшиқлар яратдилар. Улар яратган қўшиқлар ботирликка чақиради. Улар ўз хаёлларида Гўрўғли, Авазхон ва Алпомишнинг жангларини жонлантирадилар. Ислом шоир халқ лашкарлари, партизанлар, колхозчи Йўлдош ва учувчи Пўлат ҳақида куйлайди.

— Қўшиқ айта бериб, душманни кўрмасам ҳам, курашгандай бўлдим, майдонга кириб уришгандай бўлдим, бир минг, икки минг билан суришгандай бўлдим, қилич яланғочлаб қиришгандай бўлдим.

Кекса шоирнинг бу ўткир сўзлари ҳамма ёзувчиларимизнинг руҳига мос келади»¹.

Улуғ Ватан уруши қизғин тус олган 1941 йили атоқли икки кекса халқ талантининг ижодий фаолияти ҳақида севимли марҳум шоиримиз Ҳамид Олимжон томонидан айтилган бу фикр халқ шоирларининг юксак ватанпарварлик руҳидаги фаолиятдан гувоҳлик беради. Бутун совет халқининг тақдир ва келажаги жангларда ҳал қилинаётганлигини яхши тушунган халқ ижодчилари урушнинг биринчи кунидан бошлаб душманга қарши курашда қаламларини кескин қуролга айлантирдилар, астойдил жанг қилдилар. Машҳур қозоқ оқини Жамбул, туркман бахшиси Ота Солиҳлар билан бир қаторда ўзбек шоирлари Ислом ота Назар ўғли, Фозил Йўлдош, Қурбон ота Исмоилов ва бошқалар ўзларининг жанговар асарлари билан халқнинг таҳсинига сазовор бўлдилар.

Халқ шоирлари кўп йиллик ижодий тажриба асосида, ўзлаштириб олган фольклор хазинаси заминида замонанинг акс садоси бўла олган жанговар қўшиқлар яратдилар. Янги қўшиқларни ижод қилиш жараёни ҳаётимизда рўй бериб турган мураккаб ҳодисаларни, актуал воқеаларни, халқ қаҳ-

¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 2 сентябрь 1941 йил.

рамонликларини зийраклик билан кузатиш, билиш, ўрганиш, илҳомланиш, чуқур ҳис қилиш орқали туғилган таассуротларни қадимгидек импровизация — бадихагўйлик билан куйлаш натижасида майдонга келди. Бу қўшиқлар қайта-қайта ижро этилиши сабабли тузатилган, тўлдирилган, силлиқланган.

Халқ шоирларининг асарлари район, область, республика ва фронт газеталарида, турли адабий тўпламларда босилди. Халқ шоирлари ўз репертуарларидаги ажойиб қаҳрамонлик дostonларини, шунингдек, янги ижод қилган қўшиқлари билан шаҳар ва қишлоқларда, колхоз ва совхозларда; халқ орасида куйладилар, адабий кечаларда актив қатнашиб, эшитувчиларнинг руҳини бардам қилар, душманга нафратни кучайтирар, ғалабага илҳомлантирар, халқимизнинг ғайратига ғайрат қўшар эдилар.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 11/Х 1944 йил сонидаги «Халқ шоирлари теримчилар орасида» деган мақолада шундай дейилган. «Хатирчи районлик тўпчи Иброҳимнинг қишлоғида ўтказилган адабий кечада Ислом шоир ўзининг «Тўпчи Иброҳим» деган шеърини дўмбира билан ўқиб берди. Иштихон район «Оқ олтин» колхозида ўтказилган адабий кечада Ислом шоир ўғли Бобоқулжонни фронтга узатаётганда айтган шеъри ҳам иштиёқ билан эшитилди». Шу мақолада бир мавсумда 40 дан ортиқ ўтказилган адабий кечада Ислом шоирнинг актив қатнашганлиги қайд қилинади. Бундай адабий кечаларда Фозил Йўлдош, Абдулла шоир Нуралиев, Қурбон ота Исмоилов, Бекмурод Жўрабой ўғли ва бошқалар ҳам қатнашганлар. Фозил Йўлдош, Ислом шоирлар уруш йиллари тез-тез Тошкентга келиб турдилар. Фарҳод ГЭС, Каттақўрғон сув омбори қурилишида бўлдилар. Тошкентда ҳозирги Ўзбекистон ёзувчилар союзининг Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида «Ислом шоирнинг кечаси» ўтказилганлиги ҳақида «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 23 июнь 1942 йил сонида босилган хабарда маълумот берилган. Халқ шоирлари фронт билан, жангчиларимиз ва уларнинг оилалари билан доимо алоқада бўлдилар.

Ижтимоий ҳаётга бундай актив муносабатнинг бўлиши улар куйлаган асарларда замон нафаси жуда ёрқин акс этишини таъминлади. Уларнинг асарларида яратилган ижобий қаҳрамон — «мен» орқали совет кишиларига хос бўлган олижаноб фазилатлар, гуманистик қарашлар ва турли ижтимоий муносабатлар тараннум этилди. Бу ижобий қаҳрамон — кекса халқ шоири ўтмишда зolimларнинг зулмидан, эксплуататорларнинг адолатсизлигидан беҳисоб азоб-уқубатлар чеккан, социалистик тузумдагина қаддини ростлаган, кўкрагига шамол теккан, яъни озод яшашни, эркин нафас олишнинг қад-

рини биладиган, турмушнинг ачиқ-чучугини тотган, кўпни кўрган доно халқ вакили сифатида гавдаланди.

Фозил Йўлдош ўғлининг «Элат ботир» шеърида граждандар уруши йилларида босмачиларга қарши жангларда жон олиб жон бериб ёш совет давлатини ички ва ташқи душмандан омон сақлаб қолишга актив қатнашган ҳақиқий ботир образи кўрсатилади.

Босмачи жаллодлар кучайган чоқда,
Партизан отрядин туздим қишлоқда,
Ёв билан курашдим, қирма-қир, тоғда,
Душманлар жасади қолган тупроқда,
Зоғлар кетиб булбул сайради боғда;
Ажойиб ишларни кўрган отангман,
Энди шодлик билан тўлган отангман.

Лирик қаҳрамон характеридаги жанговар руҳ, энгилмас прода, халқ бахт-саодати учун жонидан кечиб бўлса ҳам она-Ватан мустақиллиги ва дахлсизлиги йўлида кўрсатилган мардлик, қаҳрамонлик равшан ифодаланди. Улуғвор мақсад йўлида ўғлининг ҳам мард бўлиши ҳақидаги фикрнинг таъсир кучини ошириш мақсадида шоир ботир ота тилидан халқ донолигига хос чуқур мазмунли афоризмларни қўллайди ва Ватан мудофааси чақириғи мотивлари янада салобатлироқ жаранглайди.

Бўрон бўлса зўр денгизлар чайқалар,
Яхши хизмат йигит отин чиқарар.
Давринг гуллаб, кулган сенинг ҳаётинг,
Иш кўрсатсанг қолар дунёда отинг.

Шоирнинг «Ота насиҳати», «Жаҳон тинглагай» шеърларида ҳам жангчиларимизни қаҳрамонликка чақириқ «Мард ўғлисан, номардларча иш тутма!» каби эл талаби бўлиб туюлган сатрларда ифодаланди.

Ислом шоирнинг «Ўғлимга», «Бобоқулжон», «Вақтим чоғ» каби шеърларида ҳам юқоридагидек ота-ўғил ўртасидаги муносабат ёки ўғилнинг ўз ота-онасига бўлган садоқати, муҳаббати унинг социалистик Ватан, бутун прогрессив кишилик олдидаги муқаддас ватанпарварлик бурчни шараф билан бажаришдек илғор ғоя билан белгиланади.

Ислом шоир ўғли Бобоқулжонни фронтга жўнатиш муносабати билан айтган шеърида совет ватанпарварини халқ ишончини оқлашга, Ватан озодлиги ва шарафи учун қаҳрамонлик кўрсатишга, керак бўлса, жон фидо қилишга чақиради. Шеърда эл-юрт муҳаббати билан нафас олган отанинг юрак садолари эшитилади:

Кўзимнинг равшани, дилда қувватим,
Насиҳатим сенга шудир, фарзандим,
Билгин, болам, Ватан менинг давлатим,
Қариганда йигитдай шер савлатим,
Чапаевдай ғайрат қил, Бобоқулжон.

Олдинга бос, ҳеч орқага қайтмагин,
Душман агар тоғ бўлса ҳам топтагин,
Йўлбарс каби ёв устига ҳатлагин,
Мурдасини уст-устига тахлагин,
Чалаевдай иш кўрсат, Бобоқулжон.

Шоир насиҳатида муҳим ўрин тутган нарса шуки, ота ва онанинг розилиги, сеvimли ёр розилиги ўғилнинг эл-юртга хиёнат қилмаслигига, унинг, албатта, зафар билан қайтишига боғлиқ. Бу фикр «Ўғлимга» шеърисида янада жонлироқ таъкидланади:

Шеърда фарзандини қонли жангларга отлантираётган меҳрибон ота уни фақат «шер йигитсан, қайтмагин лафзингдан» деб қаҳрамонликка ундабгина қўя қолмай, ўз ватанпарварлик ҳис-туйғусини ифодалаган, «дарқор бўлса мен бораман изингдан» дея ўғлининг ғайратига ғайрат қўшади. «Вақтим чоғ» шеърисида эса, энди жангга узатилган ўғлининг фашист босқинчиларига қарши курашда кўрсатган қаҳрамонона ишлари билан фахрланувчи, юзи ёруғ отанинг ички ҳис-ҳаяжони, хушнуд кайфияти, кўтаринки руҳи акс этган; ота тушунчасида фарзанднинг бахти халқ бахти-саодати билан бир бутунликни ташкил этади. Шунинг учун ҳам ота «бахтинг учун ғайрат қилсанг... халқим учун хизмат қилсанг вақтим чоғ» дейди. Ҳаётга бўлган «Муҳаббат, бу ҳаёт хавф остида қолганда, уни сақлаб қолиш учун ҳаёт-мамот кураши борганда Советлар мамлакатининг гражданини ўлимдан қўрқмайдиган қилади, совет халқининг ҳаётини сақлаш учун ва бу билан ўз ҳаётини ҳам сақламоқ учун унга далда бериб, кучига куч қўшади. Бундай пайтларда инсон жамият билан тамомла қўшилиб кетади ва жамиятнинг манфаатларини ўзи учун ҳар нарсадан юқори, ўлимдан ҳам кучлироқ деб билади. Ана шу тушунча совет кишисини қўрқмас жангчи қилади»*. Совет кишиларига хос бўлган бу фазилатлар халқ шоирларининг лирик қаҳрамонларига ҳам хос хусусиятдир. Хоразмлик Қурбон ота Исмоиловнинг «Биз ватандошлик майдонига бормоқдамиз», «Ўлим бўлар сенинг қисматинг», «Октябрь» каби шеърларида юқоридаги фазилат умумий тарзда ифодаланган бўлса, Фозил Йўлдош, Ислом шоир асарларида бадий маҳорат билан тасвирланган.

Халқ бадий ижодида мардлик, номардлик, ботирлик ва қўрқоқлик тушунчаси халқ шоирларининг уруш йилларидаги асарларида эпосдагига қараганда ҳам чуқурроқ маънода, яъни бутун Советлар юртининг тақдири учун, жаҳондаги эркпарвар халқларнинг озодлиги учун кураш мазмуни билан бевосита боғланади. Фозил шоир «Эр йигитлар, майдонга!» шеърисида бутун халққа мурожаат қилиб:

* М. И. Калинин. Нутқ ва мақолалар, Тошкент, Уздавнашр, 1941—1945, 356—357-бетлар.

Ватан учун отлана бер майдонга.
Совет халқи бўйинсунмас душманга! —

дея ишонч ва зўр қатъиятлик билан баралла ҳайқиради. Шеър давомида озодлик урушининг ижтимоий-сиёсий моҳияти очилади. Бу урушда эр йигитнинг мардлиги ёки номардлиги масаласи Ватан, халқ тақдири билан бевосита боғли бўлганлиги учун ҳам унинг ор-номус, виждонли бўлиши масаласи шоирнинг диққат марказида туради. Зотан, тиш-тирноғигача қуролланган даҳшатли ёвни тор-мор келтириш ниҳоятда мушкул ва шарафли иш, бу ҳар бир жангчининг қаҳрамонлиги, унинг ўлимдан қўрқмаслигига боғлиқ эди.

Мамлакат мудофаасига чақириқ ғоясини шоир юксак пафос билан ботир одамга хос мардонавор руҳда баён қилади. Бунда у кўп йиллардан бери маҳорат билан куйлаб келган халқ дostonларидан, жумладан, «Маликан Айёр» дostonидаги Авазнинг Мақотилга қарши айтган қуйидаги сўзларидан ижодий фойдаланади:

Эрлик билан бу майдонга
Қирмаганлар номард бўлсин!
Қилич силтаб, бедов қистаб
Турмаганлар номард бўлсин².

Душман билан юзма-юз келганда рўй берган эпосдаги қаҳрамоннинг бу жиддий ҳолати, хитобли кескир сўзлари совет кишидаги ана шундай вазиятни акс эттиришда хизмат қилган. Шоир айниқса Аваз характеридаги руҳий ҳолатни совет кишига кўчиради. Лекин лирик қаҳрамон характеридаги юксак коммунистик онглилик етакчи томонни ташкил этиши билан эпосдаги идеал ижобий образдан ажралиб туради.

... Душманларнинг жазосини
Бермагани номард дерлар!
Ватан учун ширин жондан
Кечмаганлар номард бўлсин!
Қасам шудир, оғайнилар,
Ичмаганлар номард бўлсин³.

Ўзбек эпосидан бундай ижодий фойдаланиш олдин давом этиб келган ўн бир бўғинли шеър формаси саккиз бўғин билан алмашилишида ҳам кўринади. Натижада фикр янада жадал, кескин ва қатъий тус олади. Якунловчи фикрнинг бу хилда ички динамикада берилиши унда Ватан учун жондан кечиш мазмунига мос келади.

Худди шунингдек, Қурбон ота Исмоилов ҳам «Душманни ур!» сарлавҳали шеърда фикрни ички динамикада бериш

² Ўзбек халқ дostonлари, I том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1958, 222-бет.

³ Ф о з и л Ё ў л д о ш ў ғ л и, Танланган асарлар, Тошкент, Ўздавнашр, 1949, 23-бет.

билан уруш йилларининг жангу жадалини, даврга хос вазиятни, шаронт талабини, айнқиса, бандларнинг тўртинчи сатри бир хилда такрорланиши орқали қулай ифодалади.

Халқнинг кадрдон аскар.
Душманни ур, душманни қир,
Ҳар кеча-кундузлари
Душманни ур, душманни қир.

Форма билан мазмуннинг бундай уйғунлашуви орқали уруш йилларидаги совет кишиларининг ички кечинмаларини, ватанпарварлик ҳис-туйғуларини жонли ифодалаш Ислом шоир ижоди учун ҳам характерлидир. Унинг «Ватан, сенга жоним фидо», «Бор бўлсин бизнинг Ватан», «Шундай гўзал Ватан борми жаҳонда!» каби кўпгина шеърлари яхши мисол бўла олади. Шоирнинг лирик қаҳрамони бахтиёр ҳаёт қучоғида яйраб-яшнаган ва шу ҳаётнинг қадрига етган, уни ҳар қандай ёвуз кучдан омон сақлашга тайёр турган совет киши-сидир. Шоир «Ватан, сенга жоним фидо» шеърида ўз бахтиёрлигини шундай тасвирлайди:

Кўзим очиб сени кўрдим,
Боғларингда гуллар тердим,
Яйловингда ўсиб-ўндим,
Жангда жоним сенга фидо.

Ватанга бўлган бундай илиқ муҳаббат туйғулари унинг душманларига нафрат ҳислари билан алмашинади ва фидокор совет жангчисининг жасоратли сўзи худди қасамёд бўлиб янграйди:

Гунча гулин уздирмайман,
Обод элим буздирмайман...
Берлингача қилай сафар.
Ўчим олмай ҳеч қайтмайман!

Шеърнинг яқунловчи тўртлиги қаҳрамон руҳидаги чуқур оптимизм, кучли ирода, сабот ва қатъиятлик сезгилари билан бирикади:

Шу ватаннинг ўғли ўзим,
Отим Ислом, тигдир сўзим.
Инонаман, ёруғ юзим,
Қарич ерга ёв қўймайман.

Фикрнинг бундай мантиқий боғланиши «Бор бўлсин бизнинг Ватан» шеъри учун ҳам характерлидир. Халқ шоири совет кишиларининг она-Ватан бағрида ўз меҳнати туфайли яратган бойликлари билан фахрланиш туйғусини табиий равишда мана шу бойликларни асраш «Жаҳон кўркин гўзали» бўлган улуғ юртимизнинг душманларига қарши кураш идея-сигача ўстириб чиқаради.

Шоир афористик фикрларни шеър тўқимасига ўринли сингдира боради, сатрлар орасидаги мантиқий боғланишни

вужудга келтиради. Бу йўл билан у фикрни таъсирчан қилишга, ғоявий бақувватликка эришади.

Ботир элин бермайди,
Евларни соғ қўймайди,
Элу юртим яшнайди,
Бор бўлсин бизнинг Ватан.

Тўртликда ўғит-насиҳат характеридаги биринчи афористик сатр сарлавҳадек туюлади. Бунда ифода қилинган ватанпарварлик фикри иккинчи сатрдаги душманга омон бермаслик ғояси билан қўшилиб, Ватанни қўриқлаш ҳақидаги асосий маънони бойитади, тўлдиради; учинчи сатрда эса совет кишиси ботирлик, қаҳрамонлик кўрсатгандагина элу юртнинг омон бўлиши, гуллаб яшнаши аниқ эканлигига бўлган қатъий ишонч ифодаланadi. Тўртинчи сатр шеърдаги ҳамма тўртликларда бир хилда такрорланиб, улардаги фикрни бир хил юксак мазмун билан якунлайди.

Қурбон ота Исмоиловнинг «Октябрь» шеъри Улуғ Октябр социалистик революциясининг 24 йиллиги муносабати билан ёзилган, шунингдек, Фозил Йўлдошнинг машҳур «Ленин» шеъри гениал доҳий В. И. Лениннинг вафотига 19 йил тўлиши муносабати билан 1943 йили куйланган. «Армиям» шеъри эса 1942 йили Қизил Армия куни — байрам туфайли айтилган. Муҳими шундаки, бу шеърларда тарихий кунларнинг фонида даврнинг актуал масаласи ўртага қўйилади. Агар Фозил ота 1942 йили августда айтган «Эр йигитлар, майдонга!» шеърида В. И. Лениннинг табаррук номини курашга, ғалабага ундовчи, илҳомлантирувчи буюк куч сифатида:

Россияда золимларни йўқ қилган,
Меҳнаткашни озод қилган, тўқ қилган,
СССР дай ҳур мамлакат бино қип,
Элни обод қилган, чўлни боғ қилган,
Лениндайин эрнинг ҳурмати учун, —

дея куйлаган бўлса, «Ленин» шеърида Ленин ғояларининг барҳаётлигини дил тўла ишонч билан баён қилади:

Едимда ҳамиша сен падар Ленин,
Кўнглимда сўзларинг жон қадар Ленин,
Денгиздай тўлғаниб болқийди фикринг,
Барчанинг севгани сен падар Ленин,
Халойиқ кўнглида жон қадар Ленин.

Фозил Йўлдошнинг «Ленин» ва Қурбон ота Исмоиловнинг «Ҳаётсан, Ленин!» номли шеърлари халқимизнинг гениал доҳийсига бўлган чексиз меҳр-муҳаббатини самимийлик билан акс эттирар экан, ҳаётимизда чуқур илдиз отган буюк ленинизмнинг ўлмас таълимоти жангларда мадаккор бўлаётганлиги таърифланади.

Қурбон созчи Исмоиловнинг урушнинг биринчи кунларидан бошлаб тўқиган шеърлари «Хоразм ҳақиқати» область газетасида мунтазам босилиб турди. Айниқса, унинг «Улим бўлар сенинг қисматинг», «Конституция байрами», «Октябрь», «Москва», «Ғалабамиз тарихида ёд бўлсин», «Ватанпарварлар қўшиғи», «Биз ватандошлик уруши майдонига бормоқдамиз» каби қатор шеърлари публицистик характерда бўлиб, кекса созчи ўзининг ватанпарварлик ҳис-туйғуларини, жанговар, садоқатли бир жангчи сифатида ифодалайди. Бу шеърларда бирлик, уюшқоқликка чақириқ, жўшқин оптимизм ғояси барқ уриб туради. Жонкуяр шоир ота ўзини халқнинг озодлиги ва Ватан мустақиллиги учун жавобгар бир киши деб ҳис этади. Бу юксак онглилик совет кишисининг гражданлик бурчини муқаддас деб билиш масъулиятидан дарак беради.

Эй жон Ватан, жонлар фидо,
Ҳар кун зафарингдан садо,
Жангга тайёр Қурбон ота,
Қувватга қоним сен ўзинг⁴.

Урушнинг энг оғир лаҳзалари кекса шоирни ғоят ташвишлантиради. Лекин унинг нутқида қутурган итлардан ўч олиш, интиқом ёрқин сезилади. «Қонимизга қон оламиз, бир боша минг бош кесиб»,— деган шоир «Москва» шеърида улуг пойтахт учун жон олиб жон берган азамат ботирларни мадҳ этади:

Қаҳрамон лочинларнинг бирлан жаҳонда минг яша,
Гул Ватан айвонида гавҳар нишонсан, Москва⁵.

Самарқанд область Иштихон район Митон қишлоқ Советида яшовчи Ширинқул ҳофиз Иброҳимов (1903 йили туғилган) яхшигина хушхон бўлиши билан бирга уруш йиллари ашулалар ҳам тўқиган ва эл орасида классик, замонавий ашулалар билан бир қаторда куйлаб келган. 1960 йили уюштирилган фольклор экспедициясида биз ундан «Томоша», «Келур», «Украина ва Белоруссия», «Хужум», «Қаҳрамон Камол Пуллатов тилидан» каби шеърларини ёзиб олдик. Улардан айримларини ўзича куйга солиб маърака-маросимларда, адабий кечаларда, колхозчиларнинг йиғинида тамбур билан куйлаган.

Ширинқул ҳофизнинг қўшиқларида совет кишилариининг уруш йилларидаги бардам руҳи, кўтаринки кайфияти, букилмас иродаси гараннум этилган. Ҳофиз «Қадрдон Украина»га ҳамдардлик билдириб, «қонхўр ҳайвонлар»нинг «янчилади

⁴ «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 27 июль 1941 йил «Ватанпарварлар қўшиғи» шеъридан

⁵ «Хоразм ҳақиқати» газетаси, 21 ноябрь 1941 йил.

албат душман хонаси!» — дея ишонч билдиради: «соҳибқиронларча ҳужум» қилган «Рустамдан ортиқ» ботир жангчиларга мадҳия ўқийди («Ҳужум» шеъри). «Азамат лочинлар осмондан, танкчилар ердан, олмос қилич, винтовкаларни қўлларда» тутиб, «малъунлар қочганда бўлсин томоша» дея юрт ботирларини мардонавор курашга чақиради; халқ донишмандлигини ифодаловчи рамзли ҳикматлар шеърда ҳақиқатнинг, адолатли, ватандошлик урушининг шонли Совет Армиясининг ғалабаси билан тугашига комил ишонч руҳини жозибали ифодалайди.

Аргумоқлар учар қушдан қолишмас,
Шерларга кўпаклар баробар келмас,
Тулкилар каттариб арслон бўломмас,
Терисин шилганда бўлсин томоша.

Ширинқул ҳофиз 1945 йили 10 майда ижод қилган «Келур» сарлавҳали шеъри (бу шеърига ҳам у ўзи куй басталаган ва кўп вақт эл орасида ижро этиб юрган) да тарихий ғалаба таъриқлари янграган ўша ғолибона, шодиёна дамлар, ўлимни доғда қолдириб йиртқич фашистларни ер билан яксон этиб она-юртга қайтган эл ботирларининг кўркем, музаффар, табаррук қиёфасини кўргандай бўласиз:

Бу жаҳоннинг саҳнидан гитлерчиларни йўқ этиб,
Шер бўлиб Рустам сифат оламга дostonлар келур.
Ез шитоб бирла Ширин давронда қуйлансин мудом,
Сўздан оғишмаган ҳам марду майдонлар келур.

Урушнинг энг оғир кунларида қаҳрамон шаҳар Москвага жаҳон халқлари умид кўзларини тикдилар. Москва қиёфасида социализм мамлакатининг озодлиги тўла акс этди. Булар ҳаммаси Ҳамид Олимжоннинг «Москвани мен биламан», Ислом шонрининг «Яша, эй Москвам», Қурбон ота Исмоиловнинг «Москва» шеърларида ўзининг эсда қоладиган ифодасини топди. Агар Қурбон ота «Душманга офат берувчи қаҳрамоним Москва» деса, Ислом шоир «шаҳарлар полвони» деб атади. Бу шеърларда улуғ пойтахтимиз салобати, шон-шухрати, уни ёвнинг қонли чангалидан қаҳрамонона омон сақлаган азамат совет халқининг ғолиб руҳи жонли тасвирланган деб бемалол айтиш мумкин.

Урушнинг оғир йилларида революция бешиги Ленинград қамалда қолди. Шаҳар мудофаасида бошқа халқлар билан бирга ўзбек жангчилари ҳам қатнашди. 900 кун ва тун қамалда яшаган ленинградчиларнинг бошига тушган оғир кунларни кино ленталарида кўриб, тарих саҳифаларида ўқиб ҳайратда қоласан киши, ярим миллион киши — кексалар, болалар, аёллар эвакуация қилинган, жон бошига берилган 120 грамм нон, сувсизлик, ёқилғи, электр энергиясининг жуда камайиб кетганлиги, қаҳатчилик, қаҳратон совуқ, очлик-

дан, душманнинг осмондан бетўхтов бомбардимон қилишидан ҳалок бўлган аҳоли, касаллар, ярадорлар, бошпанасиз қолган одамларнинг аянчли аҳволи, ақлга сиғмайдиган қанчадан-қанча бошқа азоб-уқубатлар, қийинчилик ва машаққатларни тасаввур қилгудек бўлсангиз, бу даҳшатдан юрагингиз орқага тортиб кетади. Нақадар мудҳиш кунлар ўтмади ўша йиллари! Лекин, жонажон Ленинград учун кураш ҳаётнинг ҳамма жабҳасида ғоят кескин тус олган эди; душман қисуви, ўқ дори, озиқ-овқат танқислиги, ҳар дақиқа ўлим хавфи, очлик, муҳтожлик, қуршов туфайли алоқа ва транспортнинг тўхтаб қолганлиги, ташқаридан ёрдам келиши имкониятининг йўқлиги — ҳуллас, ҳеч нарса ленинградликларни енга олмади. Аксинча, ленинградликларнинг муқаддас ишга ленинча комил ишончи, буюк садоқати, пўлатдек мустаҳкам иродаси, мислсиз жасорат ва матонати қаршисида ёвуз душман ҳам, очлик ва ўлим ҳам чекинди, таслим бўлди, тиз чўкди, ниҳоят, оқибат бизнингча бўлди: қуршов халқалари парча-парча қилиб узиб ташланди. Ленинградликларнинг бу афсонавий қаҳрамонлиги инсоният тарихи саҳифаларига олтин ҳарфлар билан ёзилди. Мана шу оғир шароитда ленинградликларнинг ёвга ғазаби ёнар тоғдай зўр бўлди. Айни чоқда шу жуда оғир вазиятда бу ерда ҳаёт қайнарди, шонли ишчилар синфи завод ва фабрикаларда фронт эҳтиёжларини таъминлаш учун туну кун тинмай ишларди, станокдаги ишчининг ёнида қурол ҳам турар эди, у жангчи эди. Енгилмас Ленинград коммунистлари ҳамма ишда олдинги сафда ташаббускор, бош-қош бўлдилар. Фашистларнинг ўтақасини ёрган донғи дунёга кетган ленинградликларнинг чидами-матонати, иши, кураши, ҳаёти ҳақида санъат, адабиётнинг турли жанрларида рус, украин, белорус ва қардош халқлар тилларида минглаб асарлар яратилди. Дмитрий Шостакович ўзининг машҳур «Еттинчи Ленинград симфонияси»ни қамал йилларида Ленинградда туриб ижод қилди ва биринчи марта ўша жойнинг ўзида ижро этилди.

Бепоев Советлар мамлакатининг каттаю кичиги улус Ленин шаҳрининг заҳматкашлари билан ҳаммиша ўзини бирга ҳис этди, ёрдам қўлини чўзди, маънавий ҳамнафас бўлди.

Ҳозирги ёшларимиз ўша қамал йиллари ҳар бир ленинградликнинг шер бўлиб баҳодирона курашганини, фашист газандаларга таслим бўлмаслик учун тортган беҳисоб азоб-уқубатларини, душман ёвузлигидан беғуноҳ қатл этилганларни, неча ўн минглаб қурбонларни, даҳшатли қора кунларни ҳамда оламшумул тарихий ғалаба шуҳратини бир умр унутмаслиги керак!

Марҳум президентимиз Йўлдош Охунбобоев бошчилигидаги Ўзбекистон ҳукумати делегацияси қаҳрамон шаҳар Ленинград мудофаачиларига атаб махсус эшелонда совға-

саломлар олиб борди. Ўзбек халқининг бу ватанпарварлик иши шоирларимизга катта илҳом берди. Шу муносабат билан Ислом ота «Ленинград қаҳрамонларига салом», «Ленинградли жангчи ватанпарварларга» номли шеърларини яратди. Шеърда ҳар бир сўз, тасвир, ибора шоирнинг — совет кишиларининг фикр-ўйини ифодалашга хизмат қилди. Шоир «Ленинград қаҳрамонларига салом» шеърдаги «ҳалққа бўлиб ёвуз илон ўралди» образли тасвирда шаҳарнинг қамалда эканлигини ва бу оғир аҳволни бутун қалби билан ҳис қилиб турганлигини сезиш мумкин. Ҳаётимиздаги жуда муҳим масала — ўзбек халқининг оға рус халқи билан ҳамдард, бир жон, бир тан эканлигини жўшқин ва самимийлик билан меҳр-муҳаббат тўла ҳароратли сатрларда ифодалай олд.

Ленинград, Ўзбекистон сен билан,
Дўсти содиқ, фидойи жон сен билан,
Ботир фарзанд ва қадрдон сен билан,
Жондан ширин фарзандларга кўп салом...
Қари оқин Ислом отанг ҳам тинмас,
Ленин шаҳрин куйлар ҳар он, ҳар нафас⁶.

Қаҳрамон шаҳар Ленинград мудрофааси темасидаги ҳамма шеърларда фашист талончиларига бўйсунмаган мард ленинградликлар қиёфасида совет кишиларининг пўлатдек мустаҳкам иродаси акс этди. Ҳақиқатан ҳам, «...тараққийпарвар инсониятнинг энг ашаддий душманига қарши курашда, инсониятни энг учига чиққан тескаричиларнинг қутурган шайқасига бўйсундириш каби қабиҳ фикрни илгари сурган душманга қарши курашда улуғ Ленин шаҳридаги халқнинг кўрсатган ватанпарварлиги каби ватанпарварликни дунё ҳали кўрган эмас»⁷. Шунинг учун ҳам Ислом шоир шеърда «ленинградлик шер ботирлар»нинг «фашист деган шум, ҳароми»лар устидан, албатта, ғалаба қозонишига зўр ишонч билдиради.

Езувчи Илья Эренбург «Ўзбеклар» номли мақоласида шундай деган эди. «Ленинградни ҳимоя қилувчилар орасида ўзбеклар кўп... Жангчи Тоштемиров шимолий пойтахтимиз учун курашмоқда. У бундай дейди: «Ленинградни лаънати немисларга бермаймиз. Биз ўзбеклар русларнинг дўстимиз. Бизнинг дўстлигимиз Помир тоғларининг тоши каби қаттиқ ва мустаҳкам»⁸. Ислом шоир айниқса уруш йиллари СССР халқларининг метиндек мустаҳкам бўлиб кетган қон-қардошлиги, дўстлигини куйлади:

⁶ Шонли Ленинград, Адабий тўплам, Тошкент, Ўздавнашр, 1942, 12-бет.

⁷ М. И. Калинин, Нутқ ва мақолалар, 1941—1945, Тошкент, Ўздавнашр, 1948, 361-бет.

⁸ Мардлик қиссалари, Тошкент, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1958, 22-бет.

Қўли қўлга бериб ишчи-меҳнаткаш,
Ев устига ёғдирамиз ўт-оташ,
Оёқ ости бўлур тезда фашист — ғаш,
Зарб кўрсатган ботирларга кўп салом!

Халқ шоирлари совет жангчилари образини асосан, замонамиз қаҳрамонлари прототиби орқали яратдилар. Совет Иттифоқининг қаҳрамонлари Қўчқор Турдиев, Аҳмадjon Шукүров, тўпчи Муҳаммад Иброҳимов ва шулар каби жангчиларимизнинг баҳодирлик шаънига тўқилган бадий асарлар бунга мисол бўла олади. Характерли ўрни шундаки, жангчи қаҳрамонларга бағишланган шеърларда уларнинг фақат урушда кўрсатган иши, фаолияти эпосдаги ботирларга хос сифатларга қиёс қилиш орқали тасвирланади. Аслида ҳам совет жангчилари жанг майдонларида афсонавий қаҳрамонлик кўрсатдиларки, халқ шоирларининг уларни эпосдаги ботирлар сифатида тасвирлаши табиий бир ҳолдир деб биламиз. Бунда биринчи планда прототип образларнинг ички бой маънавияти, юксак коммунистик онглилиги, ўз она юртини жондан кечиб ҳимоя қилганлиги баён этилади. Лейтенант учувчи Бундюкка, Аҳмадалиев, Қўчқор Турдиевга бағишланган шеърлар воқеабанд бўлишлиги билан бошқа шеърлардан ажралиб туради.

Ўзбек жангчиси Қўчқор Турдиевнинг қаҳрамонлиги ҳақидаги доврүқ бутун мамлакат бўйлаб тарқалди. Улим билмас совет жангчисининг ажойиб сифатлари халқ шоири Фозил отанинг ярим асрдан ортиқ вақт давомида севиб куйлаб келган Гўрўгли, Алпомиш, Авазхон ва Равшанларнинг ёвларга қирон солишдаги жасоратидан устун туради:

Қарчиғай чангалли, йўлбарс билагинг,
Душманга қоплонча бор юрагинг.
Йўлиқса душманни яксон этади,
Тоғдай бўлса, талқонлайди, ўтади,
Душманга шундайин иш кўрсатади.

Қаҳрамоннинг ташқи қиёфасини шоир муболағали тасвирлаш билан чекланмайди, балки унинг қилган мардонавор ишларини бирма-бир баён қилади. Бунда жангчининг фаолияти билан кекса шоирнинг ички ҳис-ҳаяжони, кечинмалари бирга қўшилиб, ўқувчи кўз ўнгида қаҳрамоннинг салобатли образи гавдаланади.

«Қизил Ўзбекистон» газетасининг 22 ноябрь 1941 йил сонида босилган «Ўзбек жангчи ва чавандозларининг баҳодирлиги» сарлавҳали мақолада Аҳмадалиевнинг мардлиги тўғрисида шундай дейилган эди: «Фронтнинг Можайск участкаси... 15 ноябрь кечаси... Отлиқ жангчи Аҳмадалиев душман жойлашган томонга разведкага жўнади. Адолатли улуғ ку-

⁹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 10 февраль 1942 йил.

рашимизнинг тетиклик бағишловчи руҳи билан илҳомланган Аҳмадалиев нима бўлса ҳам, офицерни ушлаб штабга тириклайин келтиришга аҳд қилади... Мард ўзбек йигитининг, совет жангчисининг аҳди, онти, албатта бажарилиши керак. У шундай қилди. Пистирмада турар экан, Аҳмадалиев от чоптириб бораётган немис офицерини кўриб қолади. Унинг орқасидан қушдай учган чавандоз жангчи, офицерни эгаридан ағдариб олади-да, ўз қисмининг штабига тириклайин олиб келади. Бундай мардона олижаноб ишни фақат довюрак жангчи ва моҳир чавандоз бажара олади. Шундай жанговар ҳислар қаҳрамон ўзбек халқининг руҳига ҳамоҳангдир».

Ислом отанинг «Аҳмад ботир», Фозил Йўлдошнинг «Аҳмадалиев»га шеърларида ўзбек халқининг қаҳрамонлик руҳи, чавандозлик, улоқ чопиш одати ёрқин акс этган. Энди бу сифатлар бепоеън социалистик Ватанимиз учун бўлган даҳшатли курашларда қўл келди. Фозил Йўлдош ўғли бу шеърда Аҳмадалиевдаги совет жангчисига хос жасорат, довюракликни «душманни кўрганда ўтдай туташиб» сатрида тасвирласа, унинг шу дамдаги ички руҳий ҳолатини, нафрат ва жўшқин ғайратини:

Нордайн чирпиниб, қовоғин уйиб,
Ҳарна бор кучини билакка йиғиб,—

дея халқ эпоси бадий тажрибаларидан ижодий фойдаланиш орқали ифодалайди; шунингдек, ботирнинг учқур отда душман орқасидан елиб-югуришини, хатти-ҳаракатини «яшиндай бўб бориб қолди қутуриб» сатрида жонли гавдалантиради. Ислом ота ҳам чавандозга хос эпчиллик, довюраклик, кўз очиб юмгунча улоқни бир зарб билан илиб кетиш ҳолатини «улоқдай ўнгардинг у қора юзни», «таппа босиб тақимингга жойладинг», «тирик тутиб штабингга тайладинг», «қарчиғайдек чанг солдинг, Аҳмад ботирим» сатрларида моҳирона тасвирлайди. Шу шеърда халқ дostonларида кўпинча ижобий бош қаҳрамонларнинг эл-юрт учун қилган ишларини мадҳ қилишда, олқишлашда қўлланадиган тайёр мисралар, мақол, афористик ёки мазмундор сатрлар ўринли ишлатилган. Булар ёрдамида халқ шоири элимизга мансуб бўлган ажойиб хусусиятларни бирма-бир кўрсатади:

Ботмон кучдан нимча амал зиётдир,
Олдинга бос, кейин қайтмоқ уятдир!
От чолса сўлқиллар тоғларнинг бели,
Юрагингда порлайди ботирлик хили,
Ҳамиша устундир ботирнинг қўли...
Минган отинг кўзлар доим юлдузни,
Савашда мард билмас кеча-кундузни...

Кўриниб турибдики, баъзан фақат тўртинчи сатрда келган «Яша мард, қаҳрамон Аҳмад ботирим»дан бўлак аввал-

ги уч сатр эпосдаги тайёр, ишланган сатрлар, фикрлардан иборат; буларга ҳатто биргина тўртинчи сатрнинг қўшилиши биланоқ, улардаги мазмун оҳанги давримизга мос ҳолда жаранглайди, қаҳрамонлик ва совет ватанпарварлиги тушунчаларини ифодалашга хизмат қилади. Худди шундай мисолни шоирнинг «Халқ лашкари» шеърида ҳам кўриш мумкин:

Ев келганда ботир ўзин билдирар,
Ғанимларни қириб, дўстин кулдирар.
Эл, юртини ғам-ташвишдан тиндирар.

Халқ шоирларининг, айниқса Улуғ Ватан уруши даври ижоди учун характерли нарса шундан иборатки, уларнинг ҳар бир шеърида ҳикматли сўзлар, афористик фикрлар, халқчил таъбир, иборалар атайин қўлланади, бу билан фикрнинг таъсир кучини оширишга эришади. Ислом шоирда:

Ватанини севган киши ботир бўлур;
(«Бобоқулжон» шеъридан)

Ботир киши хабардордир элидан;
(«Тўпчи Иброҳим» шеъридан)

Ботирга очқидир зафарнинг йўли;
(«Тўпчи Иброҳим» шеъридан)

Ошиққан ёв ўз пайини қияди,
Фашист кўзи тупроқ билан тўлади;
(«Ленинград жақғчи ватан-
парварларига» шеъридан)

Фозил Йўлдош ўғлида:

Мард йигит қўлида аждар ўлади,
Номард одам ипни аждар билади;
(«Ота насиҳати» шеъридан)

Эр йигитнинг бўлса ғайрати, ори,
Евнинг қонин тўкиб, бағрин эзади
Шул бўлур элининг қувват-мадори,
Душманга қолмайди Ватани, ёри.
(«Эр йигитлар, майдонга!» шеъридан)

Ислом шоир Назаров, Фозил Йўлдош, Абдулла шоир Нуралиев, Қурбон созчи Исмоиловлар уруш йиллари фронт учун, ғалабамиз учун фидокорона меҳнат қилган, республикамиз меҳнаткашларининг ғайратига ғайрат қўшган ажойиб асарлар яратдилар. Айниқса, Ислом шоирнинг «Фарҳодлар майдонда», «Колхоз чўпони», «Колхозимга», «Теримчи қиз Султоной», «Бош қўмондонга хат» ва бошқа шеърларида фронт ва мамлакат ичкарасининг ягона жанговар лагерга айлангани, ўзбек халқининг қаҳрамонона меҳнати, юксак ва-

танпарварлик ишлари ва фазилатлари улуғланади. Халқ шоири донгдор пахтакор қиз Султонойнинг жанг майдонидаги ёрига бўлган меҳр-муҳаббати, садоқати ҳақида фикр юртар экан:

Икков бирга ёв бағрини ёқадир,
Кўкрагига бахт юлдузин тақадир, —

дея эр-хотиннинг эзгу нияти — Ватан, халқ озодлиги, бахти-саодати билан мустаҳкам боғли эканлигига алоҳида урғу беради.

Шундай қилиб, Улуғ Ватан уруши йилларида халқ шоирларининг ижоди урушдан аввалги йилларга қараганда сифат жиҳатдан бир поғона юқори кўтарилди. Уларнинг асарлари одатдагидек оғиздан-оғизга ўтиш йўли билан эмас, балки матбуотимиз орқали тарқалди. Совет даврида халқ шоирларининг ижодини профессионал индивидуал ижод деб билмоғимиз керак. Халқ шоирлари уруш йиллари ва ундан кейин ҳам эл орасида, турли йиғинларда ўзларининг янги ижод этган термалари билан бирга халқ дostonларини катта маҳорат билан куйловчи шоир сифатида ҳам шуҳрат топдилар.

* *
*

Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек халқ бадий ижоди асарлари ўзбек совет адабиёти хазинасини бойитди. Революцион руҳ билан суғорилган жанговар қўшиқлар, шеърлар, ашулалар, мақоллар она-Ватан шон-шарафи, озодлиги ва мустақиллиги учун курашда халқ оmmasининг ғайратига ғайрат, кучига куч қўшди, зафарларга илҳомлантирди. Бу асарлар Ватан урушининг чин моҳиятини чуқурроқ тушуниб олишга, душманга шафқатсиз нафрат билан қарашга ундади; ёндирилган, хароб бўлган қишлоқ ва шаҳарларимиз учун, хўрланган кадрдон элатлар учун фашист газандаларидан қасос олишга отлантирди.

Бу асарларда ижобий образлар галереяси яратилди. Булар орасида жанг майдонларида афсонавий қаҳрамонлик кўрсатган солдат ва офицерлар образи, халқпарвар кексалар ва меҳрибон оналар образи, меҳнат фронтининг фидокорлари ҳамда вафодор, садоқатли ошиқ-маъшуқаларнинг лирик образлари яратилди. Бу образларда халқимизнинг ажойиб хислат ва фазилатлари, маънавий-сиёсий бирлиги, бой ички руҳий кечинмалари ҳаққоний акс эттирилди.

Бутун уруш йиллари давомида, ҳатто Совет Армияси вақтинча мағлубиятга учраган дастлабки даврда халқ характеридаги ижобий ҳолат — унинг пўлат иродаси, бардамлиги, юксак революцион оптимизми, галабага чексиз ишонч халқ

бадий ижоди асарларида марказий, етакчи мотивни ташкил этди. Совет даврида, айниқса, уруш йиллари авж олган совет халқининг оммавий ватанпарварлик, оммавий қаҳрамонлик ҳаракати халқ бадий ижоди асарларида ўзининг реалистик ифодасини топди. Фронтода, мамлакат ичкарасида жасурлик билан душманга қарши курашган, жанг қилган солдат ва офицерлар, меҳнаткашлар халқ бадий ижодининг оригинал, гўзал намуналарини яратдилар.

Уруш даврида кўпгина совет шоирларининг асарлари қўшиқ қилиб айтилди, оммавий қўшиқлар шоир ва композиторларнинг ҳамкорлигида яратилди. М. Горький умрининг охирида «Бизда ҳатто тошлар қўшиқ куйлайди» деб айтган сўзлари уруш йилларида тўла тасдиқланди. Қўшиқ жангининг блиндажида, госпиталда, фронт орқасида, мамлакат ичкарасида, бахшининг, ашулачи, санъаткорнинг овозида, завод, фабрикада, кенг колхоз далаларида — ҳамма-ҳамма жойда янгради. Традицион фольклордан мақсадга мувофиқ равишда уруш даври талабига кўра фойдаланилди.

Биз ишимизда сўз юритганимиз «Тилак», «Жонлар фидо бўлсин, жонлар», «Она ва бола сўзи», «Салом сизга», «Баҳодир» каби шеърлар таҳлил этилган халқ қўшиқлари сингари эл орасида тарқалмади, ашула қилиб айтилмади, айрим шахслар яратган индивидуал асарлар ҳолида қолди. Бу шеърлар оммавий ижодкорликнинг бир кўриниши сифатида халқ бадий ижодига киради. Халқ шеърларининг уруш йиллари маълум даражада оммавий тус олганлиги шу даврнинг ўзига хос бўлган хусусиятдирки, бу — халқ оммаси ҳаётида энг ҳаяжонли, Ватан тақдири ва авлодлар келажаги ҳал этилган ғоят масъулиятли дамлар, умумхалқ ҳаракати, кураши билан боғли бўлган воқеалар орқали белгиланади. Халқ шеърларининг яратиш аънъанаси гарчи урушдан аввалги йиллари ҳам давом этган бўлса-да, саводхон жангчиларимиз, меҳнатчиларимиз уруш йиллари ўзларининг илҳом, таассурот, ҳаяжонларини, жўшқин ҳис-фикрларини шеър йўли билан бадий баён қилдилар, редакцияларга, уйларига юбордилар. Урушдан кейинги йилларда бу аънъана изчил давом эттирилмаганлигини табиий бир ҳол деб қарамоқ керак. Тўғрироғи, жангу жадал пайтлари шеър ёзган кишилар урушни ғалаба билан тугатгач, шеър ёзмай қўйдилар, бунга уруш йилларидагидек эҳтиёж бўлмади. Лекин урушдан кейинги йилларда халқ шеърляти руҳида, унинг бадий формасидан, усул ва услубларидан кенг фойдаланилди. Шу йўл билан ёзма поэзия халқ ижоди хазинасидан баҳраманд бўлиб, воқеликни ҳаётини деталларда ифодалади. Биз бу ўринда кўпроқ қўшиқчи шоирларнинг шеърларини кўзда тутамиз.

Шундай қилиб, халқ шеърлари халқ қўшиқлари билан мазмунан ҳамоҳанг бўлса ҳам ижод қилиш принципи, фикрни ифодалаш йўллари, образлари ва тил ресурслари жиҳатидан ёзма поэзия асарларига яқин туради.

Улуғ Ватан уруши даврида халқ ижоди асарларида ўзбек жангчи — меҳнатчиларининг хилма-хил ҳис-туйғулари, қарашлари ва муносабатлари акс эттирилди: яхшилик ва ёмонлик, дўстлик ва душманлик, мардлик ва номардлик, ботирлик ва қўрқоқлик, шодлик ва алам, соғиниш ва ҳижрон, севги ва вафодорлик, фарзанд меҳрибонлиги ва онаизор куйинишлари, фахр ва ғурур, қаҳр ва ғазаб, ўч ва интиқом билан бирга меҳнатсеварлик, дўстлик, аҳиллик, бирлик, ҳамнафаслик ва ҳамдардлик, уюшқоқлик, чуқур инсонпарварлик каби фазилатлар улуғланди. Бу ҳиссиётлар ва хислатларнинг барчаси юксак ахлоқий онглилик, оташин совет ватанпарварлиги билан узвий боғлангандир.

Маънавий гўзаллик, коммунистик онглилик манбаига, садоқат кучига айланади. Шунинг учун ҳам совет халқининг ватанпарварлиги унинг чуқур гуманистик қараши ва хислатлари билан чамбарчас боғланган бўлиб, бу олижаноб фазилат инсон психологиясининг энг кичик деталларидан туғилади ва йиллар мобайнида совет кишиларининг амалий фаолиятида, курашида, душман билан юзма-юз туриб тўқнашувида талай жараёни бошидан ўтказди. Бу — совет кишисининг ижтимоий ҳаётга, муҳитга, жамият ҳодисаларига бўлган актив муносабатидан аста-секин ўсиб, ривожланиб, мустақкамланиб, камол топиб боради. Шунинг учун ҳам совет халқининг улуғ Ватан уруши йилларида кўрсатган фидойилиги, қаҳрамонлиги, ватанпарварлиги жуда мураккаб ва юксак шаклдаги психологик ҳиссиётнинг мантикий хулосаси сифатида юзага келган чуқур инсоний фазилатдирки, юксак коммунистик онглилик кенг халқ оммасининг қонқонига сингиб кетганлигини кўрсатади. Демак, умуман совет адабиётида, жумладан, уруш даври ўзбек халқ бадиий ижодида интернационал моментлар ва ҳолатлар етакчилик қилади. Таҳлил этганимиз бадиий ижод асарларида ўзбек халқи ҳам қардош халқлар оиласида маънавий-руҳий жиҳатдан ўсиб кўп даража юқори кўтарилганлиги, унинг ватанпарварлик ишлари, хислатлари неча бор синовлардан ўтиб, тобора тобланиб, буюк қудратли куч касб этганлиги урушни ғалаба билан тугатишда ҳал қилувчи омиллардан бўлди.

Уруш йилларида яратилган ўзбек халқ поэзиясининг умумсовет поэзияси каби ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-эстетик, ғоявий-тарбиявий моҳияти яна шундаки, уларда совет халқининг маккор душмандан нафратлана билиш кўникмасига ўрганиш, унга нисбатан мурасасиз ва шафқатсиз бўлишдек

ноёб туйғуни ҳозирги ёшларга ва келажак авлодга тажриба, намуна қилиб қолдиради.

Шундай қилиб, совет солдатларининг жангга кирганларида «Ватан учун!» деб айтган қалбидан отилиб чиққан чақриқларида, Брест қалъаси деворларига «Уламан, таслим бўлмайман!» деган мангу ёниқ ёзувларда бир олам маъно, халқимизнинг юксак маънавий қиёфаси намоён бўлади. Унинг тушунчасида рўй берган революцион ўзгаришларда совет ватанпарварлигининг буюк ҳаётий кучи ифодаланган-дир.

Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек халқ бадий ижоди асарлари идеологиянинг муҳим воситаларидан бири сифатида совет халқини душманга қарши курашга отлантиришда муҳим роль ўйнади.

УЛУҒ ВАТАН УРУШИДАН КЕЙИНГИ ДАВР ЎЗБЕК ХАЛҚ БАДИИИ ИЖОДИ

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг доно раҳбарлигида Улуғ Ватан урушини фашистлар Германияси ва империалистик Япония устидан узил-кесил ғалаба билан тугатган совет халқи ғолибона руҳ билан янги тинч қурилиш даврини бошлади. Урушда яксон этилган неча ўнлаб саноат ва маданият марказлари, катта-катта шаҳарлар, хонавайрон бўлган неча минглаб қишлоқлар КПСС Марказий Комитети раҳбарлигида қайта тикланди. Бунда бутун совет халқи талай қийинчиликларни енгди, жонбозлик ва юксак онглилик кўрсатди. Уруш йиллари оғир синовлардан ўтган совет социалистик тузумнинг яшовчанлиги ва тобора мустақамланиб борганлиги урушдан сўнги йилларда халқ оммасининг яратувчилик ва ижодкорлик фаолияти туфайли халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида катта юксалиш рўй берганлигида, Совет Иттифоқининг оламари обрўси мислсиз ортганлигида яна бир бор намоён бўлди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин мустақамлана борган жаҳон социалистик системаси давлатлари Совет Иттифоқи бошчилигида буюк қудратли кучга айланди. Улар дунёда барқарор тинчлик, демократия учун, барча халқлар ўртасида дўстлик, ҳамкорлик учун, уруш оловини ёқувчи империалистларнинг уруш ҳаракатларига қарши курашнинг авангарди, байроқдори бўлиб қолди.

Совет ҳукумати ўзининг ярим асрлик ижтимоий фаолиятида, турли ижтимоий системадаги давлатларнинг тинч-тотув яшаш ленинча доно сиёсатини оғишмай, изчил амалга ошириб келмоқда. Жаҳондаги барча халқларнинг манфаатларига мос келадиган бу тинчликсевар сиёсатни прогрессив инсоният ҳамиша қўллаб-қувватламоқда.

Шарқда машғал бўлиб қолган социалистик Ўзбекистон мисолида Советлар мамлакатаида Улуғ Ватан урушидан кейинги давр халқ хўжалиги экономикаси, фан-техника, маданиятнинг тез суръатлар билан ўсганлигига тўла ишонч ҳосил

Ҳилиш мумкин. Биргина пахтачилик соҳасида эришилган катта муваффақиятларимизни олайлик. Агар 1945 йилда республикамиз пахтакорлари 1 миллион тонна пахта бериш учун курашган бўлсалар, ҳозирги бешйилликда (1966—1970) мисли кўрилмаган ҳосил етиштирдилар. Она-Батанга ҳар йили 4 миллион тоннадан кўп пахта армуғон этилди. Ҳосилнинг қарийб учдан бир қисми зангори кемаларда териб олинмоқда. Бу Ўзбекистонда пахтачиликни комплекс механизациялаш қанчалик яхши йўлга қўйилганлигини кўрсатиб турибди. Айни чоқда саноатимизнинг ҳамма соҳалари урушдан кейинги йилларда катта ютуқларни қўлга киритди. Ишлаб чиқариш новаторлари, донгдор пахтакорлар, механизаторларнинг янгидан-янги тажрибалари, фан ва техника янгиликларини ҳаётга жорий қилиниши ажойиб самаралар берди. Республикамизда етишиб чиққан юксак савияли неча минглаб мутахассислар — илмий кадрлар фаннинг актуал, мураккаб масалаларини ҳал этиб, халқ хўжалиги ҳамма соҳаларининг ривожланишига катта ҳисса қўшмоқдалар.

Ўзбекистон урушдан кейинги йилларда жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари билан дипломатик, иқтисодий, маданий алоқаларни ўрнатди ва бу алоқалар борган сари кенгайиб, мустаҳкамланмоқда. Ўзбекистонда фан-техника, ишлаб чиқариш, қурилиш, қишлоқ хўжалигида эришилган катта муваффақиятлар Ҳукуматимиз томонидан турли касбдаги илғор новаторларга берилган Ленин мукофоти, СССР Давлат мукофоти, Ҳамза ва Беруний мукофотлари, СССР халқ артисти, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, халқ артисти, хизмат кўрсатган агроном, врач, механизатор, ўқитувчи ва бошқа кўпгина шу каби унвонлар, орден ва медаллар билан тақдирлашларда ҳам яққол кўринади.

КПССнинг XXIII съезди тарихий қарорларида коммунистик жамият қурилишининг энг муҳим вазифалари белгилаб берилди. КПСС Программасида совет кишиларини коммунистик руҳда тарбиялашда совет санъати ва адабиётининг ғоят муҳим ва шарафли бурчни ўташи алоҳида таъкидланди. Партия урушдан кейинги йилларда санъат ва адабиётнинг юксак ғоявийлиги, бадиий маҳорати, унинг халқ ҳаёти билан мустаҳкам боғланган бўлиши учун курашиб келди. ВКП(б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида», «Драматик театрларнинг репертуари ва уни яхшилаш чоралари ҳақида», «Катта ҳаёт» кинофильми ҳақида» (1946), «В. Мураделининг «Улуғ дўстлик» операси ҳақида» (1948), КПСС Марказий Комитетининг СССР ёзувчиларининг иккинчи ва учинчи съездига юборган табриги ва бошқа раҳбарий кўрсатмалар партиянинг совет санъати ва адабиётини ривожлантиришдаги катта ғамхўрлигининг ифодасидир.

Ўзбек совет адабиёти билан бир қаторда халқ оғзаки бадий ижодида республикамызда урушдан кейинги давр воқелигини акс эттирган талайгина ғоявий-бадий пухта асарлар яратилди. КПСС Марказий Комитетининг махсус идеология масалаларига бағишланган 1964 йил июнь Пленуми қарорлари, Ўзбекистон Коммунистик партиясининг XII ва XIII съездларида идеология ишларимиздаги ютуқ ва камчиликлар кўрсатилди. Санъат ва адабиёт аҳлларининг ватанпарварлик бурчи белгилаб берилди. Партиянинг санъат ва адабиётимиз олдига қўйган улкан вазифалари бевосита халқ оғзаки бадий ижодига ҳам тааллуқлидир. Халқ ижодчилари ижтимоий воқеликка ҳозиржавоб бўлишликда ўзбек совет адабиёти, поэзиямизнинг яқиндан таъсири остида янгидан-янги бадий асарлар яратдилар. Газета, журналларимизда, бадий тўпламларда халқ талантлари томонидан яратилган асарлар, умуман, фольклор асарлари оммавий нашрда босилиши кенг йўлга қўйилди.

Ўзбекистонда халқ оғзаки бадий ижодининг ўсиш йўли шаклан миллий ва мазмунан социалистик санъат ва адабиётнинг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқдир. Ижтимоий ҳаётда рўй берган катта янгилликлар, ўзгаришлар халқ поэзиясида, халқ шоирларининг ижодида ҳам ўз аксини топди.

Урушдан кейинги йиллар ўзбек халқ оғзаки бадий ижодининг тематик доираси кенгайди. Совет адабиёти учун характерли хусусиятлар, актуал темалар, замонавийлик масалалари халқ ижоди учун ҳам муҳим бўлиб қолди.

Халқлар отаси В. И. Ленинни, жонажон Коммунистик партияни улуғлаш, халқлар дўстлиги ва ҳамкорлигини куйлаш, совет кишисининг яратувчи меҳнати, ижодкорлик фаолияти, янгича ижтимоий муносабатлари, юксак инсоний фазилатларини, коммунистик онглиликни тасвирлаш, дунёда тинчлик, демократия учун кураш, кишилар онгида яшаб келаётган айрим эскилик сарқитларини танқид қилиш, қоронғи ўтмишнинг маразларини фош этиш бу давр фольклорининг тематикаси ва мазмунини белгилайди.

Бу давр халқ оғзаки бадий ижодида халқ қўшиқлари, мақоллар, аския, топнимоқ жанрлари, халқ шоирларининг ижоди бирмунча жонланди. Бу жанрларда яратилган асарларнинг эл орасида тарқалиши, асосан аввалгидек оғиздан-оғизга ўтишидан ва матбуот орқали бўлди. Сўнгги йилларда республикамызнинг маданият ва истироҳат боғларида аския кечалари ўтказилди, радиода эшиттирилди, «Аския» ҳужжатли фильми яратилди, граммафон пластинкаларига ёзиб олиш орқали ҳам тарқатилди. Замонавий Афанди латифалари «Муштум» журналыда босилиб турди. Урушдан кейин яратилган фольклор асарлари халқ ҳаёти, ижтимоий

воқелик билан ҳар қачонгидан кўра мустақкам боғланганлиги билан характерланади.

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда ҳам дostonчилик, эртакчилик традицияси маълум даражада давом этиб келди. Давраларда, тўй-йиғинларда, колхоз клубларида бахшиларимиз ўз асарларини куйладилар. Қишлоқларимизнинг электрлаштирилганлиги, хонадонларимизнинг радиолаштирилганлиги, телевидениенинг кенг тарқалганлиги, қишлоқ ва шаҳарларда айниқса ҳаваскорлик тўгараклари яхши йўлга қўйилганлиги, халқ театрлари тармоқларининг ўсиши, қишлоқ жойларда ҳам кинолаштириш ишларининг яхшиланганлиги, шу билан бирга оммабop бадний китоблар, журналлар, халқимизнинг интернационал характердаги байрамлари, оммавий сайиллар, Янги йил, 1 Май, 8 Март, Улуғ Октябрь умумхалқ байрамлари, ўқитувчилар кунини каби тантаналар, янгича спорт ўйинлари, мусобақаларини каби хилма-хил тадбирларининг анъанага айланиши натижасида дostonчилик, эртакчилик традицияси бу даврда пассив тус ола бошлаганини кўрамиз. Агар дostonчилик традицияси йигирманчи ва ўттизинчи йилларда бирмунча изчил давом этган бўлса, урушдан сўнгги даврга келиб сусайганлигини аниқ, равшан сезилади. Ҳозирги кунда устозлардан катта эпик асарларни, халқ дostonларини, эртакларни ўрганиб, ижодий ўзлаштириб куйлаш, дostonчи шогирдлар тайёрлаш традицияси илгаридек бўлмади ва бўлиши мумкин ҳам эмас.

Лекин шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, қишлоқ ва шаҳар кутубхоналарида, кўпчилик хонадонларда халқ ижоди ёдгорликларини катта тиражда кўп марталаб босилган халқ дostonлари, эртаклар, Афанди латифаларини, қўшиқлар, мақоллар, иборалар, топишмоқ ва бошқа халқ оғзаки бадний ижоди асарларини, халқ талантларининг қўшиқларини севиб ўқилади, қўлдан-қўлга ўтиб юради. Традицион фольклор асарларини халқ орасида тез тарқалади: уларга бўлган талаб тобора ўсиб бормоқда. Бу асарлар халқимизнинг маънавий эҳтиёжларини қондиришда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Тажриба шуни кўрсатдики, урушдан кейинги йилларда ҳам халқ оғзаки бадний ижоди ўзбек совет адабиёти билан тематик, мундарижа ва гоавий-бадний жиҳатдан бир-бирини бойитган, бир-бири билан узвий боғланган ва ўзаро таъсир этган ҳолда ўсиб, ривожланмоқда. Халқ шоирларининг шеърлари, халқ талантларининг қўшиқларини кўп жиҳатдан ўзбек поэзиясининг асарларига ўхшаб кетади, урушдан кейинги йилларда газета ва журналларда «халқ қўшиқлари» рубрикасини остида берилган қўшиқлар бунга яхши мисол бўла олади. Айни чоғда ёзувчиларимиз фольклор традицияларидан, унинг энг яхши асарларидан турли-туман йўл билан ижодий фойдаланишни давом эттириб, уни янги босқич-

га кўтардилар. Бу даврда ҳам ўзбек халқ эпосининг энг яхши намуналари асосида драматик асарлар, кинофильмлар яратилди. Собир Абдулланинг «Алпомиш», К. Яшиннинг «Равшан ва Зулхумор», Т. Собировнинг «Орзигул» номли музыкали драмалари республика ва область театрларида кўрсатилди. М. Шевердиннинг «Эгри ва тўғри» пьесаси Республика ёш томошабинлар театрида қўйилди. «Насриддин саргузаштлари» каби кинофильмлар кенг томошабинлар оммасига манзур бўлди. Бундан ташқари, «Тоҳир ва Зухра» драмаси асосида опера асари яратилди ва ўйналди. Драманинг ўзи музыкали театрларимиз репертуарида асосий ўринни ишғол этди. Ильясовнинг «Согдиана» повести, «Маликаи Айёр» дostonи асосидаги С. Липкин яратган «Зулмат шаҳри маликаси» («Ёш гвардия, 1963) асари босилди. Юқоридаги асарларда асосан фольклорнинг айрим намуналари сюжети-дан ижодий фойдаланилганлиги кўринади.

Халқ поэзиясининг образлилиги, ритмикаси, интонацион оҳангдорлиги, разонлиги, тил бойлиги, мақол ва ибора, ифодалар, қочиримлардан тортиб, лапар, қўшиқ, ялла ва бошқа жуда кўп халқчил фазилатлари ёзувчиларимизнинг турли жанрдаги асарларида ижодий фойдаланганлиги диққатга сазовордир. Замонавий темада яратилган асарларда бу ҳол, айниқса кўзга ташланади. Агар Ойбекнинг «Болалик» повестида, Иззат Султоновнинг «Номанълум киши» драмасида фольклор образлари ва мотивларидан ижодий фойдаланиш асосий ўринни эгалласа, Қуддус Муҳаммадий шеърларида воқеаларни эртақнамо йўлда ҳикоя қилиш устун туради. С. Юдаковнинг элимизда шухрат топган «Майсаранинг иши» операсида, Уйғуннинг «Олтинқўл», Шукур Саъдулланинг «Далада байрам» драмаси, «Ёрилтош» операси либреттосида, «Фурқат», «Гулбаҳор», «Мафтунингман», «Ҳамза», «Маҳаллада дув-дув гап», «Ер фарзанди» каби кўпгина кинофильмларда ва бошқа талай асарларда халқ лапарлари, лирик қўшиқлардан унумли фойдаланиш кўзга ташланади.

Миртемир, Зулфия, Ҳабибнй, Собир Абдулла, Уйғун, Чархий, Туроб Тўла, Саида Зуннунова, Пўлат Мўмин, Зоҳиджон Обидов, Акмал Пўлат, Ёнғин Мирзо, Ямин Қурбонов, Анвар Исроилов ва бошқа шоирларнинг шеърлари қўшиқчи композиторларимиз томонидан басталанган куйлар ёрдамида қўшиққа айланиб, улардан элга манзур бўлганлари ҳаваскорлик тўгараклари орқали, радио, телевидение йўли билан ҳам тарқалиб, халқимизнинг ўз асарига айланиб қолмоқда. Совет адабиёти билан халқ оғзаки ижоди бирга қўшилиб, совет халқининг ягона санъатини ташкил этмоқда. Партия Программасида айтилганидек, «Жамиятнинг бадий хазинасини ривожлантириш ва бойитиш бадий ҳаваскорлик билан профессионал санъатни бирга қўшиш асосида эриши-

лади»¹. Адабиётнинг бу икки бир-бирига кўп жиҳатдан яқин соҳаси бирга қўшилган ҳолда ҳаётимиздаги ижтимоий воқеликка бутун халқнинг бир хил муносабатини ифодалайди. Мана шу энг муҳим хусусият ўзбек халқ бадиий ижодининг урушдан кейин ривожланиш йўллари билан белгилайди.

Урушдан сўнгги йилларда Фозил Йўлдош, Ислом шоирлар билан бир қаторда бир қанча бахшилар аниқланди ва улардан оғзаки бадиий ижод ёдгорликлари ёзиб олинди. Зоминлик Ерлақаб Бекназаров, ҳазораспик Қенжа шоир Худойберганов, нуроталик Раҳматилла Юсуф ўғли, деҳқонободлик Умир шоир Сафаров, янгиқўрғонлик Ҳайдар бахши Бойчаев, ўртачирчиқлик Мамат бахши Иноятов, шаҳрисабзлик Тош шоир Чоршанбиев, Зоҳир шоир Қўчқоров, жарқўрғонлик Мамадрайим Содиқов, нарпайлик Ёдгор бахши Исҳоқов ва бошқалар шулар жумласидандир. Булардан ташқари, бир неча эртақчилар, қўшиқчилар, қизиқчи-масхарабозлар, аскиячилар, халфалар аниқланди. Улардан жуда кўп қимматбаҳо фольклор материаллари ёзиб олинди.

Бу даврда ўзбек фольклори асарларини оммавий нашр этиш ишлари ҳам илгариги йилларга қараганда анча яхши йўлга қўйилди. Икки томдан иборат «Ўзбек халқ дostonлари» (1956—1957), «Ўзбек халқ эртақлари» (1962—1964), «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи» (1947), «Ўзбек халқ мақоллари» (1958—1961/1965—1967), «Ўзбек халқ қўшиқлари» (1959), «Кенг уйнинг келинчаги» (1961), «Ўзбек фольклоридан ўқув материаллари» (1951), «Ўзбек совет фольклоридан намуналар» (1954), «Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижоди» (1958), Фозил Йўлдош ўғли (1949) ва Ислом шоир Назар ўғлининг «Танланган асарлари» (1953), «Ёзи билан Зебо», «Келиной» (1962) ва бошқа кўпгина тўпламлар фикрмизнинг далили бўла олади. 1964 йилдан бошлаб Гафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти кўп минг тиражда «Ўзбек халқ ижоди» серияси билан адабий маданий меросимизнинг катта бир қисмини кўп томлик қилиб нашр этиш ишига киришди. 1970 йилгача бу кўп томликнинг 13 томи босмадан чиқди. Бу ишлар Партия ва Ҳукуматимизнинг халқ оғзаки бадиий ижоди ва маданий меросимизни чуқур қадр-қиммат қилинаётганлигини кўрсатувчи далилдир.

Урушдан кейинги йилларда ўзбек фольклорининг бир қанча асарлари қардош халқлар тилларига таржима қилинганлиги СССР халқлари ўртасидаги дўстлик муносабатларини мустаҳкамлашда муҳим воситалардан бири бўлди. Рус тилида «Алпомиш», «Равшан» дostonлари алоҳида нашр

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси, Тошкент, Ўздавнашр, 1961, 130-бет.

этилди. «Народная поэзия Узбекистана» (1951) ва «Узбекские народные поэмы» китобларида ўзбек халқ оғзаки бадий ижодидан кўпгина материаллар берилди. «Узбекские пословицы и поговорки» (1962) китобида талайгина халқ мақоллари таржима қилиб босилди. Ўзбек халқ эртаклари икки томда рус тилига таржима қилиниб, катта тиражда чоп этилди (1964—1966). Ун томдан иборат «Узбекское народное творчество» нашр этилмоқда. Ҳозиргача 4 томи босилиб чиқди. Бу даврда ўзбек тилида «Рус халқ эртаклари» (1963), қорақалпоқ эпоси «Қирқ қиз» (1956), қирғиз эпоси «Манас» (1966), туркман халқ достонлари «Сайёдхон ва Ҳамро», «Нажаб ўғлон» (1964), саккиз томдан иборат «Минг бир кеча» (1960—1964) ва бошқа халқларнинг фольклор асарларининг ўзбек тилида нашр этилганлиги қувонарли воқеа бўлди.

* *
*

Ўзбек халқ эпосини ўрганишда В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифовнинг «Узбекский народный героический эпос» (1947) номли монографиясининг нашр этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу китоб ўзбек фольклористикаси ривожланиши тарихида янги бир босқични бошлаб берди. Монографияда биринчи марта ўзбек халқ эпосининг ўзига хос томонлари, синфийлиги, халқчиллик хусусиятлари, ғоявий йўналиши, цикл ва сюжет тармоқлари, достончилик традицияси, халқ шоирларининг репертуарлари ҳақида, уларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти юзасидан кенг, атрофлича фикр юритилган; Ўзбек эпосининг келиб чиқиши, тарихий илдизлари, қардош халқлар эпослари билан қиёсий ўрганиш масалалари ҳам бир мунча ёритилган. «Узбекский народный героический эпос» асарининг муфассал баёнининг 1958 йилда немис тилида Германия Демократик Республикасининг Лейпциг шаҳрида «*Baiträge zur Geschichte der deutschen Sprache*» журналида босилганлиги мазкур асар совет фольклористикасининг муҳим ютуғи бўлиб қолганлигини тасдиқлайди.

«Алпомиш» эпоси ҳақида рус тилида нашр этилган илмий докладлар тўплами «Об эпосе Алпамыш» номи билан 1959 йили босилди. Бу тўпламдаги материаллар халқимизнинг ажойиб қаҳрамонлик достонини ўрганишга бағишланган бўлиб, унда 1956 йилда Иттифоқимиздаги машҳур филолог олимлар иштирокида Тошкентда ўтказилган регионал кенгашда тингланган кўпчилик докладлар берилган. Маълумки, А. Степанов ва А. Абдунабиевлар гўё «Алпомиш» достонининг халққа қарши асар эканлигини исботлаш мақ-

садида нигилистик руҳда марксизмга ёт позицияда туриб, мақолалар ёзган эдилар², шу жиҳатдан 1956 йили Тошкентда «Алпомиш» дostonи юзасидан махсус муҳокама ўтказилиши ва кенгаш матерналларининг босилиб чиқиши муҳим воқеадир. Тўпламдаги А. К. Боровков, В. М. Жирмунский, Ҳ. Т. Зарифов, М. И. Богданова, А. С. Смирнова ва бошқа олимларнинг илмий ишларида «Алпомиш» дostonининг яратилган даври, асосий халқчил мотивлари, сюжет линиялари, ғоявий йўналиши, дoston вариантлари ўртасидаги умумий ва ўхшаш, фарқли томонлар, шу билан бирга, Ўрта Осиё халқлари тарихида эпоснинг келиб чиқиши, ривожланиши, уни тарихий-қийёсий метод асосида ўрганиш масалалари каби бир қатор илмий назарий проблемалар кўтарилди ва ёритилди.

Атоқли фольклорист В. М. Жирмунскийнинг 1962 йил нашр этилган «Народный героический эпос» («Халқ қаҳрамонлик эпоси») китобида Ўрта Осиёда яшаган халқларнинг қадимий эпик асарлари («Алпомиш», «Гўрўғли» туркумидаги дostonлар) кенг планда муқояса қилинади; эпоснинг шаклланиш ва тараққиёт жараёнлари совет даврида яшаган машҳур халқ бахшиларидан ёзиб олинган дostonлар мисолида тарихий-қийёсий жиҳатдан ўрганилади. Гўрўғли дostonлари романтик ботирлик дostonлари бўлиб, қаҳрамонлик эпосига нисбатан анча кейин (XVII—XVIII асрлар) яратилгани ҳақида чуқур, илмий асосланган фикрлар баён этилди. Бундан ташқари бу асарда Ғарб ва Шарқ эпосини қийёсий аспектда ўрганиш, «Манас» ва «Калевала» эпопеяларининг тарихий илдизлари, генезиси, ғоявий мундарижаси юзасидан қимматли материаллар берилган. Шунингдек, В. М. Жирмунскийнинг 1960 йили нашр этилган «Сказание об Алпамыше и богатырская сказка» монографияси ўзбек эпосини қийёсий-тарихий ўрганишда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Рус ва СССР халқларининг эпоси ва эпик традицияларини ўрганишга бағишланган илмий кенгашлар 1954 йили Москвада, 1955 йили Киевда, 1956 йили Оржоникидзе шаҳарларида бўлиб ўтди. Шунингдек, «Дада Қўрқут», «Манас», «Кўрўғли» эпослари ва бошқа қардош халқларининг қадимий оғзаки ижод ёдгорликларини илмий текширишга бағишланган муҳокама ва мунозаралар яхши натижалар берди ва бир қанча илмий тўпламлар нашр этилди³.

² «Правда Востока» газетаси, 29 январь 1952 йил; «Звезда Востока» журнали, 1952, № 2.

³ «Киргизский героический эпос «Манас» (1961); «Вопросы изучения эпоса народов СССР» (1958); «Вопросы народно-поэтического творчества» (1960); «Вопросы советской литературы», IV, (1955) ва бошқа кўпгина илмий тўпламларни кўрсатиш мумкин.

Совет даври рус фольклорини ўрганиш масаласи юзасидан кейинги ўн йил ичида (1953—1963) қизгин мунозара олиб борилди. Мунозарага асосан Л. Леонтьевнинг «Волхование и шаманства» («Новый мир» журнали, 1953, № 8) мақоласи сабаб бўлди. Совет даврида фольклор борми ёки йўқми, деган масала юзасидан марказий журналларда кўпгина мунозарали мақолалар босилди.

1961 йил декабрида Киев шаҳрида СССР халқларининг совет даври бадий ижодини ўрганишга бағишланган Бутуниттифоқ кенгашида Ўзбекистондан ҳам делегатлар қатнашди. Беш кун давом этган бу йиғинда О. Собиров «Совет даври ўзбек халқ қўшиқларининг яратилиши жараёни ва уларнинг айрим бадий хусусиятлари», Ж. Қобулниёзов «Ўзбек халқ оғзаки бадий ижодида совет даври дostonлари» деган темаларда илмий ахборот бердилар. Рус совет фольклористикасида ҳозирги замон фольклорини илмий-назарий жиҳатдан ўрганиш иши мунозара йўли билан юксак савияда олиб борилмоқда. «Русский фольклор» сериясининг IX китоби махсус совет даври фольклори проблемаларига бағишланган («Проблемы современного народного творчества», 1964). Ўзбек фольклористикасида ҳам совет даври фольклорини ўрганиш анча жонланди. «Ўзбек халқ ижоди» бўйича тадқиқотлар сериясининг I ва II китоби совет даври фольклорини ўрганишга бағишланган («Ўзбек совет фольклори масалалари», 1970).

Урушдан кейинги йиллар ўзбек фольклористикасида бирқанча илмий, илмий-оммавий асарлар яратилди. Т. Ғоziбoевнинг «Фозил Йўлдош ўғлининг совет давридаги ижоди» (1955), «Фозил Йўлдош ўғли» (1968), М. Алавиянинг «Ўзбек халқ қўшиқлари» (1959), «Гражданлар уруши, халқ хўжалигини тиклаш ва социалистик индустрлаш даври ўзбек халқ поэтик ижоди» (1955), М. Қодировнинг «Ўзбек халқ оғзаки драмаси» (1963), Р. Муҳаммадийнинг «Аския» (1962), Ж. Қобулниёзовнинг «Йигирманчи йиллар ўзбек халқ поэтик ижоди» (1959), «Ўзбек совет фольклорининг ривожланиш йўллари» (1969), М. Афзаловнинг «Пўлкан» (1955), «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида» (1964), М. Саидовнинг «Маликаи Айёр» дostonи (1964), «Ўзбек дostonчилигида бадий маҳорат масалалари» (1969), Ё. Жўраевнинг «Ўзбек халқ ижодида динга қарши мотивлар» (1965), Ҳ. Раззоқовнинг «Ўзбек халқ оғзаки ижодида сатира ва юмор» (1965), З. Каримовнинг «Эргаш Жуманбулбул ўғли» (1955), З. Хусайновнинг «Ўзбек топишмоқлари» (1966), М. Муродовнинг «Ижод дурдоналарини излаб...» (1967), О. Собировнинг «Саодат ва садоқат тароналари» (1967), «Ислom шоир Назар ўғли» (1967), Т. Мирзаевнинг «Ҳоди Зариф» (1967), «Алпомиш»

достонининг ўзбек вариантлари» (1968) каби брошюра ва монографияларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

1967 йили Ҳ. Т. Зарифовнинг туғилганига 60 йил тўлиши шарафига бағишланган «Ўзбек халқ ижоди» тўпламида олимларимизнинг фольклорнинг турли масалаларига бағишланган мақолалари берилди.

Булардан ташқари, ўзбек совет фольклористикаси элик йил ичида, эпосни тарих ва санъат ёдгорликлари билан қиёсий ўрганиш масалалари, Гўрўғли циклидаги достонларда Гўрўғли образи, совет даври ўзбек халқ оғзаки бадий ижодида В. И. Ленин ва Коммунистик партиянинг улуғланиши, хотин-қизлар озодлиги, ижодий меҳнат ва бошқа қатор муҳим темаларда талайгина мақолалар босилди; шу билан бирга, турли достонларга сўз бошилар ёзилди. Бу ишлар ҳаммаси ўзбек фольклористикаси ривожига, шубҳасиз, муҳим ҳисса бўлиб қўшилади. Уларда традицион фольклор ва совет даври ўзбек халқ бадий ижодининг тематикаси, образлари, айрим халқ достонларининг характери ва хусусиятлари, халқ шоирларининг ижодий фаолияти ва бошқа кўпгина муҳим масалалар юзасидан фикр юритилади.

Мамнуният билан айтиш мумкинки, урушдан кейинги йилларда ўзбек фольклористларининг сафи кенгайди; янги илмий кадрлар етишиб чиқди. Филология фанлари кандидатлари М. И. Афзалов, М. Алавия, Т. Ғозибоев, О. Собиров, Ж. Қобулниёзов, М. Қодиров, Р. Муҳаммадиев, М. Саидов, Ё. Жўраев, М. Муродов, З. Ҳусайнова, Т. Ашуров, К. Имомов, Ғ. Жалолов, Т. Мирзаев, Т. Очилов, С. Асқаров, С. Шодиевалар ўзбек фольклористикасининг муҳим темаларида илмий иш ёзиб, кандидатлик диссертациясини муваффақиятли равишда ҳимоя қилдилар.

Атоқли фольклорист Ҳ. Т. Зарифовга ўзбек эпоси бўйича эълон қилган тадқиқотлари учун филология фанлари доктори деган илмий даража берилди. У Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби деган фахрли унвонга сазовор бўлди. Ўзбек фольклористлари сафининг бунчалик кенгайиши улар олдига янгидан-янги вазифалар қўяди. Умуман олганда, ўзбек фольклористикаси илмий проблемаларни ишлашда ўзбек адабиётшунослигига нисбатан замон талаблари билан баравар бормоқда деб айтиш қийин. Ўзбек халқ эпосининг тарихий илдиэлари, ривожланиш йўллари, ўзига хослиги, поэтикаси, тили, унинг қардош халқлар эпоси билан муносабатлари, халқчиллик масалалари юзасидан умумлаштирувчи чуқур илмий тадқиқотлар олиб борилмаётир; совет даври ўзбек халқ оғзаки бадий ижодининг специфик хусусиятлари, образлар системаси, тил ва услуб масалалари, жанрлар ривожини, ёзма адабиёт билан фольклорнинг ўзаро таъсири ва муносабати каби қатор масалалар билан етарлича изчил

шуғулланилмаётир. Бундан ташқари, традицион фольклор бўйича ёки совет даври ўзбек халқ оғзаки бадий ижодининг айрим зарурий масалалари юзасидан матбуотда мунозара, диспут ўтказилмаётганлиги ёки нашр этилган айрим китобларни ақалли кенг, чуқур муҳокама этилмаслиги илмий ишларнинг савиясини оширишга салбий таъсир кўрсатмоқда.

Шундай қилиб, урушдан кейинги йиллар ўзбек фольклористикаси совет адабиётшунослигининг ажралмас бир қисми сифатида ўсиб ривожланмоқда. Фольклор асарлари коммунизм қурувчисининг маънавий эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилмоқда. Замон талаблари даражасида фольклористикамизнинг муҳим масалаларини ишлаш, халқ бадий ижодида ва ўзбек совет адабиёти тараққиётидаги ҳаётий процессларни ўрганиб умумлаштирувчи илмий-тадқиқотлар олиб бориш шу куннинг актуал вазифалари жумласига киради.

ЎЗБЕК ХАЛҚ ҚЎШИҚЛАРИ ВА ҚЎШИҚЧИЛАР

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда ўзбек халқ бадий ижодида халқ қўшиқлари жанри илгариги даврларга нисбатан анча кенг ривожланди. Ижтимоий ҳаётимиздаги барча муҳим воқеалар қўшиқларимизда ўз аксини топди. Халқ талантларининг номи билан яратилган қўшиқлар газета-журналларда, турли тўпламларда босилиб турди. Бу қўшиқларнинг айримлари республика радиосида куйга солиниб, айтилиб келмоқда. «Янги қўшиқлар» (1949), «Ўзбек халқ қўшиқлари» (1959), «25 ўзбек халқ қўшиғи» (1955), «Хоразм халқ қўшиқлари» (1965), «Халқ қўшиқлари» (1966), «Сўнмас қуёш» (1962) «Мадҳия» каби тўпламларда урушдан кейинги давр халқ қўшиқларидан анчагина намуналар берилган.

Ҳозир «қўшиқ» ва «халқ қўшиқлари» термини кўпинча кенг маънода ишлатилмоқда. Айни чоғда «қўшиқчи шоирлар», «қўшиқчи композиторлар» деган янги атамалар пайдо бўлди. Бунда профессионал шоирларимиз томонидан яратилган замонавий қўшиқлар кўзда тутилгандир. Республика радиосида бериладиган концертларда ҳам «халқ қўшиқлари» термини юқоридаги маънода ишлатилади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, урушдан кейинги йилларда таниқли қўшиқчи шоирларимиз Миртемир, Уйғун, Собир Абдулла, Ҳабибий, Туроб Тўла, Саида Зуннуова, Пўлат Мўмин, Ёнғин Мирзо, Зоҳиджон Обидов, Маъруф Қориев, Ямин Қурбонов, Анвар Исроилов ва бошқаларнинг энг яхши қўшиқлари таланти хушхонларимиз томонидан куйланмоқда. Бундай қўшиқлар республикамиздаги ҳаваскорлик тўгараклари орқали халқ орасида тарқалмоқда, элимизнинг севимли қўшиқлари бўлиб қолмоқда.

Қўшиқчи шоирларнинг элга манзур бўлган энг яхши қўшиқларида халқ поэзиясининг мазмун ва жозибадорлик руҳидан озиқланиш, унинг тил бойлиги хазинасидан баҳраманд

бўлиш каби энг яхши традицияларни ўзлаштирганлиги сезилиб туради.

Умуман шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, адабий ҳаётимизда ўзбек совет адабиёти урушдан кейинги даврда ҳам етакчилик қилмоқда. Фольклор эса, адабиётимизнинг ажралмас бир қисми бўлиб ривожланмоқда. Бу ҳолни халқ қўшиқлари жанри мисолида ҳам кўриш мумкин. Ўзбек совет поэзиясида бу давр қўшиқ жанри беқиёс ўсди. Радио ва телевидение, эстрада, филармония ва халқ театрларида асосан қўшиқчи шоирларнинг шеърлари айтилади ва улар кенг тарқалиб бормоқда.

Қўшиқларнинг тарқалишида уларга музика яратган бастакорларнинг ва ижрочи хонандаларнинг маҳорати муҳим аҳамиятга эга. Ҳар қандай яхши қўшиқ тексти ўз-ўзича яхши шеър бўлиб қолиши мумкин. Чунки музика, куй мана шу шеърларни қўшиққа айлантиради, унга қанот беради, жон бағишлайди. Бу даврда шоир ва бастакорларнинг ижодий ҳамкорлиги аввалги йилларга нисбатан кучайди. Бу ҳамкорлик яхши самаралар берди. Тўхтасин Жалилов, Икром Акбаров, Фахриддин Содиқов, Матниёз Юсупов, Манас Левиев, Сулаймон Юдаков, Муҳаммаджон Мирзаев, Саиджон Қалонов, Набижон Ҳасанов, Дони Зокиров, Имомжон Икромов, Дадали Соатқулов, Комилжон Жабборов, Ғофир Қодиров, Сайфиддин Йўлдошев, Собир Бобоев, Сайфи Жалил ва бошқа композиторлар урушдан кейинги йилларда жуда кўп ажойиб замонавий қўшиқлар ижод қилдилар. Ёқимли қўшиқлар яратиш масаласи ижодий ташкилотларнинг муҳокамасидан ташқарига чиқди. 1962 йили январь ойида бу темада «Ўзбекистон маданияти» газетасида катта мунозара олиб борилди.

Бу муҳим масала Ўзбекистон Совет ёзувчилари союзида, Республика маданият министрлигида, Композиторлар союзида, Республика халқ ижоди уйида махсус муҳокама қилинди. Халқимизнинг эстетик талабларининг ошиб бораётганлиги, турмуш маданияти савиясининг тобора кўтарилиши ва бошқалар янгидан-янги замонавий қўшиқларга катта эҳтиёж туғилаётганлигини кўрсатади.

Айниқса, оммавий қўшиқлар бизда жуда ҳам кам. Турли-туман байрамлар, халқ сайиллари бу тур қўшиқларнинг кўплаб яратилишини талаб этади, Шунингдек, ёшларимиз куйлайдиган қўшиқлар ҳам йўқ даражада. Хуллас, ҳар бир хонадонда, тўйда, базмларда, йиғинларда, мактабда, далада, спорт майдонларида — ҳамма-ҳамма жойда қўшиқ янграйди. Қўшиқ кишиларга маънавий озик беради. Серзавқ, мазмунли, шўх, оромбахш қўшиқлар яратиш масаласи ҳамisha актуал бўлиб қолади. Бу ҳаёт, замон ва халқ талабидир.

Ўзбек совет шоирлари билан бир қаторда халқ талантлари ҳам талайгина қўшиқлар яратдилар. Лекин бастакорларимиз уларнинг қўшиқларига куй басталамадилар. Ваҳоланки, халқ қўшиқлари текстларига ҳам яхши куйлар яратиш мумкин эди. Ўзининг мусиқийлиги, ўйноқилиги, равонлиги, жозибадорлиги жиҳатидан ҳам халқ талантларининг шеърлари куйлаш учун анча қулай ва енгилдир.

Ўзбек совет поэзиясида қўшиқ жанрининг такомили, унинг ўзига хос хусусиятлари махсус текширишни талаб этганлигидан бу масалага алоҳида тўхташ имкониятига эга эмасмиз. Урушдан кейинги даврда яратилган халқ поэзияси асарларининг характери, тематикаси, образлари, ривожланиш йўллари ва яратувчилари ҳақида гапирганда, халқ қўшиқлари жанрининг ривожланиши индивидуал ижоднинг кенг қулоч ёйиши билан белгиланиши диққатни жалб этади.

Мамлакатимизда дунёда энг адолатли, энг халқпарвар бўлган социалистик тузумнинг қарор топганлиги, қудратли ва ҳаётбахш Ленин ғояларининг тантанаси туфайли меҳнаткаш халқ оммаси зулм ва мустамлака қўллигидан абадий қутулди; синфий жамиятда эксплуататорлар томонидан маънавий жиҳатдан қаттиқ эзилган, ҳақоратланган, бўғилган меҳнаткаш омманинг ижодий кучлари ҳам озод бўлди; истеъдодли талантлар янги, эркин, бахтиёр замонда ўзларини кўрсатадилар.

КПСС Программасида айтилгандек: «Партия... ҳар бир одамнинг шахсий қобилиятларини энг тўла рўёбга чиқариш учун ҳамма шароитларни яратиш тўғрисида... тинмай ғамхўрлик қилади»¹.

Жонажон Коммунистик партиямиз ва Ҳукуматимизнинг доимий эътибори, оталарча ғамхўрлиги ва доно раҳбарлиги натижасида социалистик маданиятимизнинг таркибий қисми бўлган совет даври халқ бадиий ижоди ҳам ўсди, юксалди. Мана шу ижтимоий ҳаётда рўй берган катта ўзгаришлар, асосий омиллар индивидуал ижоднинг кенг кўламда ривожланишига сабабчи бўлди. Индивидуал ижод қадимдан давом этиб келаётгани маълум; лекин совет даври унинг тараққиётида янги бир босқич бўлиб киради. Тасодифий эмаски, Эргаш Жуманбулбул, Фозил Йўлдош, Қурбон созчи Исмоилов, Ислом ота Назаров, Абдулла Нуралиев, Муҳаммадқул Жомрод ўғли Пўлканлар совет даврида алоҳида ҳурмат ва эътиборга сазовор бўлдилар. Ерлақаб Бекназаров, Қаландар Қурбоний, Ҳайдар Бойчаев, Очил Эшмуродов, Раззоқ бахши Қозоқбой ўғли, Умир шоир Сафаровлар куйлаган дoston ва термалар нашр этилди.

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси, Тошкент, Ўздавнашр, 1961, 130-бет.

Кейинги йилларда газета-журналларимизда «Халқ кўшиқлари» рубрикаси остида юзлаб кўшиқлар босилди. Бу хил асарларнинг яратувчилари кўшиқчи ижодкорлар бўлиб, улар ҳам худди халқ шоирлари, бахшилари дostonларни билгани сингари ўтмиш замонда яратилган халқ кўшиқларини озми-кўпми биладилар, айтадилар. Мана шу бадий ижодий тажриба заминида давримизнинг улугворлиги, пахта усталари, механизаторлар, совет халқининг ажойиб фазилатлари, кечинмалари, бахт-саодати, яратувчилик меҳнати ва бошқа темаларда кўп ва соз кўшиқлар ижод қилмоқдалар. Коллектив ижоднинг бундай тури кейинги йилларда янада кенгроқ ривожланаётганлигининг гувоҳи бўлди. Теша Сайдалиев, Тўра Сулаймон, Насрулло Собуров, Назиржон Баракаев, Ҳамроқул Ризо, Муҳаммад Зулфиқоров, Чори Ҳамроев, Ғуломжон Солиев, Марям Муҳаммедова, Ҳамид Ғафуров, Робиддин Исҳоқов, Йўлдош Султонов каби кўпгина ёшларимиз кўшиқчи ижодкорлардан талай кўшиқларни ёзиб олиб матбуотда эълон қилдилар². Сўнгги йилларда яратилган халқ кўшиқлари ва шеърлари хилма-хил вариантларга эга бўлмаганидек, улар ўтмиш давр халқ кўшиқлари-дек анонимик ҳам эмас. Кўшиқ кимдан, қачон ва қаерда ёзиб олингани аниқ. Шунингдек, бу кўшиқлар илгаригидек кўпинча бир тўртликдан иборат бўлмасдан, тугалланган шеър формасини ташкил этади. Унинг тарқалиши оғиздан-оғизга ўтишдан кўра ёппасига барча халқ саводхон бўлган бир даврда матбуот орқали, нашриётларимизда нашр этилган тўпламлар йўли билан ёйилмоқда. Айрим халқ кўшиқларига композиторларимиз куй яратмоқдалар ва булар радиодан ижро этилиб турибди. Афсуски, композиторларимиз замонавий темадаги халқ поэзияси асарларига жуда кам куй яратадилар. Ваҳоланки, халқ поэзиясининг энг яхши асарларига куй яратиш тажрибаси дуруст натижа берди. Масалан, Ўзбекистон радиосидан кўпдан бери куйланаётган Музаффар Зулфиқоров ёзиб олган, Ойша хола Каримбер-

² Ўзбек фольклори, халқ поэзияси ихлосмандлари халқимиз орасида талантли ижодкорларни излаб топдилар. Уларни даврнинг муҳим темаларида асар яратишга даъват этдилар. Яна шунини айтиш керакки, бу ёшларнинг ўзлари яхшигина шоир эканликлари маълум бўлди; уларнинг айримларининг шеърини тўпламлари ҳам босилиб чиққан. Аниқлашимизча, шу пайтгача газета-журналларда, турли тўпламларда «халқ кўшиқлари» рубрикаси остида босилган шеър-кўшиқларнинг юзага келишида уларнинг озми-кўпми ижодий иштироки бўлган. Шундан маълум бўладики, кўшиқларни ёзиб олувчилар халқ поэзиясининг «сирларидан» яхшигина хабардорлар. Улар халқ кўшиқлари йўлида ўзлари дурустгина шеър-кўшиқлар ҳам яратганлар. Робиддин Исҳоқовнинг «Кўшиқ ҳамроҳ менинг йўлимда» (1964), Тўра Сулаймоннинг «Истар кўнгил» (1963) шеърлар тўплами, Назиржон Баракаев, Ҳамроқул Ризо, Теша Сайдалиев ва бошқаларнинг кўпгина шеърлари бунга мисол бўла олади.

диева айтган (Ленинобод область, Конибодом район, Карл Маркс номли колхоз):

«Колхозимиз боғида
Анор пишди, ёр-ёр, —»

деб бошланадиган «Ёр-ёр» сарлавҳали қўшиқ тарқалганлиги маълум. Бу тажрибани кенг ёйишимиз лозим.

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда халқ талантлари ҳам қанчадан-қанча шеърлар, қўшиқлар яратдилар. Бу чинакам оммавий ижодий жараёндики, ўтмиш замон фольклориди адабий ҳаётга кенг омманинг бундай актив иштирок этиши сира кўрилмаган ҳодисадир. Бу ижодий процесснинг моҳиятини А. М. Горький юқори баҳолаб, уни замонанинг энг муҳим воқеаларини акс эттирувчи «янги эпос»³ деб айтган эди. Умуман, фольклорнинг бошқа жанрларига нисбатан (масалан, дoston, эртақлар, ривоятлар) ижтимоий воқелик қадимги қўшиқларда ҳам кўпроқ реалистик тарзда акс этади. Чунки қўшиқда ёки шеърда реал шахс образи гавдаланади, унда айтувчининг ўз ҳис-туйғулари ҳам қўшилган бўлади. Урушдан кейинги давр халқ қўшиқларининг ижодкорлари ижтимоий ҳаётда бевосита қатнашиб, рўй бериб турган ҳодисаларни ўз кўзи билан кўриб, сезиб, гўзал ҳаёт завқидан, ижодий меҳнат нашъасидан илҳомланиб, янгидан-янги қўшиқ ижод қилмоқдалар.

Ўзбек халқ бадиий ижодида коллектив ижоднинг оммавий тус олган бу турининг характерли хусусияти шундаки, халқ қўшиқлари ва шеърларининг яратилиши фольклор традициясини изчил давом эттириш орқали рўй бермоқда. Лекин уларнинг асосида янги мазмун ва янги форма ётади. Яъни янги халқ қўшиқларининг ҳам юзага келишида биз ўтмиш халқ қўшиқларида кўп учратганимиз ва кенг ишлатилган традицион зачин, параллелизм каби бадиий приёмларнинг қўлланганини кўраимиз, лекин уларда янги тема ва ғояни ифодалашда бадиий-тасвирий воситалар, приёмлар, образлар, тил ресурслари адабиётимиз — ёзма поэзия таъсири йўлидан бораётганлиги аниқ-равшан сезилади. Аслида индивидуал ижодчилар сифатида кўринган бу халқ талантлари бир-бирларидан ажралган ҳолда, бир-бирларини танимай ва билмай қўшиқ тўқисалар ҳам, улар ўз қўшиқларида воқелигимизнинг муҳим, актуал темалари устида бирга ишлайдилар, бир тема ва бир образ устида баҳамжиҳатлик билан коллектив бўлиб бадиий фикр юритадилар.

Сўнгги йилларда КПСС ва В. И. Ленинга бағишланган жуда кўп халқ қўшиқларини, пахтазор қаҳрамонлари ҳақи-

³ М. Горький, О литературе, М., Советский писатель, 1955, стр. 540.

даги халқ поэзияси асарларини бунга мисол қилиб келтир-са бўлади. Бундай ижоднинг коллективлик руҳи билан суғорилганлиги даставвал, уларда ғоявий-бадий мундарижанинг умумийлигида, стилистик формаларнинг бирлигида кўринади.

Қўшиқ яратувчи халқ талантлари ичида профессионал қўшиқчи деб юритилиши мумкин бўлган қўшиқчи аёллар ҳам борки, булар умуман ўтмиш давр қўшиқларини ҳам жуда яхши ва кўп билишлари билан бирга, ўзлари ҳам янги қўшиқлар тўқиганлар. Мирзачўллик Каромат Бобоева, хазораспик Моҳфира Собировалар ана шундай тўла маънодаги қўшиқчи аёллар жумласига киради. Бундай қўшиқчилар эл орасида талайгина бор.

Умуман, инсонни табиатан шоир, ижодкор деб биларканмиз, бу ажойиб сифат айниқса бахтиёр совет халқининг табиатига жуда мос тушади. Умрида шоир бўлмаган кишилар ҳам вақти келиб шеър ижод қиладилар. Бундай асарларни маълум маънода халқ шеърлари, деб юритиш мумкин.

Халқ ҳаётида кучли, ўчмас из қолдирган у ёки бу ғоят муҳим воқеалардан, қаҳрамонлик намуналаридан, мислсиз баҳодирона ишлардан таъсирланиш, тўлқинланиш натижасида кишида фикр-туйғуларни шеърый формада ифодалашга ўз-ўзидан эҳтиёж туғилиши мумкин: Бундай ҳол инсоннинг ҳаяжонли туйғулар гирдобидида қолганида рўй беради. Бунда инсоннинг бутун вужуди изтиробга тушади; эҳтирос ва илҳом кучи қандай бўлмасин, ҳар қандай шеърый формада ўз фикрларини, ҳис-ҳаяжонини бадий ифодалайди. Фикримизнинг исботи учун қуйидаги мисолни келтирайлик. 1960 йил март ойида бутун совет халқи, дунёдаги кишилар тўрт совет денгизчиларининг 49 кун давомида чидам ва матонат кўрсатиб, ҳар дақиқада фалокат, фожиа кутиб турган бир пайтда очлик, сувсизлик, денгиз даҳшатларига дош бериб курашганлигига қўйил қолди. Бу чинакам қаҳрамонлик ҳақида кўплаб шеър, баллада, кино очерклар ёзилди. «Қизил Ўзбекистон» газетасида 31 март 1960 йил сонидида «Бобонгиздан салом» сарлавҳали шеър босилди. Шеърни кекса пенсионер Ҳақназар ота ёзган. Шеърдан аввал ота қуйидагиларни баён этади: «Тўрт қаҳрамон ўғилларим Зиганшин, Павловский, Крючковский ва Федотовга бобонгиз Ҳақназар Абдуназар ўғлидан. Мен 1925 йилдан 1928 йилгача армия сафида хизмат қилдим. Кейин Улуғ Ватан урушида қатнашдим. Ҳозир пенсионерман. Ўзим Самарқанд шаҳрида тураман. Сизларнинг қаҳрамонлигингиз менга илҳом ва қалам берди». Кўрдингизми, ота таассуротларини, ҳаяжонли кечинмаларини бадий ифодалаш учун ўзида зарурият ҳис қилган. Натижада тўрт банддан иборат шеър юзага келган:

Салом сизга Ўзбекистон гулидан,
Салом сизга қон-қариндош элидан,
Чин меҳмондўст халқимизнинг дилидан,
Ҳорманг дейди, ўғлонларим, бобонгиз.

Улуғ Ватан ишончини оқладинг,
Минган отинг ҳар томонга чоғладинг,
Гирдобларда ёшлигингни тобладинг,
Ҳорманг энди, ўғлонларим, ҳаммангиз.

Мана шундай шеърлардан бирини 73 ёшли пенсионер Муборак Неъматхўжаева ижод қилган. Унинг «Улуғ партиямга» деган шеъри «Ўзбекистон маданияти» газетасининг 1962 йил 3 май сонидида босилган. Бу атиги уч бандли шеърда ҳам катта маҳорат, чуқур фалсафий фикрлар, бадиий умумлашмалар эмас, балки фикрни лўнда, содда, равон, тўғридан-тўғри, самимийлик билан ифодалаш устун туради. Зотан, бу халқ ижоди учун характерли бир ҳолдир:

Бизлар учун сен раҳбар,
Ҳар бир сўзинг дур-гавҳар,
Халққа бердинг илм-ҳунар,
Бор бўл доим, Партиям!

Бизда ҳур, эркин ҳаёт,
Кундан-кун Ватан обод,
Бунда халқ сендан кўп шод,
Бор бўл доим, Партиям!

Бахш этдинг дилга сурур,
Йўлимизга сочинг нур,
Сенга минг-минг ташаккур,
Бор бўл доим, Партиям!

Бундай халқ поэзияси асарлари турли ёшдаги, касбдаги кишилар томонидан яратилди ва яратилмоқда.

Урушдан кейин тўқилган қайси темадаги қўшиқни олманг, уларнинг ҳаммасида адабий тил нормаларини тўла сақлашга интилиш диққатни жалб этади. Уларда диалектал сўзлар жуда кам учрайди. Биз халқ қўшиқларининг адабий тилга яқин бўлишида ёзиб олувчиларнинг ҳам роли бор, деб биламиз. Бу ҳолат кўпинча ёзиб олинган қўшиқларни бирор жойда босилишидан олдин «ишлаш» вақтида рўй берадики, оқибатда бундай «тузатиш»лар сохталикка олиб бориши мумкин. Аслида эса, халқ қўшиқларида жонли сўзлашув нутқи устун туради. Қўшиқчининг нутқида биринчи галда халқ тушунчаси, муносабати ҳамишадагидек ортиқча даб-дабали тасвирларсиз, жуда содда, ўз иборалари билан самимий акс этади. Мана «Партиям бор» қўшиғини кўринг: қўшиқда колхозда меҳнат қилиб чарчамаган, бахтидан мамнун, кўнгли беғубор колхозчи қизнинг фикр-ўйларини унинг ўз маиший ҳаёти, тирикчилиги, кундалик юриш-туриши билан боғли равишда тасвирланишини кўриш мумкин.

Ипагимдан жужунча,
Қийсам, эскирмас шунча,
Ясантирган Давлатим
Турсин дунё тургунча⁴.

Ўз бахтини коллектив хўжаликда кўрган қиз учун колхоз қадрдон, унинг ясаниб, шай юришидан қувониши (ҳар қандай киши, айниқса ёшлар янги кийим кийганда руҳлари кўтарилиб, ўзларича хурсанд бўладилар) эркин меҳнат шарофати, социалистик тузум, қадрдон Компартия шарофати деб билади, тушунади:

Колхоз қадрдоним бор,
Омбор тўла доним бор,
Мен ясансам арзийди,
Партиям бор — шоним бор⁵.

Фикр қисқа, маънодор, аниқ; жонли сўзлашув интонацияси асосида қўшиқ тўқилган.

Бу халқ қўшиқлари кўп жиҳатдан профессионал шоирларнинг қўшиқларига яқин туради. Фақат халқ қўшиқларида традицион зачин, приёмлардан кўпинча фойдаланилади. Лекин зачиндаги фикр янгича бўлиб, кейинги сатрлардаги фикр билан мазмунан боғлангандир.

Масалан, донгдор механизатор Ленин мукофотининг лауреати Турсуной Охунловага бағишланган икки қўшиқда шеърнинг формаси, ҳижолари, қофиялари, тасвирий воситалар бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Қўшиқнинг бири шоир Акмал Пўлатники (Дони Зокиров яратган куйда бу қўшиқ радиода кўп айтилади). Унда халқ қўшиқларида кенг қўлланидиган бармоқ вазнининг етти бўғинли формаси ишлатилади. Қуйидаги ҳар икки қўшиқда ҳам ритм, интонация, қўшиқнинг умумий руҳи, мазмуни ва ғояси бир хилда бўлиши характерли. Қўшиқларда азамат ўзбек қизининг олий ҳиммат иши, хотин-қизлардан биринчи бўлиб пахта териш машинасини усталик билан бошқариб бошқаларга намуна кўрсатганлиги, мард, эпчил, жонкуяр Турсунойнинг меҳнати улуғланди; меҳнатсевар пахтакор механизатор қизнинг маънавий гўзаллиги мадҳ этилади. Лекин, бадий таъсирчанлиги, жозибadorлиги, ажойиб оригинал янги параллелизми, фикрнинг образли, ихчам тасвирланиши жиҳатдан халқ қўшиғи Акмал Пўлат қўшиғидан бирмунча устун туради. Шунга қарамай, А. Пўлат қўшиғи Ўзбекистон халқ артисткаси Берта Давидова ижросида кўп вақт куйланди. А. Пўлат қўшиқда халқ поэзиясининг фақат вазнидан фойдаланган, унда қизни умумий тарзда мадҳ этиш бор, бироқ тасвирий бўёқ етишмайди, тингловчини яхши завқлантирмайди.

⁴ 25 ўзбек халқ қўшиғи, Тошкент, Ўздавнашр, 1955, 30-бет.

⁵ Уша китоб, 15-бет.

Қаҳрамон қиз Турсуной,
Улкамга бердинг чирой,
Сен бошлаган улғу иш
Юртни қилди яна бой.

Нур сочганда тўлин ой,
Жилваланар дала, сой,
Ўзбекистонга чирой
Мелиқўзи, Турсуной.

Машинада шўх парвоз,
Жаранглайди хуш овоз,
Қалбим буюргандай,
Таърифингни қилсам оз.

Олтин узугим қўлда,
Хаёлим ёр йўлида,
Мелиқўзи, Турсуной
Ярашган бирам рўлда.

Кремлда ўзингдан,
Жасоратли сўзингдан,
Ҳамма қувончга тўлди,
Нур ёғилиб юзингдан.

Тоғларда эрийди қор,
Келганда фасли баҳор,
Қаҳрамонлар кўксига
Ғолиблик юлдузи бор.

Замон-замон сеники,
Давру даврон сеники,
Мардлар Ўзбекистони,
Пахтага кон сеники⁶.

Рўмолим гули ой-ой
Марғилон крелдешини,
Мелиқўзи, Турсуной
Қилар мингнинг ишини⁷.

Қўшиқчи шоир Туроб Тўла қадимги лирик қўшиқлари-
миздан бирида бахтсиз ўзбек қизининг ўз орзу-умидларига
етолмаганлигини, унинг ночорлик, ғам-аламини ифодаловчи
қуйидаги тўртликдан усталик билан фойдаланган:

Сочларим толим-толیم,
Майдалаб ўролмайман,
Арз-ҳолимни бериб
Ҳеч кимга айтолмайман.

Шоир ўзининг «Хаёлим сенда»⁸ сарлавҳали қўшиғида бу
халқ қўшиғининг услуби, ритми ва мусиқийлигини ижодий
ўзлаштиради; традицион зачиндан биринчи бандда фақат
биринчи сатрини, бошқа бир ўринда эса, иккала сатрини
олади; меҳнаткаш, вафодор, бахти барқарор бўлган озод
қизларимизнинг ҳам ошиқона, ҳам ватанпарварлик, жондан
соғиниш ҳис-туйғуларини жозибали акс эттира олган.

Сочларим толим-толیم
Ерим сенда хаёлим,
Кеча хатингни олиб
Кулди жамолим.

Сочларим толим-толیم,
Майдалаб ўролмайман,
Ерим янги ерларда,
Мен ҳам қолмайман.

⁶ Акмал Пулат, Замон таровалари, Тошкент, ЎзССР Бадий адабиёт нашриёти, 1961, 15-бет.

⁷ Бу қўшиқни 1960 йили 18 августда Жиззах районидаги Жданов номли колхоз аъзоси Иноятхон Эшонхўжаева тўқиган, ёзиб олувчи Назиржон Баракаев.

⁸ Туроб Тўла, Оромижон, Қўшиқлар, Тошкент, ЎзССР Давлат Ёздий адабиёт нашриёти, 1961, 44-бет.

Бу қўшиқнинг қуйидаги бандини халқ қўшиқларининг ўзгинаси дейиш мумкин.

Мен борай борганимча,
Ёр, соғинтирдинг мўнча,
Булбул асли сайрармиш
Гул очилгунча.

«Сочларим толим-толим» деб бошланадиган традицион зачиндан бошқачароқ формада янги халқ қўшиқларининг яратилишида ҳам фойдаланилганлигини кўрамыз:

Сочларимни майдалаб
Ўролмайман, ёр-ёр.
Ҳой қиз, сенсиз бир кун ҳам
Туrolмайман, ёр-ёр⁹.

Юқоридаги ҳар иккала ҳолатда ҳам биз хоҳ шоир, хоҳ халқ таланти бўлмасин, салбий маънони ташувчи традицион зачин янги маънони — севишганларнинг ҳамиша бирга бўлиши ҳақидаги аҳду паймонни ифодалашга хизмат этган. Халқ талантининг қўшиғида бу фикр умумий тарзда айтилган бўлса, Т. Тўла қўшиғида фикр конкрет, янги ерлар очиб обод қилиш учун кетган сеvimли ёрга етишиш орзуси кўзда тутилади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Туроб Тўла каби халқ поэзияси стилидан, мусиқийлиги, интонациясидан ижодий илҳомланиб ажойиб қўшиқлар яратган шоирлар ижодини махсус ўрганиш талаб этилади. Шундай қилиб, халқимизнинг бир-бирига ҳамоҳанг, бир-биридан озиқланиб бойиб, ривожланаётган, ягона мақсадга хизмат қилаётган икки хил поэзияси турли ирмоқлар ва сойлардан оқиб келиб бирлашиб кетадиган азм дарёни эслатади.

Совет даврида ёзма адабиёт билан фольклорнинг ўзаро муносабати, таъсири, бир-бирини бойитиши масаласи адабиётшунослигимизнинг ғоят муҳим ишланмаган проблемаси бўлиб, биз бу ўринда фақат умумий тарзда фикр юритиш имкониятига эгамиз. Иккинчидан, бу катта масалани урушдан кейинги йиллар адабий процессларини, ундан аввалги даврлардан ажратиб кўриш ҳам ҳар жиҳатдан тўғри бўлмайди. Бизда ҳатто у ёки бу шоирнинг қўшиқ яратиш маҳорати, унинг бу соҳадаги ижодий фаолияти юзасидан бирорта дурустроқ мақола ёзилганича йўқ. Маълумки, урушдан сўнги йилларда Ўзбекистон ССР халқ шоири Собир Абдулланнинг «Ҳаёт қўшиқлари» (1962), Туроб Тўланинг «Оромижон» (1961), Акмал Пўлатнинг «Қувноқ яллалар» (1956), «Замон тароналари» (1961), «Ялла» (1964) қўшиқлар тўпламлари босилди. Зоҳиджон Обидовнинг «Тонг юлдузлари» (1964),

⁹ «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнали, 1960, № 7. Ибодатхон Сиддиқовадан Шомаҳмуд Шомуродов ёзиб олган.

«Сенинг изларинг» (1965) шеърий тўпламларида ҳам анчагина қўшиқлар берилган.

Ҳали шу пайтгача халқ қўшиқлари жанрининг тарихий аспектда ташкил топиши, ривожланиш йўллари, унинг турлари, специфик хусусиятлари, музика билан боғлиқлиги ва бошқа томонлари ҳам етарли ўрганилмаган деса бўлади. Айниқса, традицион халқ қўшиқларини куйларсиз, ижро этиш маҳоратисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Яна шунини айтиш керакки, умуман халқ қўшиқлари, қўшиқ, ашула терминлари кўпинча кенг маънода ишлатилади, уларнинг бир-биридан фарқли томонлари ажратилмайди, айти шу терминлар музика санъати учун ҳам қўлланилади. Бизнингча, «халқ қўшиқлари» термини остига ўз номи, аталишига кўра меҳнаткаш омма томонидан тўқилган (ўтмишдами, совет давридами — барибир) қўшиқларни қабул қилиш тўғри бўлади. Қўшиқлар, деб асосан шоирлар, ёзма адабиёт вакиллари яратган ва композиторларимиз томонидан куй басталанган қўшиқларни тушуниш мақбул.

Замонавий халқ қўшиқларини яратувчилар — профессионал қўшиқчиларнинг кўпчилиги аёллардир. Бу табиий бир ҳол бўлиб, қадимдан ҳам аёлларимиз қўшиқни кўп билганлар, куйлаганлар, тўқиганлар. Фарзанд кўргандан бошлаб, то у улғайгунча никоҳ тўйида ҳам, азада ҳам, бошқа турли хурсандчилик кечаларида, ёрғичоқ (қўл тегирмон)да ун тортганда, сигир соққанда, чиғириқдан пахта чиқарганда энг кўп қўшиқ айтадиган аёллардир. Қўшиқ куйлаш айтиқса бизнинг бахтиёр замонамизга жуда мос келади. Негаки, халқлар тенг, озод, Ватан яшнаган, турмуш маданий, фаровон, ижодий меҳнат қайнаётган бир даврда бир умрга бахти кулган, ўз эркини қўлга олган хотин-қизларнинг қўшиқлар тўқиши, куйлаши табиийдир. Ана шундай қўшиқчи аёллардан учтаси ҳақида қисқача маълумот берамиз.

Каромат Бобоева. Бу сўзга чечан аёл 1915 йили Самарқанд область Зомин районининг Бешбулоқ қишлоқ Советига қарашли Ғазина қишлоғида туғилган. У Сирдарё область Гулистон район Крупская номли колхозда яшайди. Каромат ёшлигида янгаси Анзират Норматовадан жуда кўп эртақ, қўшиқларни эшитади, ўрганиб олади ва ўзи ҳам «Тоҳир ва Зухра», «Девнинг ўлими», «Тароқ» каби халқ эртақларини, талай қўшиқларни мароқ билан айтадиган бўлади. Шу-шу Каромат опа янги қўшиқлар ҳам яратади. Қўшиқчининг катта ўғли Ҳамроқул Ризақулов ҳам ҳаваскор шоирлардан бўлиб, у ҳозир «Сирдарё ҳақиқати» область газетасида ишлайди. Каромат опанинг кўпгина қўшиқларини яратишида ўғли Ҳамроқулнинг ҳам ёрдами катта. Ҳамроқул онасидан ва бошқа қўшиқчи аёллардан турли темада қўшиқларни кўп йиллардан бери кунт билан тўплаб келади ва уларнинг кўп-

лари матбуотда босилди. Каромат опа улуг дохий В. И. Ленин, жонажон Коммунистик партия ҳақида «Улуг партиям» каби талайгина мазмунли қўшиқлар тўқиган. Опа шеърларининг қимматли томони шундаки, уларда халқ донишмандлигининг ифодаси бўлган чуқур маъноли ҳикматли сўзлар Партия ҳақидаги халқ мулоҳазалари билан бирлашиб, ча-тишиб кетади. Бу ҳолат шеърнинг деярлик ҳар бир бандида учрайди.

Мевали дарахтнинг боши ҳам бўлур,
Сувдаги кеманинг тўши нам бўлур,
Ҳар сўзинг қалбимга ёруғ шам бўлур,
Коммуна қурувчи улуг Партиям.

Ун банддан иборат бу катта қўшиқ тугалланган ростмана шеърнинг айна ўзи бўлиб, охирги бандда халқ ва партия ўртасидаги монолит бирликни миннатдорлик ҳисси билан мадҳ этиш орқали ифодаланади. Каромат опа яратган қўшиқларда замон нафаси барқ уриб туради. Унинг талайгина қўшиқлари ҳажвий характерда бўлиб, айрим кишилар хулқидаги одобсизлик, тантиқлик, ишёқмаслик каби эскилик сарқитларини танқид қилишга қаратилган. Унинг «Эрка келин», «Алла», «Қайнона ва келин» қўшиқлари ана шу темага бағишланган. «Эрка келин» қўшиғида «Яхши келин катта бахт» эканлигини таъкидлаган қўшиқчи опа «ўн йил ўқиб чок тикишни билмайдиган» танноз келинлар устидан кулади. Лекин, қўшиқчи яхши келин деганда, коллектив меҳнатда жавлон урадиган, эл-юрт олдида юзи ёруғ, ўзининг меҳнатсевар қаллиғига муносиб бўлган сеvimли ёрни кўз олдига келтиради. Бунда ҳам қўшиқчининг фикрлашида халқ образли фикрлашига хос ажойиб ўхшатишлар кўзга ташланади.

Қиш чиқмасдан элга баҳор келармикин,
Ҳижрон чекмай қалба севги кулармикин,
Келинингиз дала ишин ёқтирмасмиш,
Айтинг, бундан куёв кўнгли тўлармикин?

«Алла» қўшиғида эрининг безорилиги жонига теккан она-нинг аччиқ-аччиқ сўзларини эшитасиз. Ичкилик касофати онага, оилага, болаларга қанчалик ёмон таъсир этишини сезасиз. Қадимий алла қўшиқларининг формасидан қўшиқчи ижодий фойдаланади. Бу танқидий қўшиқни ҳам алла айтгандай айтиш мумкин. Бинобарин, қўшиқчи аллалардаги ритм, куй оҳангини сақлаб қолади.

Қушлар учар паст бўлиб,
Қийим-боши хас бўлиб,
Оёғида туролмай,
Даданг келар маст бўлиб,
Алла, қўзим, алла,
Ут юлдузим, алла

«Қайнона ва келин» қўшиғи лапар шаклида тўқилган бўлиб, қайнона билан келиннинг диалоги — савол-жавобидан иборатдир. Қайнона эскилик тартибларини келинига ўтказмоқчи бўлади. У ўз келини уйда ўтирадиган, итоаткор рўзғор бекаси бўлишини истайди, талаб қилади. Келин эса, янгилик тарафдори, далада меҳнат қилиб бахт топган, озод меҳнат нашъасини сурган, ўз эрки, ҳуқуқини таниган, тақдирини ўзи ҳал қилган жасур аёл образи бўлиб гавдаланади. Қайнона келинини олдига чақириб олиб, унга яхшиликча насихат қилади:

Сўз чечани бахшидир,
Гул—сўзана нақшидир.
Алвоч желак ичида
Юрсанг, келин, яхшидир.

Келин қайнонанинг бу гапларига жавобан шундай дейди:

Бахтли элда бўрким бор,
Ойдек тиниқ кўрким бор,
Желак тутиб юр деманг,
Озодлигу эрким бор.

Қайнона келинининг бу сўзларидан аччиқланиб, уни энди зўрлик билан ўз йўлига юргизмоқчи бўлади. У «доим рўзғор ишини қилувчи бўл», «йўлга солиб оламан ишонмагин кучингга»,— дейди. Келин ҳам бўш келмайди, сира таслим бўлмайди ва ўзи танлаган йўлидан, озод меҳнатдан, эркин яшашдан ҳеч қачон қайтмаслигини айтаркан, унинг иродали, онгли, ўтकिр сўзли экани равшан билиниб туради:

Ҳукмингиз ўтмас бироқ,
Партия машъал чироқ,
Замона келиниман,
Ҳурликка чиндан ўртоқ.

Каромат опа яратаётган қўшиқлар бир-биридан гўзал, жозибали, мазмунлидир. Қўшиқчи давр ва халқ билан ҳамнафас бўлган ҳолда ижод қилмоқда. Қўшиқчидан ўтмиш халқ қўшиқларини ҳам ёзиб олинди.

Каромат Бобоеванинг қўшиқлари кўп жиҳатдан халқ шоирларининг термаларига ўхшаб кетади. Қўшиқчини ҳаётимизда рўй бериб турган муҳим воқеалар қизиқтиради, у замонамиз қаҳрамонларининг доврўгини куйлайди. У «Гагарин» сарлавҳали қўшиғида жаҳонда биринчи бўлиб осмонга парвоз қилган фазокор совет учувчиси Юрий Гагаринни мадҳ этади, улуғлайди, у билан фахрланади.

Совет учувчисининг жасоратини куйлашда қўшиқчи традицион дostonларимизда шарафланадиган, довюрak ботирларнинг қаҳрамонлигини тасвирлашда қўлланадиган тайёр мисралардан, иборалардан фойдаланади:

Қарчиғай қуш қанот урар қияга,
Тоғ сувлари оқиб келар дарёга,
Қўкни қучиб доврўғ солдинг дунёга,
Ҳам шунқорим, ҳам лочиним Гагарин.

Қўшиқнинг иккинчи бандида ҳам шундай ҳолатни кўра-
миз. Халқимиз тилида чинакам ботирларга нисбатан қўлла-
надиган тасвирлар ёрдамида Гагарин қаҳрамонлигига таҳ-
син ўқийди, қойил қолади ва уни ўзбек миллий колорити
билан тасвирлайди.

Пешонаси чўнгдан келган эрмисан,
Иши доим ўнгдан келган эрмисан,
Қўкка учиб наъра тортган шермисан.
Ҳам шунқорим, ҳам лочиним Гагарин.

Хулоса қилиб айтсак, Каромат Бобоева давримизга ҳа-
моҳанг бўла оладиган ғоявий-бадий пухта қўшиқлар яра-
таётган халқ ижодчиларидан бири бўлиб астойдил хизмат
қилмоқда.

Саодат халфа Худойберганова. Утмиш халқ қўшиқлари,
тўй-маросим поэзиясини яхши билувчилардан бири Саодат
халфа Худойберганова Хоразм область Хазорасп район
марказида истиқомат қилади. Унинг ижодий фаолияти билан
биринчи марта Насрулло Собуров қизиқди ва ундан 1956—
1961 йиллар мобайнида Хоразм халқ поэзияси асарларини
ёзиб олди.

Улуғ Ватан уруши даврида ва ундан кейинги йилларда
Саодат халфа янгидан-янги қўшиқлар ижод қилди. Лекин
унинг бу яратган асарлари ўз вақтида ёзиб олинмади, фа-
қат халқ поэзияси тўпловчиларининг ёрдами билан қўшиқ-
чининг асарларидан айрим намуналар «Хоразм халқ қў-
шиқлари» (1965) тўпламига киритилди ва кенг жамоатчи-
ликка маълум қилинди.

Саодат халфа халқ поэзиясида Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий
томонидан гражданлар уруши йиллари яратилган «Ҳой-ҳой
отамиз» революцион қўшиғи формасида халқимизнинг бос-
қинчи ёвларга қарши ўтли ғазаб ва нафратини кескир сатр-
ларда ифодалайди. Қўшиқнинг ҳар бир тўртлигидан уруш
йилларидаги жанговар вазият, халқ оммасининг енгилмас
иродаси, шиддатли жанг олиб бораётгани, душман устидан
узил-кесил ғалабага ишонч барқ уриб турибди. Ҳар бир
бандда такрорланиб келган «Ҳой-ҳой отамиз, тошни кесар
болтамиз» сатрлари кейинги мисралардаги фикрлар билан
манتيқий боғланиб кетгандир.

Шунингдек, «Гитлер дегани бўри» сарлавҳали қўшиқ
мазмунидан урушнинг биринчи йили яратилганга ўхшайди
(1961 йили ёзиб олинган). Қўшиқнинг муҳим томони шунда-
ки, қўшиқчи фашистлар Германиясининг Советлар Ватанига
бошлаган хиёнаткорона босқинчилик ва ваҳшийлик харак-

терини таъкидлаб кўрсатаркан, совет халқини душманга қарши кескин курашга чақиради:

Гитлер дегани бўри,
Йиртқичнинг дили эгри,
Қон ялаган бўрининг
Қора ер бўлар гўри.

Саодат халфанинг меҳнат ҳақидаги термаларида колхоз далаларида ғайрат-жасорат билан ишлаётган колхозчиларнинг энг яхши истаклари бадий ифодаланади. Қўйидаги тўртликда ишлаган тишлайди деган халқ мақоли давримизнинг муҳим шиори бўлиб қолганлиги куйланади.

Биз унумли ишлаймиз,
Ишлаганчун тишлаймиз,
Ер билан бирга ишлаб,
Қўнгилларни хушлаймиз.

Қўшиқчи Саодат онанинг никоҳ тўйларида айтиш учун тўққан «Ер-ёр»ларида тенг-тенги билан топишган, севишган йигит-қизларнинг — софдил совет ёшларининг хушчақчақ, севинчли ҳис-туйғулари бадий ифодаланади. Қўшиқда тўй тараддуди, тантанаси, ёр-биродарларнинг келин билан куёвга яхши тилаклар тилгани, янгича никоҳ тўйларининг энг муҳим хусусияти, севишганларнинг бир-бирига муносиблиги тасвирланади. Традицион тўй-маросим қўшиқларида айтиладиган «Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, тўй сеники, ёр-ёр; остонаси тилладан уй сеники, ёр-ёр»ларнинг бадий шаклидан ижодий фойдаланиб, қўшиқчи она ўзининг оригинал «ёр-ёр»ларидан яратади.

Оч юзингни кўрайин келин қизим, ёр-ёр,
Куёв билан топишгин жуфт юлдузим, ёр-ёр,
Эркин замон қизисан, тўй сеники, ёр-ёр,
Голи-полос тўшалган уй сеники, ёр-ёр,
Қизил гулли боғларнинг қирмизисан, ёр-ёр,
Жўшқин оқар дарёнинг қундузисан, ёр-ёр.

Саодат халфа традицион «ёр-ёр»ларни ҳам яхши билади. Ундан ёзиб олинган «ёр-ёр»ларда ҳам келиннинг мақтови берилади. Утмиш «ёр-ёр»ларида янги оила қураётган йигит билан қизнинг ували-жували бўлиши, яхши турмуш кечириши, бахтли бўлиши, бадавлат бўлиб кетиши каби истаклар баён этиларди. Лекин узоқ ерга тушган қизнинг оғаларидан жудолик кайфиятлари, кўз ёшлари тасвирида эса, тутқин қизларнинг бахтсизлиги, шум тақдири куйланади. Саодат халфа Худойберганаовадан ёзиб олинган традицион қўшиқларда юксак инсоний фазилатларнинг куйланиши қимматлидир. Ҳақиқий ишқ-муҳаббат, вафо ва садоқатни улуғлаган халқ қўшиқларида ошиқнинг бевафолиги, бевурдлиги ўткир ҳажв қамчиси билан саваланади.

Қуйидаги қўшиқда кўп хотинлилик золим эрдан куйған аёл тилидан қаттиқ қораланади.

Оқдир икки билагим
Сендан шуми тилагим;
Ёр устига ёр олсанг,
Ениб куйсин юрагинг.

«Меҳримни берибман қора кўз ёра», «Ёр мунча зор этдинг мени» каби катта қўшиқлар, бундан ташқари, 100 дан ортиқ тўртлик қўшиқлар Хоразмда маълум оҳангда куйланади. Уларнинг кўпчилиги севги-муҳаббат темасида бўлиб, ўз севгилисига етиша олмаган ёрнинг айрилиқ аламлари ва изтироблари, шикоят ва зорланиши ички дард билан акс эттирилади. Шунингдек, халқ психологиясининг ойнаси бўлган бу қўшиқларда ўз севикли ёрини, инсоний севгини қадрқиммат қилувчи, юрагидан ардоқловчи кишининг чинакам одамийлик фазилатлари, ошиқона орзу-армонлари ғоят самимий, ҳароратли сатрларда тасвирланади. Уларда халқимизнинг ҳаётга муҳаббати, яхши кунларга боғлаган умид — ишончи ёр висолига етишиш, у билан бирга яшашга интилиш тасвири орқали ифодаланади.

Жуган экдим кунжи билан аралаш,
Бир ёр тутдим ўрта бўйли, қалам қош;
Қора-қора деворманглар, оғалар,
Қора мунжуқ инжу билан аралаш.

Яхши отинг бўлса, ясасанг, минсанг,
Яхши ёринг бўлса, ўйнасанг, кулсанг,
Яхши ёр тутганининг армони бўлмас,
Қошки яхши ёрнинг йўлинда ўлсанг.

Хива хонлиги даврида яратилган халқ қўшиқларини халфа кўпдан куйлаб келади, уларда бир-бирларига етолмаган ошиқ-маъшуқаларнинг золим хон жабр-зулмига қарши лаънатлаб айтилган норозилик туйғулари аввалгидек умумий тарзда эмас, балки конкрет очиқдан-очиқ нафрат баён этилади. Ошиқ ёки маъшуқа номидан алам билан айтилган аччиқ-аччиқ сўзлар халқнинг золим хонларни жуда ёмон кўриб қарғаши, лаънатлаши бўлиб эшитиладики, бунинг замирида золимларнинг зулмига қарши исёнкорлик кайфиятлари ётади.

Соймикан деб солмалари бўйладим,
Гул ёримнинг дийдорида тўймадим.
Нечун золим хоннинг кўзин ўймадим.
Хонавайрон бўлсин Хиванинг хони!

Тегирмон устидан марвар қучади
Қаддимни тикласам белим санчади.
Чиқонларим кўзларимдан учади,
Хонавайрон бўлсин Хиванинг хони!

Олмали боғлара беҳи сопилмас,
Уйнаб-кулай деса ёрим топилмас,
Мингини севса ҳам менигдай бўлмас,
Хонавайрон бўлсин Хиванинг хони!

Саодат қўшиқчининг «Яхшилар ва ёмонлар ҳақида термалар»и ахлоқий-дидактик характерда бўлиб, эл-юртга нафи тегадиган кишиларни яхши деб баҳолайди. Аксинча, ижтимоий фойдали меҳнатдан қочганларни ёмон одам, худбин, ифвогар, фитначи деб ҳисоблайди. Халқ поэзиясига хос ҳалоллик, эзгулик, ростгўйлик каби хусусиятлар қўшиқчи термаларининг мағиз-мағизига сингиб кетган:

Яхши одам топса моли тўй бўлар,
Фикри-зикри эли учун ўй бўлар,
Феъли ёмон ҳар кимсанинг хаёли
Яхшилар ҳақида ёмон ўй бўлар.

Олмали боғлара беҳи сопарман,
Айбинг бўлса айтмай нега ёпарман;
Ҳамманинг ёри бор далада, ишда,
Дангасани соя жойдан топарман.

Қўшиқчи яхши одам ҳақидаги фикрларни ривожлантириб, айрим термаларида совет кишисининг яратувчилик фаолиятини улуғлайди; ёмонларни эса душман тарзида тасвирлайди:

Яхши йнгит чўлда бўстон яратар,
Тепаликда чин гулистон яратар,
Дангасага меҳнат ёқмас, ош ёқар,
Ёмон киши тик бинони қулатар.

Саодат халфа Худойбергановани қўшиқнинг кони дейиш мумкин. У куйлайдиган қўшиқларни халқ поэзиясининг дурдоналари деса бўлади. Унинг замонавий термадаги қўшиқлари ҳам ўтмиш қўшиқлари каби мусиқийлиги, мазмундорлиги билан ажралиб туради. У ҳозир бахтиёр ёшлик, меҳнат қаҳрамонлари, пахтакорлар, пиллачилар ҳақида, машъал Хоразмнинг азамат кишилари ҳаёти тўғрисида ажойиб қўшиқлар тўқимоқда.

Моҳфира Собирова. Хоразмлик қўшиқчи аёллардан бири. У (1909—1966) Хазорасп райони марказида яшаган, уй-рўзғор ишлари билан шуғулланган. Бу қўшиқчи ёшликдан бошлаб отасидан эртақ, дostonларни, опаси Розия халфадан кўпгина қўшиқларни севиб тинглаган ва ўрганиб олган. Моҳфиранинг опаси Розия халфа номини олган бўлиб, элнинг тўйларида дostonлардан парчалар, қўшиқлар куйлар эди. Моҳфиранинг қўшиқчи бўлиб етишувида опаси катта таъсир кўрсатди. Натижада Моҳфира опа халқ эртақларини моҳир ижро этадиган, традицион халқ дostonларини ва қўшиқларини яхши куйлайдиган ижодкор бўлиб етишди. М. Собировадан талайгина қўшиқларни, «Илон қуйруғи ва фарзанд

доғи», «Мард йигит», «Подшонинг уч ўғли», «Тўрабекахоним» каби эртақларни, «Баҳром ва Гуландом» дostonидан парчаларни унинг ўғли Насрулло Собуров 1956—1965 йиллар мобайнида ёзиб олган. Моҳфира опа кейинги йилларда замонавий темада бир неча янги қўшиқлар ижод қилди ва бу қўшиқлар газета саҳифаларида босилди. Қўшиқчи М. Собировадан анчагина ўтмиш давр лирик қўшиқлари ёзиб олинган эди. Самимий севги, вафо ва садоқат ҳақидаги бу қўшиқларида йигитнинг ошиқона кайфиятлари, дардлари ва хаёллари акс этгандир. Ўз севгилисига мафтун бўлган ошиқнинг интизорлик кечинмалари, нозик ҳислари ёқимли ифодаланган «Ерим олма, мен олманинг япроғи» сарлавҳали шеърда севикли ёрнинг меҳри назокат билан шундай гўзал тасвирланадики, бундай тасвир халқ поэзиясининг ноёб асарларидагина учраши мумкин:

Эшигининг олди буғдой хирмони,
Мен бўлибман сен йигитнинг ҳайрони,
Сендан бошқа отам берар бўлсалар,
Кўзларимга тор этарман дунёни.

Қўшиқчидан бундай лирик халқ қўшиқлари кўплаб ёзиб олинган. Моҳфира опа қўшиқларида совет кишиларининг меҳнатга янгича муносабати, севишганларнинг эл-юрт олдида меҳнатни дўндириб қўйганлигини эслатиш ёки шунга чақириш орқали кўрсатилади. «Қучоғингга тутай қўш даста гуллар» қўшиғида худди ана шу фикрлар куйланади:

Эшигимнинг олди ранг-баранг гуллар,
Юрагимнинг жўшқин вақти шу кунлар,
Пахта планини илдам бажарган
Қучоғингга тутай қўш даста гуллар.

Моҳфира опанинг «Алла», «Қизимсан», «Ривояти Ленин», «Бормайман», «Янги ёр-ёр» каби талай қўшиқлари борки, уларда ҳам даврнинг муҳим темаларини ёритишга интилган. Унинг қўшиқлари бадий тилнинг равонлиги, бўёқдорлиги, оригиналлиги ва ёқимлилиги билан тарбиявий-эстетик қимматга эга. Қўшиқда халқлар тинчлиги, осойишта яшаш тушунчаси билан улуғ Ленин номини ёнма-ён келишида ҳаётий ҳақиқат бор. Совет давлатининг асосчиси В. И. Ленин ҳамиша жаҳонда барқарор тинчлик учун курашда турли ижтимоий системадаги мамлакатларнинг тинч-тотув яшаш сиёсатини изчиллик билан амалга оширган эди. Бу доно сиёсат ҳамон ғалаба қозонмоқда. Ана шу фикрлар қўшиқда лирик қаҳрамоннинг кечинмалари орқали бадий ифодаланади.

Боғимда ўсар гуллар,
Тинчликда яшар эллар,
Ленин номини айтсам,
Севинчга тўлар диллар.

Қўшиқнинг кейинги тўртликларида ижодий меҳнат қўйнида жавлон урган пахтакор хотин-қизларимизнинг тинчлик, фаровонлик ҳақидаги орзу-ниятлари берилади:

Жаҳонда тинчлик бўлсин,
Деган зўр шнорим бор,
Мен бахтиёр қизчаман,
Гўзал пахтазорим бор.

Қўпчилик халқ қўшиқларининг охириги банди Коммунистик партияга бағишланган бўлади. Қўшиқчи асрлар бўйи қақраб ётган чўл-биёбонларни боғ-бўстонларга айлантираётган қудратли техникани мадҳ қилар экан, бу гоят шарафли ишларни амалга оширишда жонажон Коммунистик партиянинг доно раҳбарлиги, унинг халқимиз бахт-саодати йўлидаги фаолиятини олқишлайди:

Ой — ойдиндир, ёқтидир,
Уйнаб-кулиш вақтидир,
Партиямиз сўзлари
Халқимизнинг бахтидир.

Моҳфира Собированинг «Боғимда ўсар гуллар» сарлавҳали қўшиғида тинчликсевар халқимизнинг ижодий меҳнат тараоналари янграйди.

Гул ҳовузга ёр келар,
Азиз, вафодор келар,
Меҳнатда бирга бўлган,
Ваъдасида бор келар.

Бу қўшиқ «эшик олди гул ҳовуз, гул тергани келганмиз...» халқ қўшиғидан ижодий фойдаланиш асосида тўқилганлиги сезилиб турибди. Унинг 1961 йили тўқиган «Чевар қизлар қўшиғи»да янги замон қизларининг ўзига хос характери — коллектив меҳнатда чиниққан илғорлиги билан эл-юртга доврўқ солган хотин-қизларимизнинг меҳнатсеварлик, қаҳрамонлик фазилати куйланади. Қўшиқ бевосита шу қизлар тилидан айтилган бўлиб, равон тўртликларда ажойиб бир мусиқийлик бор.

Биз барно чевар қизлар,
Қалам қоши қундузлар
Меҳнат қилиб мардона
Таққан «олтин юлдуз»лар.

«Ой-ойдиндир, ёқтидир» қўшиғида ҳам бахтли ҳаёт завқи бадий ифодаланган. Қўшиқчининг нутқида меҳнат қилиб мамлакатимизни яшнатаётган, жасур ёшларимизнинг кайфияти таъсирли баён этилган.

Қўшиқчи опа замонавий темада тўқиган лирик қўшиқларида совет хотин-қизларининг қувноқ, бахтиёр ҳис-туйғуларини ифодалайди. Унинг энди тилида ва дилида изтироб, айрилиқ, тушкунлик, мунгли оҳангни эмас, балки ўз вафодор ёри билан биргаликда ёнма-ён туриб меҳнат қилаётган, бахти

барқарор, хушчақчақ ёшларимизнинг севги севинчлари куйланади. 1960 йили тўқилган «Ваъдасида бор келар» сарлавҳали қўшиқда севгида садоқатли бўлган ёрнинг эзгу ниятлари ижодий меҳнат нашъасидан баҳраманд бўлиш фикрлари билан бирга қўшилиб кетади. Қўшиқчи қизнинг ҳаётдан, тақдирдан мамнун эканлиги унинг софдил, хушнуд сўзларидан билиниб туради.

Шуни айтиш керакки, қўшиқчи Моҳфира Собирова тўймаъракаларда халфалар сингари қўшиқ айтиб юрмаган; у асосан ўз шеърларини хотирада сақлар ва муҳофазаси анча яхши эди. Бу қўшиқчи ҳам бошқалар қаторида совет даврида халқ поэзиясида қадимдан давом этиб келган ижодкор аёллар анъанасини сақлаб, уни янги мазмун билан бойитиб келди, бу санъатни замон руҳига мос ҳолда ривожлангирди.

ХАЛҚ ШОИРЛАРИ ИЖОДИ

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда халқ шоирларининг яратган асарлари индивидуал ижоднинг бир кўриниши сифатида маълум аҳамиятга эга. Шу нарса диққатга сазоворки, уруш йиллари ва ундан илгаригига қараганда бу даврда замонавий темада асарлар ижод қилган халқ шоирлари, бахшиларининг сафи анча кенгайди, янги номлар маълум бўлди. Бу ҳолат, шубҳасиз, ўзбек фольклористлари ва зиёлиларимизнинг халқ ижодчиларини излаш, аниқлаш, фольклор дурдохаларини тўплаш, ўрганиш ишини бирмунча яхши йўлга қўйганликлари натижасида бўлди.

• Фозил Йўлдош, Ислом шоир Назаров, Абдулла шоир Нуралиевлар билан бир қаторда деҳқонободлик Умир шоир Сафаров, жарқўрғонлик Мамадраим Содиқовлар, зоминлик Ерлақаб шоир Бекназаров, хоразмлик Кенжа шоир Худойберганов, хатирчилик Очил Эшмуродов, шахрисабзлик Зоҳир Қўчқоров, Тош Чоршанбиев, янгиқўрғонлик Раззоқ ота Қозоқбоев, Ҳайдар Бойчаев, нарпайлик Ёдгор шоир Исҳоқов ва бошқалар урушдан кейинги даврнинг актуал темаларида янгидан-янги термалар, қўшиқлар ижод қилдилар.

Совет халқининг фидокорона меҳнати, жаҳонда барқарор тинчлик учун кураш, халқлар дўстлиги ва ҳамкорлиги, улуғ доҳий В. И. Ленин ва давримизнинг виждони, ақл-идроки, шон-шуҳрати бўлган жонажон Коммунистик партия, озод замон ва бахтиёр ёшлик, ижодий куч-қудрат ва қаҳрамонликни улуғловчи кўпгина ажойиб асарларни мана шу халқ шоирлари, бахшилари яратганлар. Айни чоқда улар эл орасида традицион дostonларни куйлашни ҳам давом эттирдилар. Лекин бу даврда традицион фольклор асарлари асосан маданий-адабий мерос сифатида халқнинг маънавий эҳтиёж-

ларини қондиришга хизмат қилганлигини таъкидлаш ўринлидир.

Урушдан кейинги давр халқ шоирлари ижодининг халқ ҳаётига яқинлиги ижтимоий воқеликнинг муҳим, етакчи масалаларига ҳозиржавоб бўлиш тенденцияси алоҳида кўзга ташланади. Ўз ижоди билан Улуғ Ватан уруши даврида ижтимоий ҳаёт билан тамомила бирикиб кетиш тажрибасини Ислом шоир, Фозил Йўлдошлар урушдан сўнгги йилларда ҳам изчил давом эттирдилар. Бундай қўшиқ тўқиш тажрибаси гарчи қадимдан давом этиб келаётган бўлса ҳам, жўшқин ҳаётимизда рўй бериб турган мураккаб ҳодисалар, тарихий воқеалар, совет кишиларининг иш фаолияти, муносабати ва бой маънавияти, ҳис-фикрлари ҳақида шеър тўқиш отахон халқ шоирларидан, шубҳасиз, ҳаётни яхшигина билишни, давр билан ҳамнафас бўлишни талаб этар эди. Бутун умрларида меҳнаткаш халқ билан бирга яшаб, бирга меҳнат қилиб келган бу ижодкорлар урушдан кейин ҳам совет халқи турмушини, унинг яратувчи меҳнатини, энг яхши тилаklarини куйладилар.

Умуман, халқ шоирлари ўзларининг замонавий темадаги ҳар қандай асарларини кўп йиллик бой ижодий тажрибалари асосида яратишлари маълум. Бу, фикрни баён қилиш йўлларида, бадий тасвирлаш воситаларининг ишлатилишида, тил бойлигидан фойдаланишда ва бошқа томонларда кўринади. Бу ҳолат уларнинг Улуғ Ватан уруши даври ижодида, айниқса билиниб турди. Муҳими шундаки, халқ шоирлари яратган кўпчилик асарларда ижобий лирик қаҳрамон авторнинг ўзи бўлади ва у ўз ҳис-ҳаяжони, кечинмаси орқали у ёки бу воқеани акс эттиради. Шунинг учун ҳам уларнинг урушдан кейинги асарларида биринчи галда кўпни кўрган ота образи гавдаланади. Тасодифий эмаски, Фозил Йўлдош, Ислом шоир, Абдулла шоир ва бошқаларнинг қўшиқларида оталарга хос донолик, салобат, насиҳатгўйлик, меҳрибонлик, ғамхўрлик руҳи устун туради. Халқ шоирларининг термалари учун характерли бўлган бу хусусият тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар ҳақида умумий маълумот беришдан кўра кўпроқ уларнинг ички моҳиятини очишга интилишда кўринади. Бу халқ шоиридан ижтимоий ҳодисаларга кўз-қулоқ бўлиб туриш, унга нисбатан актив муносабатда бўлишни талаб этади.

Ислом шоирнинг урушдан кейинги йилларда яратган шеърларидаги отанинг сўзларида халқ донолиги кўпинча афористик сатрларни қўллаш ёки мақолларни ўзлаштириб ишлатиш кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам халқ ва давлат манфаатларига ўзини бағишлаган ватанпарвар отанинг ҳар бир сўзида фикр таъсирли, ишонарли, чуқур маъноли қилиб берилади.

Масалан, «Булунғурдан кейин қолмасин Нарпай» шеърда ҳар бир нафаснинг қадрига етиш, вақтни қўлдан бой бермаслик «дам ғанимат»лигини, «ғафлатда қолмас»ликни шоир уқтиради, илғорликни қўлга киритиш учун қийинчиликларни жонбозлик, ғайрат ва жасорат билан енгиб, «меҳнатда обрўй эгаси»¹ бўлишга чақиради.

Шеърда совет халқининг меҳнатсеварлик фазилати, унинг меҳнатни шон-шараф иши деб билиш тушунчасини «пахтакор талашур номус-ориға», «обрўй учун кейин қолма, пахтакор», «доимо устундир меҳнаткаш қўли» каби сатрларда баён қилди. Шеърнинг сўнггида шоир колхозда социалистик мусобақани умумий маҳсулни ошириш, юқори ҳосил учун курашда янгича иш методи, деб тўғри хулоса чиқаради ва меҳнатда бир-бирига намуна бўлишга ундайди.

Ислом ота 1946 йилда айтган «Ободлик учун» шеърда эса халқ оmmasининг яратувчи қудратини улуғлаб, «ҳар мушкул иш ҳал бўлади эл билан» сатрида чуқур маънони содда ифодалайди. Биргина шу сатрда оғир жанглardan ғолиб чиқиб, фашистлар армиясини сўзсиз таслим қилдирган қаҳрамон совет халқининг эндиги катта қурилиш ишларида ҳам зўр ғайрат ва ташаббус кўрсатиб меҳнат қилишига ишонч билдиради. Фольклоримизнинг бой хазинасидан бевосита озиқланиш, ундan ижодий фойдаланиш йўли билан халқ шоирлари ижтимоий воқеликни акс эттирадилар. Бу приём уларнинг ҳар бирида турли кўринишда рўёбга чиқади. Ислом шоирнинг шеърларида кўпроқ мақол ва халқ ҳикматли сўзларини ўзлаштириш орқали кўринса, Абдулла шоир шеърларида бу ҳолат яна ўзгача хусусиятларга эга.

Жаҳонда мўъжизалар яратаётган совет халқи таъриф ва таҳсинга муносиб. Ҳақиқатан ҳам, совет кишиларининг бажараётган ақл бовар қилмайдиган буюк ишлари «дунё орзу этгудай», уларнинг таърифи «достон қилиб битгудай». Шунинг учун ҳам шоирларимизнинг термаларида бу ишлар миқёсини, улуғворлигини тасвирлаш учун табиий равишда ўтмиш традицион фольклорида кўп учрайдиган, муболаға приёmidан ижодий фойдаланилди, давр руҳи, совет кишисининг куч-қудрати, салобати кўз ўнгимизда реал гавдаланди. Ажойиб техника билан қурулланган совет кишилари эндиликда баланд тоғлар кўксини қоқ ёриб, йўллар, конлар очаетир, етти қават осмон-фалакни забт қилаётирлар. Абдулла шоир урушдан кейинги йилларда чўл-бўз ерларни ўзлаштириш учун астойдил бел боғлаган ёшларимизнинг ғайратшижоатини, «Салом сизга, янги ерлар очганлар» сарлавҳали шеърда тасвирлайди.

¹ «Қизил Нарпай» газетаси, 3 октябрь 1945 йил.

Достонларимизда ажойиботлар шаклида сеҳрли тасвирланган ер остидаги гўзал мамлакат, пишиб ётган хилма-хил мевалар, боғ-роғлар, нақшинкор қасрлар, саройлар, кўп обод жойлар халқимизнинг яхши замон, обод ўлка, тўқ турмуш ҳақидаги асрий орзулари, деб талқин қилиб келганмиз. Мана шу ҳаётий орзулар бизнинг давримизда халқимизнинг меҳнатда кўрсатган қаҳрамонлиги туфайли ҳақиқатга айланди. Ўзбекистонда Мирзачўлнинг ўзидагина кейинги ўн йил ичида барпо бўлган социалистик шаҳар, қишлоқ ва посёлкалар бунинг яхши мисоли бўла олади. Шоир ўз шеърда шуларни кўзда тутади:

Биёбонда кўшк-саройлар солган,
Саҳролари қишлоқлардай бўб қолган,
Баъзи жойлар шаҳар тусини олган,
Салом сизга, янги ерлар очганлар.

Борди-ю, шу шеърдаги «кучингиз бор тоғдан-тоққа ўтгудай» ёки «дарё сувин коса қиб узатгудай» каби муболағали тасвирлар эпосда учраса, бу чўл-биёбонларга сув чиқаришга қурби етмаган меҳнаткаш халқнинг орзуси ёки сувсизликдан хароб бўлган ташна деҳқоннинг ҳаётий фантазияси деб билиш мумкин эди. Ваҳолонки, ҳувуллаган саҳроларни, қирчўлларни кесиб ўтган Бухоро-Урал газ қувурлари, Сирдарёдан неча юз километрларга лотокларда обиҳаёт сувлари минг-минг гектар пахтазорларга оқиб ётгани, 200 километрли Аму — Бухоро канали, неча сув омборлари эндиликда оддий ҳақиқат бўлиб қолди. Устдан қараганда муболағали бўлиб кўринган бундай тасвирлар реалистик тус олган, чунки тасвирланаётган объектнинг ўзи реал, конкретдир.

Абдулла шоир пахта териш машинасига бағишланган «Шундайин зўрни мақта» сарлавҳали шеърда полвон машинанинг таърифини беради. Дастлаб шоир ғоят кучли ажойибот нарса ҳақида болаларга топишмоқ айтаётгандай бўлади.

Пахтазорда кемадай бўб сузади,
Пахта толасин чаноқдан узади,
Қўли йўқ теради, кўзи йўқ терар,
Қулоғи йўқ, «тўхта» деганда турар;
Икки қўллаб жиловини ушлаб бурар,
Шунча кучни бир йнгитча бошқарар.

Бундай кейин шоир яна пахта териш машинасининг «сир»ли томонлари — яғрини, қўли, оёғи, туришини бирма-бир жонли предметларга қиёс қилиб тасвирлайди ва пахта териш машинасини кўз ўнгимизга келтиради:

Турмушлаган пахтаси бор қападай,
Ўрвойлари пахта қанор қопадай,
Кенг орқали яғринлари супадай,
Ўзининг ҳам туриши бир тепадай.

Шоир бошдан охиригача терим машинасининг хилма-хил сифатларини кўтаринкилик билан қабартиб тасвирлар экан, машина деҳқоннинг энг яқин дўстидир, деган фикрни илгари суради.

«Хар ҳовзаси олган бир ботмон» келадиган бу машинанинг пахта тераётгандаги иш жараёнини кўриб ҳайратга тушган шоир энди муболағали тарзда таърифлаб:

Филнинг хартумидай катта хартуми,
Ун филга келарди ўзин тортими.
Ерга ларза солиб айланган чоғи,
Бир қариш бўб ботар полвон оёғи.

Шоир хулоса қилиб, ана шундай азамат машинани мақташ фахрли иш эканини таъкидлайди:

Шундайин зўр келиб термоқда пахта,
Шоир бўлсанг, шундайин зўрни мақта.

Гап бу ўринда пахта териш машинасини ўз-ўзича мақташдан иборат эмас, балки бу орқали социалистик ҳаётимизда рўй бераётган янгича ижтимоий муносабатлар акс эттирилишининг муҳимлигидадир.

Халқ шоирлари ўз кўзлари билан кўриб-билиб турган, мамлакат ва халқ ҳаётидаги катта воқеаларни тасвир объекти қилиб оладилар ва бу воқеаларни кузатувчи сифатида эмас, балки унинг актив иштирокчиси бўлиб ўз кечинмаларини ифодалайдилар. Мана шу шоир кечинмалари, унинг муносабати, баҳолашнинг таъсирчанлигига, фикрнинг образлилиги ва ифодалигига қараб ижтимоий ҳаёт ҳодисалари реалистик тасвир тусини ола боради.

Зоминлик Ерлақаб шоир Бекназаровнинг «Совет элига атаб», «Бекобод», «Ленин десам», Мамадраим бахши Содиқовнинг «Сурхон», «Обрўй топамиз пахтадан» каби шеърлари бунга яхши мисол бўла олади. «Совет элига атаб» шеърда Газли ва Тошкент ўртасида қурилган Бухоро газининг моҳияти таърифланади. Халқимиз учун «жоннинг ҳузурин» бўлган газ мамлакат бойлиги, СССР халқларининг дўстлигини янада мустаҳкамлашга хизмат қиладиган восита, деб кўрсатилишида зўр ижтимоий мазмун бор. Шеърда газ қувурларини ўтказаетган азамат ишчи-инженерларнинг шижоати, таҳсинга лойиқ қаҳрамонлик иши акс эттирилади. Ерлақаб ота кичик бир бадий деталь ёрдамида ҳаётимиздаги катта ҳодисаларни усталик билан тасвирлай олади. «Дўстликка яна бир томир бу бойлик» сатридаги «томир» сўзи орқали газ туфайли ўзбек халқи билан рус ва бошқа қардош халқларнинг дўстона муносабатлари янада кенгая борганлигини жонли тасаввур этиш мумкин. Газ орқали давлатимизнинг иқтисодий қуввати яна ортди, халқ ҳаёти янада фаровон бўлди, рўзғор, оилада қувонч ошди. Бу янгиликлар

шоир қалбига олам-олам севинч бағишлайди, ҳаёт гўзаллигининг тимсоли бўлиб гавдаланади.

Халқ шоирларининг социалистик ҳаёт ҳодисаларини акс эттирган термаларида ҳозирги ўз бахтли тақдирини ўтмишдаги жафоли ҳаёт билан қиёслаб тасвирлаш приёми катта ўрин тутади; бу орқали воқеанинг моҳиятини бўрттириб кўрсатишга эришилади. «Бекобод» термасида эпик бадий приёмдан жуда усталик билан фойдаланади. Бунда бандлардаги биринчи ёки биринчи ва иккинчи сатр кўпинча традицион фольклордан олинган бўлади, кейинги сатрлар мазмунан ҳамоҳанг бўлиб келади. Шоир металлургия шаҳри Бекобод ҳақидаги ўз таассуротларини, кузатишларини бадий акс эттирар экан, унда халқ қудратининг намойиш бўлганини лирик тарзда тасвирлайди. Ширин қизнинг кокилларига ўхшаб кетган янги каналлар халқ оммасининг сувга сероб бўлиш, ободлик, фаровонлик тўғрисидаги асрий орзуларининг рўёбга чиққани бўлиб туюлади.

Айта берсам кўпдир гапнинг маъқули,
Ун саккизда тўлар қизнинг ақили,
Сирдарёдан бу олинган каналлар
Ширин қизнинг яоашиқли кокили.

Халқ шоири атайлаб Ширин номини тилга олади. Унинг номи билан халқимизнинг чўл ерларга сув чиқариш ҳақидаги қадимий тилакларини ифодаловчи ривоятлар тўқигани маълум. Кўринадики, шоир шеърда мазмуннинг теранлигига алоҳида эътибор беради. Фарҳод ГЭС, металлургия комбинати, равон оқаётган зилол каналларнинг маъноси ҳаммаси нур сўзига жамланган. Бу нур «рўшнолик берар чечан дилига». Бу орқали «йилдан-йилга обод бўлар қиру сой». Фарҳод ГЭС қурилишининг КПСС фаолияти билан чамбарчас боғли равишда тушунилиши нур сўзининг маъно доираси чуқурлашиб, унинг ижтимоий вазифаси орттиради.

Фарҳод деган нур тарқатар ГЭС и бор,
Илм билан тўлган ақлу эси бор,
Кундан-кунга зафар топган бу элнинг
Йўл кўрсатар Партиядай дўсти бор.

Шоир ижтимоий ҳаётимиздаги бу чинакам революцион ўзгаришларнинг бош омили доно раҳбар КПСС деб кўрсатаркан, совет халқи учун, мамлакат учун КПСС раҳбарлиги ҳаётий зарурат деган маъно англашилади.

Мамадраим бахшининг Сурхондарёга бағишланган термасида ҳам сув мўл-кўлчилик рамзи бўлиб тасвирланади. Неча замонлардан бери меҳнаткаш элга илгари қайрилиб боқмаган Сурхон эндиликда Советлар замонида «чўлу биёбонларга ҳаёт берган, дардларга даво» бу азим дарё элнинг шодлигига шодлик, бахтига бахт қўшаётир; чеккага гул та-

қиш ибораси ва унга қўшиқ бағишлаш ана шу олам-олам се-
винчининг бир символик белгисидир.

Дарёларнинг ичида сенсан гўзали,
Қумқўрғон тақдири бирдир азали,
Шаънингга беҳисоб элим ғазали,
Чеккамга қизил гул тақасан. Сурхон.

Айни чоқда шеърда чеккага гул тақиш тасвири саҳро-чўл-
ларнинг совет даврида боғ-бўстонларга айланганлигининг
ифодасидир.

Халқ шоирларининг урушдан кейинги йилларда яратган
бир кўп асарларида традицион фольклор приёмлари билан
бир қаторда ёзма поэзия таъсири кучли сезилади. Бу, бирин-
чи навбатда, уларнинг асарларида ҳозирги замон адабий
тил нормалари сақланишида, жонли сўзлашув нутқи билан
ёзма поэзия стили қўшилишида кўринади. Мисол учун Очил
шоир Эшмуродовнинг «Яша ўғлим, Гагарин»² сарлавҳали
шеърини олиб кўрайлик. Жаҳонда биринчи марта совет ки-
шиси Юрий Гагариннинг космосга чиқиши жуда катта во-
қеа бўлди. Шу муносабат билан шоир ўз ҳис-ҳаяжонини,
фахр-ғурурини шеърга солади.

Ватан учун кўкда қанот қоқди хўп,
Қоинотда яшин бўлиб оқди хўп,
Нияти паст, айёр жаҳонгирларнинг
Тош бағрига ҳайрат ўтин ёқди хўп.
Совет элим фахри бўлган Гагарин,
Қўшиғимнинг наҳри бўлган Гагарин.

Кейинги йилларда маълум бўлган ҳазорасплик Кенжа
шоир Худойберганов ижод қилган қўшиқларда ҳам фольк-
лор билан ёзма поэзиянинг бирга қўшилиувини кўриш
мумкин.

Маълумки, сўнги йилларда республикамизда Хоразм
машғал хўжалик бўлиб танилди. Область 1962 йили Ленин
ордени билан мукофотланди. Область пахтакорларининг
пахтадан мўл ҳосил етиштиришда катта меҳнат зафарлари,
бу воҳа қаҳрамонларини улуғлаш Кенжа шоир шеърларида
ҳам катта ўрин тутади. Унинг «Хоразмга», «Табрик», «Ға-
лаба байрами», «Пахта байрамига атаб» ва бошқа шеърла-
рида меҳнат ғалабаларидан қувониш, халқ қаҳрамонлиги акс
этади. Сўз билан ишнинг бирлиги, ваъдага вафо қилиш
марднинг иши эканлиги фольклорга хос салобат билан тас-
вирланади:

Полвон белли бўлганидек беллашда,
Пешқадамсан пахта учун курашда.
Мазмунимсан зўр завқ билан куйлашда
Оқ олтин булоқли дурн Хоразм . . .³

² «Шарқ юлдузи» журнали, 1962, № 7.

³ Хоразм халқ қўшиқлари, Тошкент, ЎзССР «Фан» нашриёти, 1965,
329-бет.

«Элим, юртим, халқим хушнуд қилай» деган ягона ният билан қўлни қўлга ушлаб ишлаётган «мард-майдон пахтакорлар»ни шоир «кўзимнинг нури белда қувватим» деб ғоят таъсирли ифодалайди. Шоир шеърларида меҳнат кишиларини илғорликка чақиради, унинг кўз ўнгида ҳамиша социалистик Ватан манфаатлари туради. «Пахта байрамига атаб»⁴ шеърда пахтакор республикамизгагина хос бўлган ажойиб байрам — пахта байрами тантанаси ҳаётнинг мазмундорлигининг, гўзаллигининг нишонаси, халқ куч-қудратининг намойиши бўлиб гавдаланади. Шеърдаги қофиядош сўзлар, тасвирий воситалар ёзма поэзиядан фарқ қилмайди.

Характерли томони шундаки, халқ шоирларининг деярли ҳаммаси ҳам ўз қўшиқларини ишлаб силлиқлайдилар. Лекин ҳар бир бахши ўзи ижод қилган термасида янгича бадий тасвирий воситалар орқали фикр-ўйларини акс эттиради, оригиналликка интилади. Масалан, кейинги вақтда газета-журналларда бир неча шеъри босилган Ўрта Чирчиқ районли Мамат бахши Иноят ўғлининг ижодини кўринг. Мамат бахши саводли бўлса ҳам дўмбира садолари орасида қўшиқ ижод қилади, бу ҳолат «Эртақда топилмас бу кунлар»⁵ сарлавҳали шеърдан аниқ кўриниб турибди. Бахши ҳозирги кунимиз ҳақида куйлайди. Олти банддан иборат бўлган бу шеърда шоирнинг шод-хуррамлик кечинмалари, ҳаётдан мамнун, замонадан рози бўлган дилнинг севинчларини бадий ифодалашга интилади. Қўшиқнинг бошланишидаёқ дўмбира садоларини эшитгандай бўласиз, дўмбирасини завқ билан сайратаётган бахшини ҳам тасаввур этишингиз мумкин.

Мамат бахши қирқдан ошиб боради,
Кун сайин дарёдай тошиб боради,
Яхшилик бор ерда дўмбирасини
Булбулдай сайратиб шошиб боради,
Термани дostonга қўшиб боради.

Қаҳрамоннинг дарёдай тошиб бориши, дўмбирани булбулдай сайратиши традицион бадий восита бўлиб, лирик образ шоирнинг ички ҳис-ҳаяжонини ифодалашда янгича мазмун касб этмоқда.

Гулзорда таралган мушк-анбар ҳидлари традицион тасвир, шарафли меҳнат самараси — «ҳар тола пахтаси олтин, зар» янгича, оригинал тасвир билан қўшилиб, бутун бир образлиликни вужудга келтирмоқда. Худди шунингдек, традицион дostonларимизда учрайдиган:

Кўлдан учган суксур десам, ғоз экан,
Кўкда сузган турна десам, боз экан, —

⁴ Уша тўплам, 331-бет. Шоирнинг шу тўпламда 17 та шеъри берилган.

⁵ Тўёна, Шеърлар тўплами, «Тошкент» бадий адабиёт нашриёти, 1964, 68-бет.

тайёр сатрлар шеърда келтирилади ва бу сатрлар ундан кейинги янгича тасвирлаш:

Ҳарорати қуёшча бор экан,
Тутуни, кули йўқ, яшил газ экан;
Палов пиширмакка жуда соз экан, —

билан ички мантиқий боғланишга киришади ва халқимизнинг маданий ҳаёти, рўзгоримизга кириб келган техника мўъжизаси жозибали тасвирланади. Бахши халқ ҳаёлида яратилган қадимий афсоналар ҳозирги замон техникаси олдида, космосни забт этган совет лочинларининг парвози ракета замонаси олдида ҳеч бўлиб қолганлигини фахр ва ғурур билан сўзлаганда ҳам «ракетамиз чўлпон юлдуз сиёқли» деб оригинал ўхшатишда тасвирлайди. Бахши пахта териш машинасининг афзалликларини кўрсатиш орқали урушдан кейинги йилларда қишлоқ хўжалигимизда эришилган катта ютуқларни шарафлайди ва у, машина деҳқоннинг дўсти, таянчи деган бирдан-бир тўғри фикрни тарғиб қилар экан, унинг — пахта териш машинасининг қудратини «юзта фил ҳам бас келолмас ишига» деб ўринли ишлатилган муболағада яхши акс эттиради. Шу тариқа бахши совет кишиларининг ижтимоий меҳнати, янгича ҳаёт шароити, давр янгиликларини куйлади. Шеърда ишлатилган тўла қофиялар, «боради», «машина», «экан» сўзларининг бандларда такрорланиб келиши, шеър тузилишининг пухталиги, фикрларни аниқ, таъсирчан ифодалашга интилиш унинг ғоявий-эстетик қимматини, эмоционал кучини оширган. Мамат бахшининг Туябўғиз сув омбори — Тошкент денгизи ҳақидаги шеъри, «Дўмбирам» термаси ҳам оригиналиги билан ажралиб туради. Шоир «Жавзада ҳам қирғоқдан тошиб» ётган сув омборини Ватан кўрки, фаровонлик тимсоли, гўзаллик рамзи деб билади. Оромбахш шу ҳаёт қучоғида яйраган шоир ўз дил севинчларини, завқ-шавқини қуйидагича ифодалайди.

Сувингдан кониб-қониб ича берсам,
Кўкингда лочин бўлиб уча берсам;
Бағрингда дил чиройим оча берсам,
Тойчоқ бўлиб тўш вриб кеча берсам.

«Дўмбирам» термасини кўпчилик халқ шоирлари куйлаганлиги маълум. Лекин Мамат бахшининг термаси дўмбира ҳақидаги традицион термага сира ўхшамайди. Шундай бўлса ҳам бахши қадимдан давом этиб келаётган дўмбирага мурожаат қилиш орқали ўз кечинмаларини бадий ифодалаш приёmidан фойдаланади. «Дўмбирам» термасида айтганидек, шоир бахт қўшиқчиси, она-юрт муҳаббатини улуғловчи санъаткордир. Дўмбира эса унинг юрак таржимони. Совет кишининг маънавий бойлиги ва ҳаёт гўзаллигини қуйидагича кўтаринки руҳ билан жозибали акс эттиради:

Ер ёрвглиги — қуёшдан,
Остонамиз мармар тошдан,
Бахтлиман аввал бошдан,
Сўйлаб фаровон турмушдан
Кўш булбулдай сайра созим,
Сенсан менинг баҳор, ёзим . . .

Ғоявий-бадиий оригиналлик бахшилиқ санъатининг кейинги авлодига мансуб бўлган нарпайлик Ёдгор бахши Исҳоқов асарларига ҳам хосдир.

Ёдгор бахши Самарқанд областининг Хатирчи районида 1925 йили туғилган. У ўрта мактабни тугатгандан сўнг 1943—1945 йиллари Улуғ Ватан урушида қатнашди. У мактабда ўқиган чоғларидаёқ дўмбира чертишга жуда қизиқар эди. Кейинчалик Ислом шоир билан танишади; халқ шоирининг репертуаридаги дostonларни колхозларда биргалиқда юриб эшитади, ўрганади. Айни чоқда Ёдгор Ислом ота билан 1949 йилдан 1953 йилгача бирга бўлади. У яратган «Колхоз чўпо-ни», «Москва шаҳрини кўрдим» каби термаларни ёдлайди, дўмбирада мароқ билан куйлайди, дostonлардан парчаларни ҳам ижро этади. Ёдгор бахши ўз устозидан халқ дostonларидан айрим парчаларни яхши ижро этгани ҳолда унинг замонавий темада ажойиб кўшиқлар тўқишдаги ижодий тажрибасига кўпроқ эътибор берган ва у отанинг ижодий фаолиятидаги ана шу муҳим томонни изчил давом эттиришга киришади ва бу соҳада маълум муваффақиятга эришади.

Ёдгор бахши ижодининг характерли томони шундаки, у ўзи яратган шеърларини аввал ёзади, пишитади, қиёмига етгач, дўмбира билан куйлайди; куйлаш жараёнида у яна шеърларини тuzатади, ўзгартади. Шундай қилиб, ўрта маълумотли Ёдгор бахши ўз шеърларини импровизация йўли билан эмас, балки ёзма адабиётга хос йўлда яратади ва куйлайди; Масалан, «Гўдак йиғиси» шеърини куйлашдан олдин бахши дўмбирасини созлагандай бўлиб чалади ва шундай сўз бошлайди: «Мен чақалоқларнинг йиғисини ҳам биламан. Ҳозир асосий текстни бошлайди. Ҳар бир тўртликдан кейин нақарот айтилади. Бу нақарот аввал:

Қурсин бешик нига-инга,
Аозимни айтайин кимга,—

шаклида айтилса, охирида мана бундай куйланади:

Додимни айтаман сенга,
Қурсин бешик нига-инга,
Кароват бешик оббер менга.

Ёдгор бахшининг ҳозиргача 100 дан ортиқ шеърлари газета-журналларда босилди. Унинг асарларида қаҳрамон космонавтларнинг парвози, меҳнатсевар пахтакорларнинг шон-ша-

рафи, В. И. Ленинни улуғлаш темаси, кичкинтойлар ҳаёти, тўқмушимизда учрайдиган айрим иллатлар устидан кулиш, коммунистик ахлоқ учун кураш ғоялари илгари сурилади. Едгор бахшининг биринчи шеърлар тўплами 1963 йили «Тошкент» нашриётида «Куйла, дўмбирам» номи билан босилди. Тўпламдаги шеърларда бахши ўз устозидан ўрганган «Дўмбирам» термасини ҳам ижодий қайта ишлаган. У ҳам дўмбierasни нимадан ясалганини бирма-бир айтади, ижодий фаолиятига хос бўлган деталларни беради:

Отим Едгор, Ислом шоир устозим,
Бор қўлимда Ленин берган шўх созим,
Оламини тутгандай янгроқ овозим,
Илҳомимга илҳом қўшган, дўмбирам.

Бахши ижодий камолотга эришувида машҳур оқин, шоир ва ёзувчилардан ўрганганлигини «Шеър ёзгим келур» шеърида қайд этади:

Пушкинлар ижоди давомин бошлаб,
Алишер Навоий бобомга ўхшаб;
Ҳамзадек шеърият кўкида чақнаб,
Ҳамид Олимжондек қаламим чархлаб...
Қозоқлар оқини Жамбул бобомдай,
Фозил Йўлдош ўғли соҳиб қаламдай,
Эргаш Жуманбулбул, Пўлкан, Исломдай,
Ўзбек халқ шоири Ғафур Ғуломдай.
Тирикман, тинмайин шеър ёзгим келур.

Халқ қўшиқлари йўлида яратилган «Гагариннинг қўшиғи» шеъри фикрни ихчам-равшан ва жозибали ифода этилиши билан ажралиб туради; оламга донг таратган биринчи космонавт ҳақидаги бу қўшиқда тинчлик ва фанимиз ютуғи совет кишининг қаҳрамонлиги тасвири орқали очилади:

Боғда ўсар гул, райҳон,
Булбул унга ғазалхон,
Гагариннинг мардлиги
Бўлди оламга дoston.

Кўкнинг кўксин тешибди,
Уфқлардан ошибди,
Кўкрагига осмондан
Юлдуз тақиб тушибди.

Едгор бахши совет фанининг оламшумул ғалабаси ракета, сунъий ер йўлдоши олдида дostonлардаги афсонавий қанотли учар отлар бекор бўлиб қолганлигини айтар экан, давримизнинг ўзига хос руҳини акс эттиришга интилади. Унинг «Восход» — отим» сарлавҳали шеърида икки хил от — бири Гўрўғлининг афсонавий Ғироти, иккинчиси совет халқининг пўлат оти бир-бирига қиёс қилинади ва совет илм-фанига, Мардлар миниб кўкда кезган «Восход-2» кемасига жаҳон қойил бўлганлигини завқ-шавқ билан тараннум этади:

Нима экан Гўруғлининг Фироти,
Афсонадан эди унинг қаноти,
Сен халқимнинг учқур пўлат нур оти,
Қоинотда пойга урган «Восход»сан.

Едгор бахшининг Ўзбекистон ССРнинг қирқ йиллиги муносабати билан тўқиган «Навқирон ўлкам» шеърида нурафшон социалистик республикамизнинг улуғвор, кўркам қиёфаси шоир қалбини ҳаяжонга солади, эҳтиросли фикр, фахрланиш туйғуси тўлқини оқади:

Қайнаб оқар булоқларинг,
Қирда ўйнар улоқларинг,
Чўлда янги боғ-роғларинг,
Осмон ўпар оқ тоғларинг,
Ўзбекистон, кўркамдирсан,
Пахтага кон ўлкамдирсан.
Шер юракли Фарғонанг бор,
Андижондай мардонанг бор,
Самарқанддай зархонанг бор,
Ўзбекистон, кўркамдирсан,
Кўрки жаҳон ўлкамдирсан.
Қучоғингда кезар баҳор,
Ўн беш голиб сафдошинг бор,
Қомпартия қуёшинг бор,
Қирчиллама қирқ ёшинг бор,
Бугун тўйинг қутлар Едгор,
Ўзбекистон, кўркамдирсан,
Сен навқирон ўлкамдирсан.

Бу қўшиқда ҳаёт завқи, озод нафас мадҳи, бахтиёр ёшлик тароналари ўлкамиз гўзаллигидан мафтун шоир кечинмаларида мужассам бўлган. Юқоридаги шеърлар тўғридан-тўғри ўзбек совет поэзияси стилида яратилганлиги ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди.

Тилнинг ширалиги, образлилиги авторнинг бола характериға мос тушадиган бадий формани топа билиши, таълимий мақсадни тўғри кўзлай олиши жиҳатдан Едгор бахшининг кичкинтойлар адабиётиға қўшаётган ҳиссаси диққатға сазовордир.

Едгор бахши ижодининг тематик жиҳатдан кенгайиб бо-раётганлигини кўрсатиб ўтиш керак. Унинг «Тўйчи ботир», «Зебохон» балладаларида ўзбек жангчисининг ботирлиги баён этилади. «Жажжи қаҳрамон» номли катта шеърида Улуғ Ватан уруши йилларидаги ёш қиз Нина бошиға тушган оғир мусибатлар тасвирланса, «Гуласал», «Пахтаой ғазали», «Асал ари билан пашша» каби шеърларида ёшларимизнинг меҳнатға муҳаббат масаласи ўртаға қўйилади. Пахта бойлигимиз, деган фикр «Пахтаой ғазали» шеърининг ғоявий мазмунини ташкил этади. Шеър жуда ёқимли, ўқувчиға яхши сингади. Етти бўғинли енгил сатрлар, бола нутқиға мос келадиган интонация, тўла қофиялар таъсирчан яратилган. Едгор

бахшининг бу каби талай шеърлари «Ленин учқуни», «Ёш ленинчи» газеталарида, «Фунча», «Гулхан» журналларида босилган. Мана унинг «Фунча» журналарида (1963 йил № 4) босилган «Космонавт бўлгим келар», «Учдим осмон очилди» шеърларини пионер, октябрларнинг яхшигина дикломацияси деса бўлади. Унинг мазмунида космонавтлар сингари фазони забт этиш иштиёқи билан таълим олаётган ракета даври ёшларининг дил тегишини, янгроқ овозини эшитасиз, улар билан бирга қувонасиз, кенг фазога парвоз қилгандек бўласиз. Шеър динамикаси, ритми, яшиндай учишлар болаларнинг эпчил ҳаракати ва уйинларига жуда мос тушган, уларнинг руҳини тўла ифодалашга хизмат этган:

Учдим, осмон очилди,
Кел Раъноҳон, кел Раҳмат,
Кел Гулжаҳон, кел Шухрат,
Юлдузларни терайлик,
Териб маржон қилайлик,
Учиб бориб яшиндай,
Узоқ Марсга қўнайлик.
Кекса Марснинг нур сочи
Арғимчоққа арғамчи.
Осмонсану осмонсан,
Гўзал зангори томсан,
Гагаринлар забт этган
Бизнинг ўйин майдонсан
Учдим, осмон очилди,
Хар ён юлдуз сочилди.

Ёдгор бахшининг «Лайлак опа» шеъри («Фунча 1963, № 12) кичик эпизод ёрдамида болаларга жаҳон халқларининг дўст, ҳамкорликда яшаши гоёси бола тилидан жуда ўринли талқин этилган. Бахши болаларнинг «Лайлак келди, ёз бўлди» қўшиғи мотивидан усталик билан фойдаланади. Боланинг содда, равшан бу қўшиғи ўқувчиларнинг ёдлаши учун ҳам осон бўлиб, тез эсда қолади.

Лайлак опам лапанглаб,
Учиб кетди кўл ёққа,
Қулогидан халқаси
Тушиб кетди ботқоққа,
Халқасини тополмай,
Бошлади йиғламоққа.
Лайлак опа, йиғламанг,
Манг сизга дўстлик халқа,
Кўз-кўз қилинг сиз уни
Жаҳонда ҳамма халққа.

Юқоридаги мисоллардан ҳам кўринадики, Ёдгор бахши ўз асарларини адабий тил нормаларини тўла сақлаган ҳолда ёзма поэзия йўлида яратган.

Едгор бахшининг газеталарда босилган «Қудрат бирликда», «Қиёмига етган гаплар», «Бўлма» шеърлари ахлоқий дидактик темада бўлиб, уларда бахши коллективизм ғоясини илгари суради, ҳалол меҳнат қилиш кишиларимизнинг ажойиб фазилати эканлигини таъкидлайди. Шунингдек, унинг «Эртага», «Қарамайсиз», «Ишга чиқинг кеннойи», «Бошлиқ банд», «Гўдак йиғиси», «Ферма мудирлари билан ситирлар дуэти», «Ассалом», «Товуқ боқар билан хўроз дуэти» каби кўп яхши шеърлари бутун бир сатирик-юмористик циклни ташкил этади. Уларда ҳаётимизда учраб турадиган ишга совуққонлик билан қараш, бюрократизм, қўл эгрилик, манманлик каби эскилик иллатлари аччиқ тил билан танқид этилади. Бахши ўзининг юмористик шеърларида асосан жонли сўзлашув нутқини кенг қўллаши характерлидир. У парранда, ҳайвонларни сўзлатишдек халқ ижодининг ажойиб приёмини ўринли ишлатади. Едгор бахшининг ҳамма шеърлари бир хил савияда ёзилган деб бўлмайди. Унинг «Тамаки чеккан киши», «Совға», «Пахтакор Хадича», «Она меҳри» каби шеърларида фикрни образли ифодалаш ўрнига умумий гапдонликка берилиб кетади, фактларни ҳиссиз баён қилади, оригиналлик учун курашмайди. Лекин бахшининг ижодий уфқи борган сари кенгайиб бормоқда, у янгидан-янги асарлар устида қунт билан ишлаб, дўмбирада куйлаб пишитиб, поэзиямиз ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиш учун интилмоқда.

Биз атайин Едгор бахши Исҳоқов ижоди ҳақида бирмунча кенгроқ тўхтадик. Чунки унинг кўп қиррали ижодий фаолияти сон ва сифат жиҳатдан бошқа халқ шоирларининг асарларидан фарқ қилади. Ислом шоирдек чечан халқ ижодкори қўлида тарбияланган, ўзбек совет поэзияси усталари асарларини ўрганиб, улардан ибрат олиб, дўмбирасини қўлдан қўймай оригинал шеърлар яратаётган Едгор бахши хуш овоздир. Унинг ижодида ёзма поэзия етакчилик қилаётгани равшан сезилади.

Худди шунингдек, дўмбира чалиб куйламаса ҳамки, тоғаси Сулаймон чечандан ўзбек халқ поэзиясининг дурдоналарини ўқиб олган, яхши дostonлар эшитган, фольклоримизнинг ихлосманди, талайгина халқ қўшиқчиларининг ижодидан жуда кўпгина яхши қўшиқларни ёзиб олган, халқ сўз санъатининг нозик сирларини пухта билувчи талантли шоир Тўра Сулаймоннинг (1926) ижоди ёзма ва оғзаки поэзия муносабатларини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Кейинги йилларда унинг шеърлар тўпламлари ва поэмалари босилди. Унинг поэмалари традицион халқ дostonлари йўлида яратилган, унда халқ поэзияси билан ёзма адабиётнинг омукта бўлишини кўриш мумкин. Бундай ижодкор талантларнинг юзага келиши бизнинг давримизда табиий бир ҳолдир.

Тўра Сулаймон ёшлиқдан ўзбек фольклорини севган, тоғаси Сулаймон чечаннинг уйида бўлган дostonчилардан куйлар, қўшиқлар, дostonлар эшитиб пишиб борган, дўмбира чертишни ўрганган. Тўра Сулаймоннинг ўз тенгги Едгор бахши, Хайриддин Салоҳ, Ҳусниддин Шарипов, Сайёв каби шоирлардан ажралиб турадиган томони шундаки, у Тошкент, Сирдарё, Самарқанд областлари қишлоқларида яшайдиган юзлаб халқ ижодкорлари — аёл қўшиқчилар, оқин, бахшиларнинг ижодий фаолияти билан яқиндан таниш, қизиққан, улардаги чинакам халқ поэзиясининг нодир фазилатларини ўз ижодида ўзлаштирган, ҳатто улар билан ижодий ҳамкорликда асарлар яратган. У Омон оқин Болтаев, Мамат бахши Иноят ўғли, Абдирахим гўянда Қўчқор ўғли билан ҳамкорликда замонавий темада қўшиқлар ижод қилган «Оқ олтин чаман-чаман», «Оқ олтин дostonимиз» шеърлари бунга ёрқин мисол бўла олади.

«Мен қайга борар бўлсам» шеърлар тўплами муқовасига расом П. Воронкин дўмбира чертиб турган бахшининг расмини чизган, бу бежиз эмас, албатта. Тўра Сулаймон яратган асарларини ўқиб чиққан киши, аввало, унинг қўшиқларидан дostonчи шоирнинг «ҳиди» келаётганини сезади. Иккинчидан, бу асарларнинг автори шаҳардан кўра қишлоқ адабий муҳитида вояга етганлиги аниқ билинади. Халқ поэзиясининг руҳи, мусиқийлиги, лексикаси, поэтикаси ва бошқа характерли хусусиятлари ялт этиб кўриниб туради. Термалар тўқиш санъатини шоир бобосидан ўрганганлигини таъкидлаб, шундай куйлайди:

Отадан олтов эдик, сенла етти дегулик,
 Куй куйлашим бор менинг қайда бўлсам эзгулик,
 Қанотимсиз, термалар . . .
 Терма бобонинг сўзлар сўзи бўлган дейдилар,
 Етук, дилкаш оқиннинг ўзи бўлган дейдилар.
 Ота мерос, термалар.

(«Мен қайга борар бўлсам . . .» шеъридан).

Тўра Сулаймон қўшиқларини ўқиганингизда ҳақиқатан ҳам термаларга бой, куй куйлаб чарчамайдиган чечан дostonчининг дўмбира билан импровизация қилаётганини эслайсиз. «Самарқанд таърифи» сарлавҳали 126 мисрадан иборат шеъри дўмбиранинг хилма-хил оҳангларига мос ҳолда яратилгандай туюлади. Сиз бу катта шеърда дўмбира мақтовини, гўзал ёр ва бой табиатли Самарқанд воҳасининг тасвирини кўрасиз. Унда савол-жавобли топишмоқни ҳам, лирик халқ қўшиғини ҳам учратасиз, қалбингиз роҳатбахш куйга, қўшиққа тўлади:

Тириг-тириг, дўмбирам,
 Сўйла сириг, дўмбирам,

Сенсиз сўз қуролмайман,
Кўрмасам туролмайман,
Қўшигимнинг қўри бўл,
Юрагимнинг жўри бўл.

Диққатни жалб этадиган муҳим томон шундаки, шоир ўз ижодига қўр бўлган, озиқ берган халқ талантарининг кўпчилигини пиёда дара, дашт, тоғлар ошиб, улар билган асарларни меҳр билан ўрганганлигини қайд этади. У, бу кўркем жойларни кезиб чиқиб шундай дейди:

Таърифин бирма-бир айт, жон дўмбирам,
Куй сендан, мендан-чи байт, жон дўмбирам.

Шоир худди дostonчидай завқ билан дўмбирасини сайратади:

Йўртиқ минмай йўрға минган
Қорли тоғлардан ошгай,
Бир ёқадан бош чиқарган
Қамол топиб курашгай.
Зарафшоннинг сувин ичиб,
Қирғоғида тунасанг,
Чалпиб-чалпиб белдан кечиб,
Қумлоғида тин олсанг,
Инон, дўстим, дафтарингда
Ўлан, қўшиқ қалашгай,
Сўнг созингни қўлга олиб,
Тириглатсанг ярашгай.

Шеърда халқ поэзиясининг ширин-шакар тўртликларини учратгандай бўласиз:

Ов сирини билмасанг,
Тутув бермас суралай,
Тўрғайдай бўзламасанг,
Ранжир кўзи қуралай.

Халқ дostonларида сал бошқачароқ шаклда учраб турадиган:

Дара деб аталар тоғлар ораси,
Тўқайни титратар шернинг наъраси, —

каби сатрлар шеърдаги кейинги:

Еганда тил ёрар Форш чароси,
Бу ерда қолмоқнинг йўқми чораси? —

мисралари билан мусиқий ҳамоҳанглик вужудга келтиради. Тўра Сулаймон шу тўпламга кирган «Тоғ қизлари» шеърда халқ поэзиясининг энг сеvimли тури ҳисобланган лапар айтиш традициясини жонлантиради. Шўх, чечан қўшиқчи қизлар билан шоир йигитларнинг базмда тарафма-тароф туриб алёр айтишгани кўз ўнгингизда гавдаланади. Бу адабий мусобақа айтувчилардан ҳозиржавоблик, ўзига хос маҳоратни талаб қилади. Бунинг ўзидан шоирнинг халқ поэзиясини нечоғлик пухта билганлиги кўринади:

Қызлар:

Маърай-маърай қир ошган қўша-қўша қўймикин,
Бўктарининг макони увамикин, уймикин,
Эзгуликнинг кечи йўқ деганлари тўймикин,
Почча, сизни ром этган ўша моҳи рўймикин?
Жом тагида қолдирманг, алёр-алёр ўдага.

Шоир:

Чилвир-чилвир сочингиз тарам-тарам, жон қизлар,
Оғушингиз мисоли Боғи Эрам, жон қизлар,
Ширин сухан сўзингиз жонга ором, жон қизлар,
Жомингизни олмасдан йўқдир чорам, жон қизлар.
Қўлларимни толдирманг, алёр-алёр садага.

Қызлар:

Уруғ-аймоқ ардоқлар қатордаги норини,
Эр йигитлар улуғлар жондан суйган ёрини,
Ишга солинг бармоқда дўмбирангиз торини,
Дилингизда неки бор тўкиб солинг барини,
Тўпланганмиз бу кеча алёр-алёр айтгани.

Шоир:

Саратонда ярқирар қорли тоғлар қояси,
Жон роҳати мезонда қўшчинорнинг сояси,
Кўзларимга тўтиё кўзларингнинг зиёси,
Бировларга тегишли сўзларингнинг қиёси.
Ой ҳам ботиб боради рухсат беринг қайтгани.

Шу шеърда Тўра Сулаймон «Равшан» халқ достонида тасвирланган Оққиз портретини ижодий ўзлаштириб чизади. Бу нарса улар орасидаги ажойиб ўхшашликда кўринади. Бу ўхшашлик шоирнинг дostonларга хос портрет чизишни эгаллаганини кўрсатади; тоғ қизларининг миллий қиёфасини жуда чиройли гавдалантиради:

Сайқал берсам, сайқал берай,
Юзи қордан оқ қизлар.
Ҳайдаркоқил, сунбул сочли,
Ўрта бўйли чоқ қизлар.
Суйганига олма отган
Ё боши бўш тоқ қизлар.
Ишқ куйида куйиб-ёнган
Еки кўнгли тўқ қизлар.
Шунқорини бир кўрмоқдан
Бошқа ғами йўқ қизлар.
Сўз — ваъдаси ёлғонларга
Ҳар киприги ўқ қизлар.
Ошиқларнинг таъбирича
Бу борада ҳақ қизлар.
Сийналари сувдан тиниқ,
Алёрга ўч, шўх қизлар.
Миннатингиз бош устига,
Алёр-алёр, пок қизлар.
Аҳдли бўлсин йўлдошингиз,
Кўрмангиз фироқ қизлар.

Фольклордан ижодий ўзлаштириш орқали шеърларни халқ термаларига айлантириб юборган Тўра Сулаймон «Қорасоч», «Жаҳонгашта» дostonларини бошдан-оёқ халқ эпоси йўлида ёзди.

«Қорасоч» дostonида Улуғ Ватан уруши ва ундан кейинги йиллар воқеалари тасвирланади. Муҳим томони шундаки, дostonда шеърлар қофияли проза билан алмашилиб келади; халқ мақоллари, иборалари, ҳикматли сўзлари ўрни билан мўл ишлатилади. Қаҳрамонларнинг маълум даражада индивидуаллашган характери, тили ва бошқа хусусиятлари, шунингдек, замонавий руҳи, тематикаси, конфликт, композицион қурилиши жиҳатдан бу асар халқ дostonларидан фарқланади ҳам. Унда Норйигит, Қорасоч, Бахши бобо, Бегжон суюқ, Хожар кампир, Степан амаки каби бирмунча пухта ишланган образлар бор. Асарда халқимизнинг турли-туман урф-одатлари, психологияси, янгича қарашлари ва ижтимоий муносабатлари, вафо ва садоқат, дўстлик ва қардошлик каби олижаноб фазилатлари акс эттирилган. «Қорасоч» дostonини таҳлил қилиб ўтирмай шуни айтиш мумкинки, Тўра Сулаймон ўзбек совет поэзиясида биринчи бўлиб янги стилда халқ дostonчилиги традициясини, классик адабиётимиздаги Гулханийнинг ўлмас «Зарбулмасал» асари тажрибаларини давом эттирмоқдаки, бу таҳсинга лойиқ бир ишдир.

Тўра Сулаймон Улуғ Октябрь социалистик революциясининг 50 йиллигига бағишлаб янги катта дoston яратди. Бу асар ҳам «Қорасоч» каби халқ дostonлари йўлида ёзилган. Унда ҳам Улуғ Ватан уруши даврида мамлакат ичкарисида Мирзачўлда рўй берган воқеалар тасвирланади. Шуни айтиш керакки, Тўра Сулаймон «Қорасоч» дostonида айрим образларни етарли яхши индивидуаллаштира олмади. Уринбой ва Лариса образлари анча кучсиз чиққан. Уларнинг фаолияти, ҳис-туйғуларини сезмайсиз; булар ҳақида автор устдангина енгил-елпи баён қилади. Воқеалар асар охирига бориб ривожланмайди, бўшашади, ўқувчини яхши ишонтирмайди. Автор ҳамма жойда ҳам халқ мақолларини, ибораларини, прозадаги қофияланиш меъёрини йўқотиб қўйиб, мўлкўл ишлата беради. Бу ҳол асарнинг бадий қимматини пасайтириб юборишини автор сезмай қолган. Бу каби жиддий камчиликларни автор иккинчи катта дostonида бирмунча ҳисобга олганлиги кўришиб турибди.

Ўзбек халқи узоқ йиллардан бери фольклор асарларини севиб ўқиб келганлигини назарда тутсак, замонавий темада яратилган Тўра Сулаймоннинг дostonлари, термалари, қўшиқларини бу кунги китобхон меҳр билан кутиб олганлиги бежиз эмас, албатта. Бу — ҳозирги замон фольклорининг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Юқорида биз халқ ижодкорларининг ўзлари ҳам халқ ижоди асарларининг образларидан, мотивидан, бадий тас-вирлаш приёмларидан, халқ жонли тилининг бой имкониятларидан унумли фойдаланиб, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини реалистик акс эттиришга интилганликларини кўрдик. Ҳатто Кенжа шоир Худойберганов, Ёдгор бахши Исҳоқовга ўхшаган халқ талантлари шеърларида замонавий ёзма поэзияга мойиллик кучли сезилса-да, шеър вазни, мусиқийлик, автор нутқининг берилиши асос эътибори билан халқ поэзияси зами-нида яратилганлигини сезса бўлади. Урушдан кейинги давр-да яратилган халқ ижодкорлари термаларининг ҳаммаси-да ҳам бу муҳим белги кўзга ташланади. Уларнинг шеър яратиш принципини бир хилда деб бўлмайди, албатта. Чин-дан ҳам бу процесс анча мураккаб бўлиб, уларни бир-бири-дан фарқлашимиз керак. Масалан, биз деҳқонободлик Умир шоир Сафаровдан:

Баланд тоғлар тўнтарилиб,
Қор устига қор деб тилар.
Тиралган барно бўй қизлар
Бир муносиб ёр деб тилар, —

деб бошланадиган катта термани икки марта — 1956 ва 1961 йиллари ёзиб олдик. Биз учун муҳим томони шундаки, автордан кейин ёзиб олинган термада унинг давр ҳодисалари-ни акс эттирган бир неча янги иккиликлар қўшганлиги маъ-лум бўлди. Янги иккиликларда шоир ўтмишда куйлаган термасидаги шеър-ий вазн, оҳанг ва шеър тузилишини, қо-фияланиш тартибини деярлик айнан сақлаган, хуллас, тра-дицион халқ поэзиясининг формаси, бадий воситалари — ҳаммаси эллигинчи йиллардаги халқимизнинг ҳаёти, кура-ши ва интилишини акс эттиришга хизмат этган. Мана у сатрлар:

Пахта эккан колхозчилар
Ҳосилини мўл деб тилар.
Қўй боққан чорва чўпонлар
Эгиз-эгиз тўл деб тилар.
Адолатни берган Ленин
Тинчлик давр бўл деб тилар.
Совхоздаги зўр фермалар
Мол устига мол деб тилар,
Меҳнатсевар пахтакорлар
Планини тўл деб тилар.
Бизнинг шонли Партиямиз
Ленин чизган йўл деб тилар.

Традицион фольклордан бундай ижодий фойдаланишни Умир шоирнинг йигирманчи йилларда ижод қилган «Қора-қум» ва «Дастагул» номли кичик ҳажмдаги дostonлари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Яна бир мисол. 1963 йил кузида Тошкент область Ўрта Чирчиқ район Лангар қишлоқ Советига қарашли «Ленин йўли» колхозида яшовчи 85 ёшли қўшиқчи Аширали ота Аҳмедовдан ўтмиш давр халқ қўшиқлари ичида «дейдиё» радибли узун қўшиқни ҳам ёзиб олдик, бу қўшиқни ота ашула қилиб, ўйнаб туриб ижро этдилар. Шу узун терманинг орасида айни ўша йўлда ота замонавий қўшиқларни ҳам қўшиб тўқибди. Қўшиқнинг тузилиши, интонацияси, ижро этилиши, қофиядош сўзларнинг келиши, бадний тасвирий воситаларгача ҳаммаси ота куйлаган ўтмиш давр қўшиқларининг худди ўзи деб билиш мумкин:

Халқ ичида дангаса
Жуфт бўб қолса, дейдиё.
Зарбдорнинг оёғини
Тортиб юргин, дейдиё.
Оқадайн деганда
Оқадайн, дейдиё.
Ўўлга қуйса қўрғошин
Соққадайн, дейдиё.
Бу колхоздан дангаса
Бўлаверсанг, дейдиё.
Оғзинг очилиб қолади,
Бақадайн, дейдиё.

Традицион фольклордан бу хилда ижодий фойдаланишни тасодифий ҳол деб қараш тўғри бўлмайди, албатта. Халқимизнинг бой адабий хазинаси, жумладан, бўёқдор, серзавқ халқ поэзияси совет ёзувчиси ҳамда халқ ижодкорлари учун ҳам бирдек битмас-туганмас манба бўлиб хизмат этиши мумкин.

ДОСТОНЛАР

Улуғ Ватан урушидан кейинги даврда индивидуал ижод маҳсули сифатида замонавий темада янги достонлар яратиш давом этганлигини кўрамиз. Фозил Йўлдош ва Абдулла шоир Нуралиевнинг «Кунларим», Ислом отанинг «Бахтиёр авлодларга» номли автобиографик асарлари яратилди. Ислом шоирнинг «Нарпай қаҳрамонлари», «Тинчлик жарчиси» номли достонлари Ватан учун жангларда қаҳрамонлик кўрсатиш ва бутун дунёда тинчлик учун кураш темасига бағишланди. Абдулла шоирдан ва Фозил Йўлдошдан «Кунларим» достонини ёзиб олган ва бу асарларни нашрга тайёрлашда қунт билан катта хизмат қилган фольклорист М. Алавия «Абдулла шоир» номли мақоласида «Кунларим» — бу ўзбек халқ поэзиясида бир жанрдирки, достончи бахшилар маълум ёшни ўтаб, халққа кенг танилгандан кейин, бошидан ўтган аччиқ-чучук кечинмаларини қўшиққа қўшиб, куйга солиб айтиб юради»¹, — дейди. Ўзбек халқ бахшиларининг кўпчилиги Гўрўгли номидан айтилган «Кунларим» термасини куйлайдилар. Лекин буни фольклорда алоҳида бир жанр деб қараш учун ҳеч қандай асос йўқ. Бундан ташқари, деярли ҳамма шоирлар «Дўмбирам» термасини куйлайдилар. Бу хил термада эса уларнинг таржимаи ҳолига оид моментлар, ижтимоий ҳаёт ҳодисаларига муносабат, дунёқарашдаги айрим муҳим томонлар акс этганини биламиз. Пўлкан шоирнинг «Дўмбирам» термаси билан Ислом шоирнинг «Дўмбирам» термасини бир-бирига чоғиштирсак, улар ўртасидаги умумий ва фарқ қиладиган томонларни кўрса бўлади. Лекин «Дўмбирам» термасини алоҳида бир жанр ҳисоблаш тўғри бўлмайди. Бизнингча, асарнинг мазмуни ва характеридан келиб чиқиб, «Кунларим»ни автобиографик достон десак тўғри бўлади.

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1956, № 8.

Ислом шоир Назар ўглининг «Бахтиёр авлодларга» номли дostonи ҳам Абдулла шоир ва Фозил Йўлдошнинг «Кунларим»ига ҳар жиҳатдан ўхшаб кетади. Уни ҳам автобиографик дoston дейиш мумкин. Бу тип асарларнинг ҳаммасида ҳам халқ шоирлари ўз бошларидан ўтган, кўрган, билган воқеаларини ижтимоий ҳаётнинг муҳим ҳодисалари даражасига кўтариб тасвирлайдилар; тўғрироғи, шахсий кечинмалар ижтимоий ҳолатлар билан узвий боғланган ҳолда берилади. Натижада шоирлар биографиясида берилган маълум характерли ҳодисалар ҳар иккала даврнинг муҳим, умумлашма воқеаси қилиб тасвирланади. Бунда мазкур дostonларни ёзиб олган ва нашрга тайёрлаган ўртоқларнинг ёрдамини ҳам эслатиб ўтиш ўринлидир. Бундай асарлар яратиш халқ шоирларидан катта ижодий тажрибага эга бўлишни, ҳаёт ҳодисаларини бадний таъсирчан тасвирлашни, социалистик онгилилик нуқтан назаридан ёритиш, баҳолашни талаб этар эди.

М. Алавия ҳақли равишда таъкидлаганидек, Абдулла шоир Нуралиевнинг «Кунларим» дostonида «Халқ турмуши, урф-одатлари, кишиларнинг турмушга муносабати, шахсан шоирнинг турмушга, одамларга муносабати айрим ҳаётий деталларда, ўзига хос йўсинда тасвирланади»². Абдулла шоир ўз туғилган оиласи, жойи, отасининг ким ва қандай одам бўлганлиги ҳақида, Октябрь революциясидан олдинги меҳнаткаш халқнинг оғир, ночор тирикчилиги, турмуши, ўша давр ижтимоий муҳити ҳақида бирма-бир баён қилганда, жафокаш халқ оммасининг хор-зорликда ўтган яшаш шароитини, беҳад зулм, истибдод, жаҳолат, ҳақсизлик, адолатсизлик ҳукмрон бўлган давр характеристикасини ҳам беради.

Умуман, «Кунларим» икки қисмдан иборат бўлиб, унда ўтмиш ва совет давридаги халқ ҳаёти қиёсий тарзда тасвирланади. Икки хил даврда икки хил ижтимоий тузумнинг ўзига хос характеристикаси дostonда гоҳ умумий, гоҳ шоирнинг лирик образи мисолида конкрет тарзда кўрсатилади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам воқелик шоирнинг фикр-ўйлари, эмоционал туйғулари, эҳтирослари тасвири фонида намоён бўлади. Асарда шоирнинг қараши, муносабати, кузатишлари, кечинмаси замирида халқ ҳаёти кўзгуда акс этгандек кўринади.

Дoston халқ шоири туғилиб ўсган (Китоб райони) Қайнарбулоқ ҳақидаги ҳикояси билан бошланади. Китобдан Самарқанд довонига чиқаверишдаги тоғ этагида жойлашган бу хушманзара қишлоқ ўз гўзаллиги, табиати, зилол чашмалари, шифобахш ҳавоси билан кишини мафтун этади. Шоир

² «Шарқ юлдузи» журнали, № 8, 1956, Абдулла шоир Нуралиев ва Фозил Йўлдошнинг «Кунларим» асарлари М. Алавиянинг ижодий ҳамкорлигида юзага келган.

Ўз она қишлоғини жондан севади, ундаги зилол сувларнинг шарқираб оқиши гўё дўмбира куйларига ҳамоҳанг бўлиб кетади:

Қайнаб чиқишлари кумуш қўнғироқ,
Куйимга бир умр солгандир қулоқ;
Туғилган ҳам ўсган ери шоирнинг
Сувлари шакардай шу Қайнарбулоқ.

Лекин шоирнинг бу севинчлари бир лаҳзалик бўлиб, булоқ айни чоқда шоирнинг дардли аламларини, аянчли аҳволини акс эттириш учун хизмат қилади.

Кўз ёшим булоқдек оққан кунларим,

Шундан сўнг отадан етим қолган ёш болани қашшоқлик, муҳтожлик, бахтсизлик қарши олди. Кишиларнинг эшигида подачилик қилиб, ота билан шўрли онанинг дийдорига зор бўлгани — «ёвфон ошни кўз ёш билан ер эдим» дейиши табиий бўлиб, боланинг руҳий аҳволини жонли гавдалантиради. Муҳтожлик ва қашшоқликнинг асосий сабаби бой ва амалдорларнинг зулми, зўрлиги эканлигига дostonда алоҳида урғу берилади. Бунинг устига халқнинг жаҳолат ва нодонлик исканжасида қолиб кетгани аҳволни баттар ёмонлаштиради:

Бошимга тушарди зулм қамчиси,
Ғам ўтин ўчирмас кўзнинг томчиси,
Пешонамиз шўр, тақдир экан, деб
Қўлни боғлар нодонлик арғамчиси;
Пешона шўридан куйган кунларим.

Шу тариқа кўз ёши образи дostonнинг айниқса биринчи қисмида кўп учрайди. Моддий ва маънавий жиҳатдан қаттиқ эзилган бечора, ҳимоясиз халқнинг машаққатли кун кўриши кўз ёшсиз, йиғисиз ўтмасди. Қуйидаги бандда дардли одамларнинг — бахтсиз оиланинг кечқурун йиғилиб, қозон қайнатолмай ўтиришини жонли картинадек тасаввур қилиш мумкин:

Акаларим қуйи солиб бошини,
Йиғиб келиб подачилик ошини,
Қолган-қутган нонни ўртага қўйиб,
Опаларим тиёлмайди ёшини.
Кўзда ёшим милтираган кунларим.

Бу «кўз ёшлар» образи Фозил отанинг «Кунларим»ида ҳам хорлик, зорлик, эрксизлик, муҳтожлик белгиси сифатида талқин этилган. «Қорним тўймай тун йиғлаган кунларим» дея ёшлигини эслаган шоир у вақтларда ҳар бир хонадонда, юрда мотамсаролик ҳукмрон эканлигига ишора қилади. Ёшликдан оғир меҳнатга тутинган Фозил узоқ қишлоқларда подачилик қилиб, қаҳратон совуқларда қўй-қўтонларда қолиб кетганида муштипар онанинг дийдорига зор бўлади, соғина-

ди, уни эслаганда «кўз ёшимга юзларимни ювдирди» дейди. Ғам, ҳасрат, норозилик кайфиятлари тинимсиз оққан кўз ёшлар, заъфарон бўлган юзлар, букилган қоматлар тасвирида реалистик ифодаланлади. Шоир асарда ўз даврида ҳукмронлик қилган золим амалдорларнинг, ҳийлакор, мунофиқ дин арбобларининг, конкрет шахсларнинг феъл-атвори, ярамас хусусиятларини кўрсатар экан, золимлик, меҳнаткаш халқнинг қонини зулукдек сўриш Ерибой, Эрматбой ва бошқа бойларнинг ҳаммаси учун умумий мақсад эканлигини таъкидлайди. Асарда замонанинг носозлиги, зулм ва адолатсизлик ёш Абдулланинг бой эшигида подачилик қилган кезларида бошидан кечирган воқеалар мисолида кўрсатилади:

Тошларда қабариб кетган оёғим,
Қайтармасам қочар эчки, улоғим,
Сал ишим ёқмаса, золим хўжайин
Қўлим бураб, тортар эди қулоғим;
Жону таним тенг оғриган кунларим.

Фозил Йўлдош ҳам чўпон бола — Фозилнинг икки йил Одилбойнинг қўйини боқиб, бир эчкининг улоғини йўқотиб қўйганида роса қамчи еганини эслайди. Ёш Фозилни қаттиқ уришиб, заҳархандалик билан айтган сўзларида жоҳил бойнинг ўта кетган зиқна, бераҳм, золимлиги кўриниб турибди.

Ёшлиқдан дўмбира чертишга қизиқиб, устозлардан қўшиқ куйлашни ўрганиб олиб, 18 ёшидан бошлаб эл қидириб, қишлоқма-қишлоқ юриб, деҳқонлар, подачилар орасида дoston, термалар куйлаб юрган шоир энди меҳнаткаш халқнинг оғир аҳволини ўз кўзи билан кўради, уларнинг дард-аламларига шерик бўлади, ачинади, куйинади; унинг куйларида ижтимоий тенгсизликка нисбатан мурасасиз бўлиш, бой-амалдорларга қарши курашиш кераклигини англаш, тушуниш уйғона борганлиги дostonда ёрғичоқ айлантириб қўшиқ айтаётган хотин образида намоён бўлади.

Хотин ёлғиз, моддий муҳтожликда яшайди, унинг севимли ёри узоқ жойларда бойнинг қўйларини боқади, қашшоқлик, интизорлик аёлни эзади; у қон, зардоб ютади. Бу камлик қилгандай тунда рўзғоридаги уч товуғи билан бир хўрозини шоқол олиб қочибди. Шўрли хотиннинг аламлари яна зиёда бўлди, дард устига чипқон чиқди. Бу хил меҳнаткаш инсон тақдири феодализм жамияти шароити учун юят характерли ва типикдир. Хотиннинг қўшиғини шоир бутун вужуди билан тинглайди. Хотин ўз ҳолини баён қилиш билан бирга, уни шундай аҳволга солиб қўйган бойларга нафрат-ғазаб учқунларини сочади. Ана шу эркталаб ўйлар уни тун-кун безовта қилади, тобора тинчитмайди:

Қўй бошида итлар қувар бўрини,
Ким ювади пешонамиз шўрини?!
Кишин-ёзин тинмайин ишлаганлар

Қазисин-да бой бобонинг гўрини.
Тоқатим йўқ, ҳеч кўрмасам бетини,
Зоғлар есин золимларнинг этини,
Қўй, эчкисин, сигирини соғаман,
Нетай, бориб ичолмайман сутини?!

Достонда бу реалистик воқеа шоир қалбини сўзсиз изтиробга солади, шунингдек, ошиқ-маъшуқаларни «бир-бирига кўп муштоқ»лигига ҳам золимлар, замонанинг адолатсизлиги, хон-амирларнинг зулми сабабчи эканлиги қуйидаги афористик сатрларда ёрқин ифодаланади:

Амирнинг фармони — зулм қилчи,
Оёқларда кишан, қўлда арғамчи.
Зулмнинг хилма-хил юки босган эл
Қомати букилиб, оқарди сочи.

Фозил Йўлдош ўғлининг «Кунларим» достонида феодализм жамиятида зулм, зўрликдан пичоқ устихонига бориб қадалган халқ оммасининг норозилик кайфиятлари ва исенкорлик ҳаракатлари тасвирига кенг ўрин берилган. Шоир асарда меҳнаткаш омманинг тинқасини қуритган, мамлакатни хароба ҳолига келтирган хон ва амирларнинг ўзаро урушларини қаттиқ қоралайди. Чор Россиясининг жаллоди Николайнинг зулми меҳнат аҳлини баттар қашшоқлантирганлигини шоир баён қила туриб, бу фикрнинг далили сифатида ўзи ўсган оиланинг бошидан ўтказган азоблари, қийинчиликлари, муғомбир бойларнинг (Одилбой, Қаршибой, Хидирназар, Бой кампир, Тиловбой, Ерий тентак) қилмишларини очиб кўрсатади. Достонда Мирзачўлдаги Кенасариқда ишлаш учун қишлоқлардаги деҳқонларни юртнинг амалдорлари, мингбошилари зўрлик билан ишга ҳайдаганлиги, бунда халқнинг норозилиги айрим ҳаётий тафсилотлари билан тасвирланади.

Мингбошининг «давлатли кишилар билан иши йўқ»; у «қорни тўқ кишидан одам олмайди», «шўринг қурғур, пулсиз камбағални кўп суриб ҳайдаб» кетади. Достонда Кенасариқда оғир иш, бошлиқларнинг дўқ, сиёсат билан мардикорларни ишлатиши, кеч кузда уйга бориб келиш учун мингбошининг руҳсат бермаслигига қарамасдан мардикорларнинг ҳеч кимга қулоқ солмай уй-уйларига жўнаб қолишлари кўрсатилади. Сабр қосаси тўлган халқнинг норозилик ҳаракатини шоир аламзада бир мардикор тилидан баён қилади.

...Кун кечикди, Кенасини билмаймиз,
Амалдор деб биз назарга илмаймиз,
Мингбоши деб сенга омон бермаймиз,
Кўркмасларга хамроҳ бўлган кунларим.

Асарда халқнинг исенкорлик ҳаракатлари, унинг ўз-ўзини тушуниши, амалдорларга энди бўйсунмаслиги ва Кенасариқдан жўнаб кетишида ҳам золимларга қарши курашиш керак экан, деган фикрга яқинлашганлиги англашилади. Шоир

ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини тушуна борган деҳқон оммасининг нола-фиғонлари, норозилиги энди ўтли нафратга айланган, кўзларида ғазаб ўти чақнаган, хўжайинга қулоқ солишдан бош тортган аламзада хизматкорнинг ички туғёни, ҳаракатини ҳаққоний ифодалайди. Достонда диққатни жалб қиладиган яна бир муҳим томон шундаки, шоир ҳамма жойда кулфатда ҳам, ишда ҳам, курашда ҳам ҳаммиша халқ билан бирга бўлади; у билан бир жон, бир тан бўлиб ҳаракат қилади; халқнинг дарди, кулфати, интилиши, орзу-армонлари билан яшайди. Шу вайдан ҳар иккала «Кунларим» асариде ҳам шоир бош қаҳрамон бўлиб гавдаланади. Фозил ота асарда бир куни тушида катта зиёфатнинг устидан чиқиб қолганини ҳикоя қилиб, «тушимда паловга тўйган кунларим» дейди. Лекин ҳақиқий куйчи, ижодчи у машъум замонларда ҳаммиша ҳафақон бўлганлигини, унинг бошига таъна тошлари «ёғдирилгани, туҳмат бало-офатларга дучор қилингани достонда жуда характерли эпизодлар орқали очилади.

Достонда «пешона шўри», «шўр бош», «оҳим ўти кўкка етган», «пешона шўридан куйган», «беғуноҳ гуноҳкор бўлган», «аччиқ ёшим юзни ювган» каби мураккаб халқчил образли фразеологик ибораларда Абдулла шоир мазлум меҳнаткаш халқнинг бахтсиз ҳаёти, изтироб ва қайғу тўла қалби, кечинмасини усталик билан акс эттиради.

Абдулла шоир Советлар замонасида ўтказган бахтиёр турмуши, коллектив иши, кураши ҳақида дилдан қувона-қувона ҳикоя қилар экан, асарнинг бу қисмида биринчи сўзи ғалабаларимизнинг илҳомчиси ва ташкилотчиси Совет Иттифоқи Коммунистик партиясига бағишланади. Озодлик, тенглик, халқлар дўстлиги, фаровон ҳаёт тушунчаларини Коммунистик партиянинг ленинча доно раҳбарлигисиз тасаввур қилиб бўлмаслиги асарда социалистик Ватанда эрк ва бахт топган давр қўшиқчиси бўлган шоирнинг юрак сўзларида ғоят ҳароратли ва самимий ифодаланади. Эндиликда қўшиқ ҳам, қўшиқчи ҳам озод, ҳур.

Шоир чорвадор колхознинг равнақи мисолида социалистик ҳаётнинг гуллаб-яшнашини кўрсатишга интилади. Чўпоннинг қўшиқ айтиб қўй боқинининг ўзгача гашти бор, унинг нияти колхозини бадавлат қилиш, мол туғёни кўпайтириш; унинг коллектив хўжаликка меҳр-муҳаббати ҳам, ватанпарварлиги ҳам шундан. «Шодлиги ичига сиғмас шоирнинг» ҳалол меҳнат қилганларни мадҳ этиши, халққа сидқидил хизмат қилишни шарафли бурч деб билади. Колхозда, ҳаммаёқда қўшиқ янграйди; қўшиқ — бу шодлик таронаси, тинч ижодий меҳнат рамзи, озод замон ва бахтиёр инсон ялласидир. Шоир баёнида кўтаринки руҳ, юксак гражданлик ғурури унинг чуқур гуманистик фикр-ўйлари, эзгу ниятлари би-

лан чатишиб кетгандир. Энди у завққа тўлиб мана бундай куйлайди:

Ботир бўлар эл-юртини севган эр,
Номусли эр манглайдан тўкар тер,
Озодликни, Ватанингни сақласанг,
Жаҳон-олам меҳнаткаши раҳмат дер.

Ватанпарвар шоирнинг замонамиз ёшларига қарата айтган бу чақириғи, ўғит-насиҳатларида чуқур маъно бор, албатта. Ўтмишда зулм, хўрлик кўрган, инсон қадри, тақдир оёқости қилинганини ўз бошидан кечирган, ҳаётнинг аламини, аччиқ-чугугини тотган, эркин яшашнинг моҳиятини яхши биладиган, кўп тажрибали отанинг бу сўзлари совет кишиларини халққа, она-Ватанга чексиз садоқат руҳида тарбиялашга хизмат этади.

Фозил Йўлдошнинг асарида ҳам совет даври воқеалари Абдулла шоирниқига қараганда бирмунча кенг ёритилган. Унда воқеалар халқимизнинг мамлакатимизда социализм қуриш учун олиб борган тарихий курашларининг актив қатнашчиси бўлган шоир тилидан ҳикоя қилинади. Ўзбекистонда гражданлар урушининг жанговар шиддатли йиллари, Очил ва Баҳром каби босмачи кўрбошиларнинг тор-мор келтирилиши, колхоз қурилишидаги синфий кураш, Улуғ Ватан уруши даврида совет халқи ва Армиямизнинг кўрсатган қаҳрамонлиги, ватанпарварлиги, урушдан кейинги тинч қурилиш йилларидаги ижодий меҳнат ҳақида фикр юритган шоир ўқувчига ҳозирги тинчлик замон, фаровон турмуш, халқлар дўстлиги, социалистик тузумнинг ғалабалари ўз-ўзидан ёки осонликча қўлга киритилмади, балки курашларда халқимизнинг азамат ўғиллари тўккан қутлуғ қон, унутилмас қурбонлар, фидокорона ҳалол меҳнат, пешона тери эвазига мислсиз қаҳрамонлик кўрсатиб бунёдга келганлигини атайин таъкидлайди.

Қуйидаги сатрларда халқ шоири аввал мардлик ва меҳнатсеварлик ҳақида доно, оталарга хос чуқур маънони ифодаловчи умумбашарий фазилатларни айтиб, сўнгра совет халқининг ижодкорлик фаолиятини тасвирлашга ўтади. Фикрни ҳикматли сўзлар ёрдамида баён қилиш халқ шоирларининг қадимдан ўрганган одати дейиш мумкин:

Баланд-баланд тоғнинг қори бўлади,
Мард йигитнинг номус-ори бўлади,
Икки номус эрга ўлим бўлади,
Боққа кирган тоза гулни теради,
Жон койитган киши даврон суради . . .
Меҳнат билан тўлар камлик камоли,
Меҳнат билан ёруғ дилбар жамоли;
Меҳнат билан бўлди шаҳар, қўрғонлар,
Меҳнат билан обод кўшкун айвонлар . . .
Энди меҳнат қилган кўради роҳат,
Меҳнат қилган бўлар бою бадавлат.

Фозил ота ўзининг бундай ўғит-насиҳатлари билан халқимизга хос меҳнатсеварлик фазилати туфайли унинг ўзи ҳам совет даврида бениҳоят катта ҳурмат-эътибор, қадр-қиммат топганлигини севинчларга тўлиб сўйлайди; Улуғ Октябрь социалистик революцияси, улуғ Ленин партияси шарофатидан кўнгиллар равшан, беғубор, эл-юрт бир умрга мамнун ва миннатдор эканлигини изҳор этади. Ҳар иккала «Кунларим» дostonи мана шу руҳ Ватанга, Партияга, халққа садоқат, муҳаббат туйғулари билан тугалланади.

Ислом шоирнинг 1951 йили ижод қилган «Бахтиёр авлодларга» номли дostonида тугал сюжет линияси ҳамда композицион яхлитлик бўлмаслигига қарамай, болаларни мард, ғайратли, юксақ ахлоқли, замонамизга муносиб ёшлар бўлиб ўсишга чақириқ мотиви етакчилик қилади. Бунда автор тилининг жозибали, равон ва бўёқдор бўлиши муҳим ўрин тутган. Халқ шоири ўз бошидан ўтган воқеалар ва кўрган-билганларини бирма-бир баён қиларкан, ўз таассуротларини, руҳий кечинмаларини ҳам жонли тасаввур қила оладиган даражада ифодалашга уринади. Қаҳрамон тилида нафрат, ғазаб, норозилик, ачиниш, халқ душманларини, эксплуататорларни аёвсиз фош этиш, уруш оловини ёқувчи империалистларни, колонизаторларни қаттиқ қоралаш, шунингдек, фахр ва ғурур, севинч ва шодлик, ватанпарварлик ва гуманистик фикрлар, ҳис-туйғулар шоир кечинмалари орқали берилади. Дostonнинг бош қаҳрамони шоирнинг ўзи бўлиб, у ўтмишда бахти қоралардан бири бўлган меҳнаткаш инсон сифатида тасвирланса, совет даврида буюк революцион ҳодисаларнинг иштирокчиси, жонли гувоҳи бўлиб гавдаланади.

Шоир ўзининг инқилобдан аввалги ҳаётини, янги замондаги турмушини бадиий акс эттирганда ижтимоий воқеликка илғор совет кишининг кўзи билан қарайди. Агар у ўзининг ўтмишда яратган термаларида, куйлаган дostonларида эксплуататорлар билан меҳнаткаш омма ўртасидаги курашнинг моҳиятини етарли очиб бера олмаган бўлса, бу асарда ўтмишдаги ижтимоий тенгсизликнинг, синфий қарама-қаршиликнинг туб сабабларини тўғри кўрсатади.

Ислом ота халқ оммасининг «ҳатто жонни ачитади»ган оғир аҳволда яшаганлигини айтиш билан ўша вақтда Ўрта Осиёда мавжуд феодал тузумнинг чиркинлиги ва ярамаслигини рўй-рост очиб ташлайди:

Амин, беклар сўрди даврон,
Сўрди элдан зулукдек қон;
Меҳнаткашга юрт бир зиндон —
Эди у пайт, фарзандларим³.

³ Ислом Назар ўғли, Танланган асарлар, 72-бет.

Поэмада икки хил ёшликни чоғиштириш йўли билан янги социалистик тузумдаги бахтиёр ёшликнинг порлоқ истиқболи, унинг эксплуататорлик тузумдаги бахтсиз ёшликдан мислсиз фарқ қилиши ва бу орқали замонамизнинг улуғворлиги самимийлик билан бадий ифодаланади. Асарда лирик қаҳрамон — шоир ўзининг бахтсизликда ўтган ёшлигини, турмуш қийинчиликларини, оғир яшаш шароитини:

Бойлардан хўп едим калтак,
Турар жойим мисли катак.
Меҳрибонлик кўрмай гарттак,
Ёшлик ўтди, ўғлонларим⁴, —

каби сатрларда жонли тасвирласа, совет даврида шоир ўз турмуши тасвирида совет кишисининг тўқ, маданий, қувноқ ҳаётини кўтаринки руҳ билан баралла куйлайди, совет тузумининг энг адолатли, чуқур гуманистик характерини очишга интилади.

Турар жойим район Нарпай,
Самарқандда энг обод жой,
Халқи яшар маданий, бой
Бу замонда, фарзандларим⁵.

Худди шу каби Ислом шоир:

Қўшиқ айтдим мен нолавор
Золимлардан кўриб озор,
Дунё кўзга кўринди тор
У пайт, билсанг, фарзандларим⁶, —

деб ўтмишда халқ куйчисининг ҳақиқатан ҳам хор-зорликда умр кечирганлигини акс эттирса, халқ талантларининг совет даврида қадр-қиммат, ҳурмат-иззат кўрганликлари ҳақида шундай куйлайди:

Эл бахтини куйлаб доим,
Шод ўтмоқда йилу ойим,
Яшнар бахтим ҳам чиройим,
Шу замонда, ўғил-қизлар⁷.

Ислом шоир асарда давр билан баббаравар ўсган, олға томон интилаётган совет кишиси ҳаётидаги буюк ўзгаришларни маҳорат билан чизади. Бунда ҳам шоир бадий контраст приёмидан усталик билан фойдаланади. Халқ шоири «Йўқлик, бўзлаш, етим, хонавайрон, дод-фарёд, ношод, зиндон, оҳу-зор; нолавор, озор, армон, чўри, шўри қуриган, муҳтож, оч-яланғоч» каби сўз ва сўз бирикмалари ёрдами билан ўтмиш даврда яшаган жафокаш халқимизнинг зулм остида инграганлиги, машаққатли ҳаёти, ғам ғуссалари, дард-ар-

⁴ Уша асар, 68-бет.

⁵ Уша асар, 72-73-бетлар.

⁶ Уша асар, 70-бет.

⁷ Уша асар, 72-бет.

монларини тасвирласа, совет кишисининг қувноқ характери-ни, бахтиёр замонамиз тароналарини «чароғон, баҳор, роҳатижон, бахтиёр, соз замона, шодлик, шон, ҳузур, ҳур, нур, обод, бой, коммунизм, жавлон, даврон, мардонавор, улуғвор, парвоз; соз, мард, ватанпарвар» сингари сўзлар орқали самимият билан куйлайди.

Ислом шоир ҳозирги капиталистик мамлакатлардаги ёшларнинг ҳаётини бирнеча сатрларда баён қилар экан, бунда ҳам совет ёшларининг, халқ демократик мамлакатларидаги ёшларнинг янгича яшаш шароитига қиёс қилади ва империалистлар ҳукмронлик қилаётган мамлакатлардаги ёшларнинг ҳолига қаттиқ ачинади, золимларни лаънатлайди. Асардаги бу уч хил тасвирлаш бир-бири билан узвий боғлангандир. Ислом шоир бу уч воқелик ичида порлоқ истиқболга эга бўлган, дунёда энг адолатли замон — социалистик воқеликнинг гўзаллигини, афзаллигини, унинг кундан-кунга гуллаб-яшнаётганлигини завқ билан баён қилади. Ислом шоир совет даврида биринчи марта кўкрагига шамол теккан, эркин нафас олган совет кишисининг севинч ва шодлигини «Энди йўқдир ҳеч армоним, ором олди кекса жоним», «Қайта бошдан бўлдим ўғлон» каби сатрларда ифодалайди.

Шундай қилиб, халқ шоири дунёда энг халқчил, энг демократик тузум бўлган совет тузумининг меҳнаткаш оммага келтирган натижаларини, совет кишисининг озод яшашини, тўқ, маданий ҳаётини тасвирлаш орқали кўрсатади.

Халқ шоири ўзбек халқининг совет даврида мўл-кўл оқ олтин, қимматбаҳо қоракўл етиштириб, оламга донг таратганлиги билан фахрланади ва бу моддий бойликлардан меҳнаткаш омманинг бевосита ўзи баҳраманд бўлиш ҳуқуқига тўла эга эканлигини кўрсатади. Ислом шоир юртимизни шон-шарафларга буркаган қаҳрамонларнинг тинч ижодий меҳнатини куйларкан, совет халқининг янгидан-янги зафарларга томон бораётганлиги, Улуғ Ватанимизда коммунизмнинг аён нишонлари юз кўрсатаётганлиги ҳақида севинч ва ғурур билан ҳикоя қилади:

Янги йўлда Зарафшон, Сир,
Амуни ҳам қилиб асир,
Мақтай берсам, албат, арзир,
Кўркам қишлоқ, шаҳарларим⁸.

Кекса шоир ўзининг ёшларга қилган ҳар бир ўғит-насиҳатида уларни социалистик Ватанга содиқ бўлишни коммунистик ахлоқда тарбиялашни кўзда тутди, уларни улуғ замонамизга муносиб кишилар бўлиб етишишга, фан асосларини эгаллашга чақиради. Бу фикрларни «Илм билгин дав-

⁸ Уша асар. 73-74-бетлар.

латингни», «Илм билан ёруғдир юз» каби маъноли сатрларда ифодалайди.

Шоир бу ғояни давом эттириб, уларни ҳамма соҳада, аввало, ўқишда улуғ доҳи В. И. Лениндан ибрат олишга чақиради.

Ленин каби пухта ўқинг,
Халқ йўлида иш кўрсатинг⁹.

Социалистик Ватанга, шонли Коммунистик партияга садоқатли бўлиш совет ёшларининг энг юксак фазилатидир. Совет кишисининг суяк-суягига сингиб кетган бу олижаноб кишилик хислатлари Лиза Чайкина, Александр Матросов, Зоя Космодемьянская, Олег Кошевой каби неча минглаб совет ўғил-қизларининг ажойиб қаҳрамонликларида яққол кўринади. Ислом ота ёшларимизни мард бўлишда ана шу ватанпарварлардан ибрат олишга чақиради. Совет ёшларининг ҳушёрлик, қўрқмаслик, зийраклик каби сифатлари Улуғ Ватанимизнинг метиндек мустаҳкам ва омон бўлиши ғояси билан, душманларга шафқатсиз бўлиш ғояси билан чамбарчас боғлангандир.

Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижодида Ислом шоирнинг «Тинчлик жарчиси» ва «Бахтиёр авлодларга» ўхшаш дostonлар жуда кам учрайди. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг «Ўртоқ Ленин» дostonи ҳам шу хилда прозаик қисмсиз яратилган эди. Совет даврида халқ шоирлари яратган дostonларда прозаик қисмининг киритилишига асосий сабаб қадимдан сингиб кетган ижодий тажрибаларни тақлид қилиб қўллаш бўлди. Бундан ташқари, традицион дoston жанрининг эпик жанр ичида энг мураккаб эканлиги, композицион яхлитлиги, улардаги барча компонентларнинг бир-бири билан ягона ҳалқа атрофида занжирдек бирлашганлиги ва бошқа шу каби муҳим хусусиятларни халқ шоирлари ижод қилган янги дostonларида сақлашга интилдилар. Бадий ижод соҳасида рўй берган бу янги бир мураккаб процессни ўзлаштириб олишда халқ шоирларининг баъзан муваффақиятсизликка учрашлари таажжубланарли иш эмас эди. Фозил Йўлдош, Эргаш Жуманбулбул, Пўлкан ва бошқалар томонидан яратилган янги дostonларда бир қатор ижодий ютуқлар билан бирга совет кишиси образининг, бош қаҳрамоннинг айтирли етакчи роль ўйнамаслиги, бадий умумлашманиннг кўринмаслиги («Очилдов», «Ҳасан кўл»), образларнинг индивидуаллашмаганлиги кўзга ташланади. Бу табиий бир ҳол бўлиб, аслида халқ шоирларининг совет даврида яратган асарлари, жумладан, дostonларини ўқир эканмиз, асосан, юқорида айтганимиздек ҳаётнинг ўзида типик шароитда

⁹ Уша асар. 75-бет.

типик бўлиб қолган айрим ҳодиса ва воқеалар тасвири, кишилар характери ва фаолияти асарда ҳам кўпинча ҳаётда кўрингандек жонли чиқади. Воқеалар тасвирига халқ шоири қўшган айрим деталларни мустасно қилганда, асарда унчалик катта ўзгариш киритилмайди. Борди-ю, тасвирланаётган воқеалар ҳаётнинг ўзида типик бўлмаса, бош ижобий қаҳрамоннинг характери, фаолияти ва кечинмалари кишини ҳаяжонлантирмаса, у ҳолда асар муваффақиятсиз чиқиши, эстетик-тарбиявий қимматга эга бўлмаслиги мумкин. Даврнинг муҳим масалаларини кўтариб чиққан юксак савиядаги эпик полотно яратишда олий маълумотли, жаҳон адабиётининг классикларидан кўп ўрганган, социалистик реализм ижодий методи билан қуролланган совет ёзувчилари сингарни бадий умулмашмалар, типик шароит, типик характерлар, индивидуаллашган образлар яратишга кўплари саводсиз бўлган халқ шоирларининг ижодий практикаси етишмасди. Демак, халқ шоирларининг кўпчилик термалари, дostonлари ўзининг ҳаётдаги аниқ прототипига эга. Асарда прототип бўлиб кирган воқеалар, кишилар фаолияти ҳаётнинг ўзида унчалик характерли, типик бўлмаса ва уларни халқ шоири яхши тасаввур этолмаса, асари жонсиз, таъсирсиз чиқиш қилиши мумкин. Буни Ислом шоир Назар ўғлининг «Нарпай қаҳрамонлари» («ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи М. Алавия) достони мисолида кўриш мумкин.

Маълумки, Улуғ Ватан уруши даврида совет халқининг қаҳрамонлиги темаси адабиётимизда ҳамиша муҳим тема бўлиб қолади. «Нарпай қаҳрамонлари» асари ҳам шу темада айтилган; асарда асосан, нарпайлик Очил Абдиев онасининг инқилобдан аввалги ҳаёти, граждaн уруши йилларидаги фаолияти, унинг Улуғ Ватан урушида иштироки ва урушдан кейинги йилларда Совет Армияси сафидан ўз қишлоғига қайтиб келиши ва лавлагидан мўл ҳосил олиши бирма-бир баён қилинади. Бир қанча эпизодлар орасида Очилнинг ўғлини фашистлар ўлдирган Василиса номли аёл билан учрашуви, Очилнинг чўпон ўртоғи (номи номаълум)нинг хотинидан келган хат туфайли сўзлашуви, Совет Армияси озод қилган бир шаҳарда деразадан қараб турган аёлнинг ўз ўғлига айтганлари, қозоқ йигитининг нотаниш қизчага қараб айтган сўзларида, ниҳоят, Очилнинг армиядан қайтиб келганида онаси билан учрашувлари асарда бирмунча дуруст ифодаланган дейиш мумкин. Бироқ бу айрим кичик эпизодлар асардаги бошқа воқеалар билан боғланиб, бир бутунликни ташкил этмайди. Асарда етакчи, бош воқеа бўлмаганлиги сабабли кўпинча асосий қаҳрамон бир томонда қолиб кетиб, унинг ўртоқлари ва бошқа кишилар ҳақида фикрлар баён этилади. Шунинг учун ҳам асарда қаҳрамон тақдири билан алоқаси бўлмаган воқеалар кўп. Гар-

чи қаҳрамоннинг ниятлари яхши бўлса ҳам, унинг фаолияти кўрсатилмайди. Бунинг сири шундаки, халқ шоири фронтдаги совет жангчилари томонидан моҳирлик ва оперативлик билан олиб борилган разведкаларни, жанг даҳшатларини, ҳужум қилиш йўлларини, хуллас, фронтдаги ҳарбий ҳолатни, Ватан урушининг бутун мураккаб томонларини керагича тасаввур қила олмаган. Натижада жанг эпизодлари, жангчиларнинг разведкага бориши, талвасага тушган душманни қувиб янчиб ташлаши, шаҳарларни озод қилиш каби ҳар қандай кишини ҳаяжонлантириши мумкин бўлган ҳолат, эпизодлар «Нарпай қаҳрамонлари»да ғоят примитив, қисқа, ҳиссиз айтилади-қўяди. Асарда воқеа кўп. Лекин бу воқеалар орқали ҳаёт ҳодисалари етарли очилмайди. Масалан, асарнинг бош қисмидаги Абдининг Алексей билан муносабати, Улуғ Октябрь социалистик инқилобининг ғалабаси ҳақидаги фикрлар нақадар нурсиз, заиф, ҳаёт ҳақиқатидан узоқ ва таъсирсиз. Ёки Очилнинг онаси — Урингулнинг Ҳамро билан оила қуриши, Очилнинг уруш бошлангандан кейин армияга хайр-хўшсиз жўнаши, ниҳоят, армия сафидан қайтгандан кейин колхозда ишлаши ҳақидаги «тасвир» шоирнинг оддий баёнидан, бошдан охиригача қуруқ гап-сўздан иборат. Буларнинг бир-бири билан умумий алоқаси бўлмаганлигидан ташқари, ҳаётимизда рўй берган воқеаларнинг соясига ҳам ўхшамайди. Агар асардан тўп сўзини чиқариб ташланса, граждандар уруши давридаги босмачиларни тор-мор келтириш билан Улуғ Ватан уруши давридаги фашистларни тор-мор келтириш «тасвири»да ҳеч қандай фарқ йўқ. Асарнинг муваффақиятсиз чиқишига сабаб бўлган иккинчи нарса шуки, халқ шоири Улуғ Ватан уруши жангларини, умуман, совет воқелигини традицион дostonлардаги усул ва руҳ билан тасвирламоқчи бўлади. Бу ҳолат совет воқелигини, совет кишилари образини нурсиз бўлиб чиқишига олиб келган. Совет жангчилари томонидан янгигина озод қилинган шаҳар хотин-қизларининг руҳий ҳолати қуйидагича тасвирланади. «Бир кун Очил билан бораётган жангчиларни кўриб шаҳарнинг ўртасидаги кинонинг олдида турган қизлар буларга бир сўз айтиб қолмаймизми, деб бир-бирини туртиб турибди. Шу вақтда биттаси якка-якка босиб, мушки анбар сасиб, кийган кийими ўзига муносиб, бетига упасини суртиб, бир-иккита сулув қизларни туртиб, Очил мардни кўрсатиб: «Ана шундай бойинг бўлса, ваъда қилган жойинг бўлса, бир озода уйинг бўлса, шундай қаҳрамон билан ўйнаб-кулсанг, гавдасига қара, дўстим, худди қарчиғайдай нарса, у билан ўртоқ бўлар эдим элимиздан кетмай қолса»¹⁰.

¹⁰ Ўзбек халқ шоирларининг совет давридаги ижоди. Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1958, 251-бет.

Традицион дostonларда қўлланадиган бундай тасвирлаш усулларини замонамиз қаҳрамонлари билан боғлиқ бўлган воқеаларга механик равишда кўчириш халқимизнинг бой адабий тажрибаларидан ижодий фойдаланмасликнинг натижасидир. Бу нарса ҳажм жиҳатдан анча катта бўлган асардаги прозаик қисм билан шеърӣ қисмнинг берилишида ҳам кўринади. Дoston охирида «Очил, Қажум, Эргаш ва Ражабали оталарнинг қилган ишлари район, область, республикага етди. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлди, деган тўрт кишининг номи бутун оламга кетди», дейилади. Китобхон, асосан, оз-моз Очил билан таниш, бошқалари кимлиги, қандай одам эканлиги ҳақида жуда қисқа маълумот берилади. Бу томондан асарнинг «Нарпай қаҳрамонлари» дейилиши ҳам оқланмаган.

Хулоса қилиб айтганда, «Нарпай қаҳрамонлари» замондошларимиз ҳаётини нурсиз қилиб кўрсатган, бинобарин, тарбиявий-эстетик аҳамиятга эга бўлмаган, паст дид билан яратилган асардир.

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда халқ шоирлари ижод қилган дostonларнинг ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчиларнинг бевосита яқиндан берган ёрдами туфайли бунёдга келганлиги ва уларда ёзув поэзиямизнинг таъсири фольклор услубига нисбатан устун турганлигини ҳисобга олсак, профессионал индивидуал ижод маҳсули деб қараш тўғри бўлур эди. Дostonларнинг яратилиш факти индивидуал ижодчиларнинг фаолияти бу даврда ҳам кенг қулоч ёзганлигидан гувоҳлик беради.

МЕҲНАТ ТАРОНАЛАРИ

Меҳнат темаси умумсовет адабиётида ҳамиша етакчи тема бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади. Бу табиийдир. Совет халқининг КПСС раҳбарлигида бажараётган улуғвор ишлари, яратувчи меҳнати Совет давлатини янада қудратли, енгилмас, ҳаётимизни эса тобора мазмундор, гўзал қилмоқда. Воқелигимизда рўй бериб турган муҳим ҳодисалардан илҳомланиб ижод қилинган ҳар бир қўшиқда халқимизнинг меҳнат тароналари куйланади. Қўшиқларнинг асосий қаҳрамони оддий совет кишисидир. Меҳнат кишисининг хилма-хил фаолияти, муносабатлари, завқ-шавққа тўла кечинмалари, интилишлари халқ поэзиясига хос ранг-баранг бадиий бўёқларда ифодаланди.

Урушдан кейинги йилларда яратилган меҳнат қўшиқлари давр руҳи ва вазифалари, муҳим ҳаётий масалалар билан узвий боғланган ҳолда тасвирланади. Лекин халқимизнинг меҳнат — меҳнатнинг таги роҳат деган тушунчаси ҳамма даврларда ҳам изчил давом этиб келди. Маълумки, ўтмишда халқимиз учун ғурбат, оғир машаққат бўлиб келган меҳнат совет давридагина ҳаётий заруриятга айланди, халқ оммасининг шон-шараф ва қаҳрамонлик иши бўлиб қолди. Қўшиқларимизда гавдаланган совет кишиси образида унинг меҳнат-севарлик фазилати алоҳида урғу билан кўрсатилди. Халқимизнинг қон-қонига сингиб кетган бу ажойиб фазилат қўшиқларда меҳнат аҳлининг орзу-умидлари, ҳаёти, фаолияти, ижтимоий муносабатлари тасвирида кўринади. Ҳаётнинг гўзаллиги, фаровонлиги, эл-юртнинг тинчлиги, шодлиги, бахтиёрлиги, ободлиги, дилимизнинг равшанлиги, хушнудлиги ҳаммаси шу ижодий меҳнат завқидан эканлиги тараннум этилади.

Халқ қўшиқларида фикрни образли ифодалаш йўллари билан бири уларда жонли халқ тилида кенг қўлланадиган мақолларнинг, образли таъбир ва ибораларнинг сингдирилиб юбо-

рилишидир. Масалан, «юзи ёруғ» ибораси ёрдамида колхозда бажарилаётган фидокорона меҳнатнинг ижтимоий мазмуни, моҳияти очилади.

Колхозиму колхозим,
Колхозда ёруғ юзим,
Юзимни ёруғ қилган
Ҳалол меҳнат-да ўзим!

«Қувнаб-қувнаб яйрайман» сарлавҳали бу қўшиқда ўтмишда пешонаси шўр деҳқоннинг оғир меҳнат қилиб бир бурда нонга зор бўлганлигини таъкидлаш билан колхозда озод меҳнат нашъаси ҳақидаги фикр янада чуқурлашади, бойийди:

Сув чиқмай сой бўлганми,
Экмай бугдой бўлганми,
Ўтмишда ишлаб деҳқон
Сира ҳам бой бўлганми?!

«Тўқувчи қиз қўшиғи»²да ота-боболаримизнинг меҳнатсеварлик фазилати, унинг меҳнат — роҳат деган халқ мақоли фақат бизнинг давримиздагина замонанинг, кишиларимизнинг табиатига, руҳи ва тушунчасига жуда мос тушганлиги ижобий маънодаги оригинал параллелизм ёрдамида ўринли тасвирланади.

Қўлимдаги узукнинг
Юлдуз янглиғ кўзи бор;
Меҳнатнинг таги роҳат, —
Деган халқим сўзи бор.

Кейинги тўртликда эса, шу фикр изчил давом эттирилади, энди ҳақиқатан ҳам меҳнат бахт келтирганлиги айтилади. Меҳнатда чиниққан, орзулари ушалганлиги «бахтим қуёшдай кулди» тасвирида яхши ифодаланган деса бўлади.

Меҳнат қўшиқларида тасвирланган ижобий қаҳрамон даврнинг илғор кишиси. Кўксига «Олтин юлдуз» тақиш бу илғорликнинг бир белгиси. Бу — шарафли меҳнат фаҳри, ғурури. Қаҳрамон бўлиш эса, унинг ўзига, меҳнатига боғлиқ. «Ешлигимиз бахтиёр»³ сарлавҳали қўшиқда шундай куйланади:

Қуёш чиқса нур сочиб,
Пахтазорга боқаман;
Бу йил ишлаб астойдил,
«Олтин юлдуз» тақаман.

Бу қўшиқнинг мазмунида ҳалол меҳнат қилиб юртда қадр-қиммат, эътибор топган, шуҳрат қозонган неча ўн минглаб

¹ Айтувчи Офтоб хола Сиддиқова, ёзиб олувчи Жўрахон Раҳимова, «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнали, 1958, № 3.

² Фарғонадаги тўқимачилик фабрика тўқувчиси Сорахон Ашурова айтган, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 7 март 1958 йил.

³ Айтувчи Амина Тошматова, ёзиб олувчи Неъматжон Носиров, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 2 март 1958 йил.

меҳнат қаҳрамонларининг фикр-туғулари акс эттирилади: Лирик қаҳрамоннинг нутқида «мен ва биз» тушунчалари ўртасида тенглик аломати бор. Бу халқимизнинг улуғвор ишларни бажариб қўйганлиги — қудратли ГЭС лар қурганлигимизни эслатишда ҳам яққол кўринади.

Сирдарёни боғладик,
Нурга тўлди уйимиз:
Ешлигимиз бахтиёр,
Кўкка етди бўйимиз.

Бу ўринда «Бошим кўкка етди» халқчил ибора озод меҳнат ва бахтиёрлик таронаси, юксак инсоний ғурур, беҳад хурсандлик аломати сифатида талқин этилгандир.

Бу каби кўпгина ажойиб қўшиқларнинг қиммати шундаки, уларда ижодий меҳнат совет кишиси учун биринчи галдаги ҳаётий зарурият, шодлик манбаи, роҳат бахш этувчи, инсонни руҳан кўтарувчи, улуғвор қилувчи бирдан-бир восита сифатида куйланади. А. М. Горький таъбири билан айтганда, инсон айна меҳнатда ва фақат меҳнатда буюқдир, унинг меҳнатга бўлган иштиёқи қанчалик оташин бўлса, унинг ўзи ҳам шунчалик улуғвор бўлади, унинг ишлари шунга яраша самарали ва гўзал бўлади. Бошқа бир қўшиқда эса, халқ таҳсинига сазовор бўлиш учун ҳам чинакам ҳалол меҳнат қилиш зарур, деган фикр илгари сурилади. Бу меҳнатга коммунистик муносабатнинг бир белгиси, деб қаралади. Қўшиқда илғорлик, ижод, меҳнат, нур ва бахтиёрлик тушунчалари бир-бири билан мазмунан жипс боғланганлиги равшан сезилади:

Сўзи билан иши бир,
Элга ёққан, ёр-ёр.
Меҳнат қилиб кўксига
Орден таққан, ёр-ёр⁴.

Эслатилган қўшиқлардаги тўла қофиялар ажойиб бир мусиқийликни келтириб чиқаради. Қисқа бўғинли сатрларда фикр ихчам, конкрет ифодаланади. Нозик поэтик дид ва нафосат билан ижод қилинган бу қўшиқларда қалб қаъридан гуркираб чиқаётган озод меҳнат қўйнида яйраган инсоннинг овози баралла эшитилгандай бўлади, ўз тирикчилигидан, ҳаётдан, замонадан бир умрга мамнун, ўз меҳнатидан ғоят шод бўлган кишининг хушнудлиги сезилади. Қўшиқ куйлаётган қизнинг қўлида илгари ҳам олтин узуклари бўлган эди:

Қўлимдаги қўш узукнинг
Банди бору кўзи йўқ.
Толе бор деб айтишади,
Оти бору ўзи йўқ⁵.

⁴ ТошДУ нинг студенти Марям Муҳаммадиева тўқиган, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 7 март 1958 йил.

⁵ М. Алави я, Ўзбек халқ қўшиқлари, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, 91-бет.

Меҳнаткаш қизнинг энди таққан узугининг эса, «юлдуз янглиғ кўзи бор», яъни узук ҳам меҳнатсевар қиз қалби каби яшнаб, порлаб турибди. Озодлик, тенглик, бахт-саодат, ижодий меҳнат тушунчалари мана шу хилдаги замонавий қўшиқларимизда ажойиб гўзаллик ва ҳарорат билан тасвирланади. Халқ талантлари яратган қўшиқларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларда фикр лўнда, қисқа ва тўғридан-тўғри айтилади-қўяди.

Қуйидаги тўртликда чаман булбулнинг макони бўлгани каби бизнинг давримизда бахтни юзага келтирувчи, унинг қон томири меҳнат, деб таърифланишида, шубҳасиз катта мантиқ бор. Фақат миллионларнинг меҳнати билангина орзулар амалга ошади, коммунистик жамият қурилади:

Чаман булбул макони,
Меҳнатдир бахтнинг кони.
Етти йилликда яшнар,
Ватаним ҳар юмони⁶.

Ҳақиқатан ҳам, ижодий меҳнатда совет кишиларининг энг яхши фазилатлари, талант ва қобилиятлари, онглилиги ва коммунистик муносабатлари намоён бўлади. Улуғ доҳий В. И. Ленин «Буюк почин» мақоласида башорат қилиб айтган доно фикрлари халқ поэзияси асарларида тўла тасдиқланди.

«Коммунизм — илғор техникадан фойдаланадиган эркин, онгли, бирлашган ишчиларнинг капиталистик меҳнат унумига қараганда жуда юқори меҳнат унуми, демакдир.

Коммунизм *оддий ишчиларнинг* меҳнат унумини орттириш тўғрисида, *ғалла, кўмир, темир* ва бошқа маҳсулотлар шахсан ишловчиларга ва уларнинг «яқинлари»га эмас, балки «бегоналар»га, яъни умуман бутун жамиятга, аввало битта социалистик давлатга ва сўнгра Совет Республикалари Иттифоқига бирлашган ўн ва юз миллионлаб кишиларга тегадиган шу маҳсулотларнинг *ҳар бир пудини* асраш тўғрисида фидокорона ва оғир меҳнатни енгадиган ғамхўрликлари пайдо бўлган жойда бошланади»⁷.

Меҳнат қўшиқларида ўзбек халқининг асосий касб-кори бўлган пахтакорликни севиш ва бу касбнинг улуғланиши характерли. Пахтамиз бахтимиз, бойлигимиз, миллий ифтихоримиз экан, СССР халқларининг қардошлик оиласида ўзбек халқи мамлакатга миллион тонналаб «оқ олтин» етиштириб бериши билан коммунистик мўл-кўлчиликка муносиб ҳисса қўшиб келаётганлиги қўшиқларимизда куйланади. Ўзбек

⁶ «Яшнасин мангу, боқи!» сарлавҳали КПСС га бағишланган қўшиқни Маърифатхон Субхонқуловдан Назиржон Баракаев 1960 йили ёзиб олган.

⁷ В. И. Ленин, Асарлар, 29-том, ЎзССР Давлат нашриёти, 1953, 443-бет.

халқи пахтакорлик ҳунари туфайли совет даврида жаҳонга танилди, машҳур бўлди, республикамиз пахта усталарининг маконига айланди. Пахтакор қўшиқларида, лирик қаҳрамоннинг нутқида мана шу фахр, ғурур алоҳида бир ички ҳаяжон билан акс этади. Ўз меҳнатидан мамнун бўлиб, ям-яшил, кенг пахтазорларга меҳр кўзи билан қараб турган, пахтакорлик шон-шарафини ҳамиша оқлаш ва шу касбини улуғлаш учун курашаётган меҳнатсевар колхозчи қиз кўз олдингизда намоен бўлади:

Кийган кўйлагим гулдор,
Атрофим кенг пахтазор,
Толеймдан ўргулай,
Пахтакор қиз номим бор.

Қуйидаги тўртликда эса, меҳнатда чиниққан мардонавор кишининг овози янграйди, унинг ватанпарварлик ҳис-туйғулари, ҳаракатлари ва фаолиятида курашчанлик хислати барқ уриб турибди.

Ўза билан яшнаган
Андижоним даласи;
Жаҳонга машҳур бўлган
Пахтамининг толаси⁸.

«Пахтакор қиз қўшиғи»да «пахтам — номусим, орим, ўлкам бахти, иқболи» деб тасвирланишида пахтакорларимизнинг ўз касбини қанчалик севганлиги равшан билиниб туради.

Қўшиқлардаги лирик қаҳрамон нутқидаги бундай кўтариш руҳ, қуруқ баландпарвозлик, устки ялтироқлик бўлмасдан, балки ҳалол меҳнат самараларидан ўзи баҳраманд бўлган, ўзи бажараётган ватанпарварлик ишининг қанчалик чуқур мазмунга эгаллигини яхши англаган совет кишининг қонуний фахр-ғурурининг бадий ифодасидир. У пахтадан юқори ҳосил етиштириш ўзбек халқининг буюк интернационал бурчи эканини яхши тушунади. Шунинг учун ҳам унинг:

Пахтамининг шухрати,
Бутун оламга машҳур, —

деган овози баралла янграса, бошиқа ўринда:

Бутун олам билади,
Меҳнат — роҳат ишимиз;
Ҳосилимиз кўтариб
Яшнайти турмушимиз⁹, —

деб кўйлайди:

⁸ «Меҳнатда чиниққанмиз» сарлавҳали қўшиқни Латифа Хусановадан 1956 йили Назиржон Баракаев ёзиб олган.

⁹ «Сочиним ўйнар белимда» қўшиғини Солиҳ Ҳайитов онаси Ҳамраевадан ёзиб олган, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 23 сентябрь 1957 йил.

Бундай фахрланиш туйғулари унинг Коммунистик партия-миз раҳбарлигида озод Советлар ватанида яшаб келаётганлиги ҳақидаги эҳтиросли фикрлари билан табиий равишда уланиб кетиши янада чуқурроқ мазмун касб этади:

Советлар замонида
Меҳнатим жонга ҳузур;
Бизга ҳур ҳаёт берган
Партияга ташаккур¹⁰.

Озод меҳнат гашти, нашъаси дилларга ҳамиша олам-олам севинч бағишлайди. Шу важдан меҳнат кишиси жонажон Коммунистик партияга яна минг-минг раҳмат дейди.

Гул Ватанда сурамиз
Озод меҳнат нашъасин;
Бошимизни силаган
Партиямиз яшасин!

Бу каби самимий миннатдорлик ҳисси билан хулосаланган қўшиқларимизда шу гўзал ҳаётнинг перспективаси, унинг бундан кейин ҳам гуллаб-яшнаши ва нурли келажаги намоён бўлаётганлигига имонимиз комил бўлади.

Қўшиқларимизда меҳнатда илғорлик тушунчаси конкрет маънода, яъни ваъдага вафо қилиш, сўз билан ишнинг бирлиги, давлат планини ошириб бажариш демакдир. Меҳнат қўшиқларида яшашнинг маъноси, ижодий меҳнатнинг завқи-сафоси, халқнинг шодиёнаси давлат планини тўла-тўқис адо этиш билан узвий боғлиқликда, бир бутунликда тасвирланади.

Қўшиқдаги тўртликлар бир-бири билан мантиқий боғланган бўлиб, айрим иборалар орқали янгича чуқур мазмун ифодалашга эришилади. «Парвона» сўзида пахтакорлик касбига меҳр-муҳаббат ифодаланса, «тўйхона» сўзи ёрдамида эса эл-юрт шод-хуррамлиги, байрами акс эттирилади:

Ғўзалар қатор шона,
Жонлар унга парвона,
План тўлиб уйимиз
Ҳар кун бўлсин тўйхона.

Гулимизнинг оқи бор,
Ундан узиб тақиб ол.
Юрагимда ҳаётнинг
Бир умрлик завқи бор¹¹.

Пахтаимизнинг мақтовини, тавсифини тасвирлаган қўшиқчининг тилида ва дилида меҳнатга муҳаббат туйғуси ёрқин акс этгандир. Қўшиқчи ўхшатиш приёmidан фойдаланиб, пахта-

¹⁰ «Сайловчилар овози» сарлавҳали қўшиқни Уғилжон Бойузоқовадан Қудрат Аҳмедов ёзиб олган, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 16 март 1958 йил.

¹¹ Солиҳабону Музаффаровадан Музаффар Зулфиқоров ёзиб олган, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 19 сентябрь 1957 йил.

зорни жонлантиради ва шу йўл билан меҳнаткаш халқимизнинг кўз нури, меҳр-муҳаббати билан етиштирилган оқ олтинни мақтайди, уни севишга, қадрлашга, тезроқ териб олишга ундайди:

Дарёдай бўп оқиб турган,
Ҳоздай қанот қоқиб турган,
Тер, деб кулиб боқиб турган,
Оқ пахта, олтин пахта.

Кейинги тўртликда пахта бойлигимиздир, деган фикр образли ифодаланади:

Олтин баркаш ой бўларми,
Эгри таёқ ёй бўларми,
Меҳнатсиз юрт бой бўларми?
Оқ пахта, олтин пахта¹².

«Бахтимизнинг зарҳали» деган қўшиқда пахта учун кураш, унинг мамлакат экономикасида, халқимиз ҳаётида тутган ўрни жозибали, оригинал тасвирда кўрсатилади:

«Олтин қозик», «Торози»
Ярқирар тонг маҳали.
Оқ пахта, олтин пахта
Бахтимизнинг зарҳали¹³.

«Сувчи йигит қўшиғи»да пахтага сув таратаётган сергак йигитнинг иш фаолияти тасвирланади, тун билан тинмай ишлаб оппоқ тонг оттирган бу йигит севикли ёр олдида ҳам кузда тили узун, юзи ёруғ, чунки у мўл ҳосил учун тер тўкиб меҳнат қилди:

Мен ана шу колхоз аҳли сувчисман,
Завқ-шавқ билан мўл ҳосилнинг куйчисман,
Зое кетмас қатра сувим, бунга инон,
Чунки тун-кун зилол сувнинг овчисман.
Эгатларга жилдиратиб сув тарайман,
Ҳар туп ғўза элга бахт деб қарайман,
Куз келганда, тўй бўлганда, ёр, сен билан
Улан, қўшиқ айтишишга ҳам ярайман¹⁴.

Пахтага ва пахтакорларга бағишланган қўшиқларда меҳнат ижодкорлари образи, қишлоқ хўжалик илмини пухта эгаллаган, техниканинг тилини билган ташаббускор-новаторлар образи яратилди. Бундай қўшиқларда пахтачиликда қўлланилган янги усуллар, пахта териш машиналарини бошқарувчи зангори кема капитанларининг ажойиб ишлари бадий ифодаланганини кўрамыз.

¹² Айтувчи О. Отақулова, ёзиб олувчи Ҳ. Ризо, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 26 август 1961 йил.

¹³ Айтувчи Хосият Абдураимова, ёзиб олувчи Тўра Сулаймон, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 17 декабрь 1960 йил.

¹⁴ Айтувчи Исмоил Гафоров, ёзиб олувчи Тўра Сулаймон, «Тошкент ҳақиқати» газетаси, 18 август 1958 йил.

Мамлакатимиз бўйлаб шуҳрат қозонган Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, донгдор новатор-механизатор Турсуной Охунванинг жасорати тилларда дostonдир. Ўзбек совет адабиётида Турсуной ва унинг издошлари ҳақида талай асарлар яратилди. Лочин қиз Турсуной ва унинг дўстлари машҳур механизаторлар ҳақидаги қўшиқларда давримиз қаҳрамони характерини белгилowчи муҳим томонлар акс эттирилди. Бу, аввало, қаҳрамонларнинг ҳужумкор табиати, халқ иши йўлида кўрсатган фидокорлиги тасвирида кўринади. Турсунойларга аталган қўшиқларда ижобий мисолнинг кучи айниқса кўзга яққол ташланади. Бу қиз образида унинг жуда кўп аёлларга намуна бўла оладиган жасорати, қаҳрамонлик фазилати, дадиллиги умумий деталларда кўрсатилади. Бу жиҳатдан меҳнат қўшиқлари катта тарбиявий-эстетик аҳамиятга эга бўлиб, кишиларга қандай ишлаш, меҳнатга қандай муносабатда бўлиш ва қандай яшашни ўргатади.

Турсунойчилик ҳаракатининг моҳияти ҳақида гапирганда, унинг пахта териш машинасини яхши ўрганиб, юксак меҳнат унумдорлигига эришган биринчи ўзбек аёли эканлиги, Турсунойнинг барча ўзбек хотин-қизлари ва Совет Иттифоқининг бошқа республикаларидаги хотин-қизларга яхши намуна кўрсатганлигини эслаймиз.

«Турсуной»¹⁵ сарлавҳали қўшиқда республикаимизда Турсунойчилик ҳаракати кенг ривожланганлиги тасвирланади.

Нусха олдим каштамга
Кремль юлдузидан.
Ватан миннатдор бўлди
Турсунойдек қизидан.

Кечалар ойдин бўлди,
Электрик чироқдан.
Турсунойга хат келди
Қутлаб яқин-йироқдан.

«Қаҳрамон соҳибжамол»нинг «йигитлардан ҳам ўзар» ишлари мамлакатимизда пахтачиликни комплекс механизациялаш масаласи билан маҳкам боғланганлигидан бу ҳаракат ҳамма жойда қизгин қўллаб-қувватланди. Қўл меҳнатини енгиллатиш ва мўл ҳосил учун курашда механизациянинг роли бениҳоят катта эканлиги қўшиқда техника янгиликларини, илғор иш тажрибаларини қишлоқ хўжалигига татбиқ қилишни тасвирлаш орқали кўрсатилди.

Этак тутмайман белга,
Машиналар турганда.
Қувончим сизмас дилга,
«ХВС»ни кўрганда.

¹⁵ Айтувчи Муяссархон Муҳитдинова, ёзиб олувчи Назиржон Баракаев, «Шарқ юлдузи» журнали, 9-сон, 1960.

«Мелиқўзи, Турсуной»¹⁶ сарлавҳали қўшиқда эса, бу қаҳрамонларнинг меҳнат нафосати хушманазара қуёшли Ўзбекистонимиз каби гўзал, бир-бирига монанд ва муносибдир, дея куйланади:

Нур сочганда тўлин ой,
Жилваланар дала, сой,
Ўзбекистонга чирой
Мелиқўзи, Турсуной.

Бу гўзаллик — механизаторларимизнинг меҳнат гўзаллиги оғир меҳнатни енгиш завқидир. Пахта йиғим-теримида пахта териш машиналаридан тўғри фойдаланишни кенг йўлга қўйиш давр талаби бўлиб қолди. Шу сабабли ҳам фикрни ихчам, содда ва равон ифодалаган қўшиқларда ХВС ларнинг афзалликларини мақташ ва механизатор қизларимизнинг иш фаолиятини тавсиф этиш асосий ўрин тутди:

Янги йўлнинг йўли соз,
Йўлида ўйнайди ғоз,
Машинанинг таърифин
Қанча айтсам, шунча оз.

Кейинги тўртликда мана шундай машиналарни моҳирлик билан бошқараётган пўлат иродали, ўз ишининг устаси бўлган қизларимиз иши ҳаммани қойил қолдирганлиги айтилади:

Қир келса қиялатиб,
Ўр келса ўрмалатиб,
ХВС ни бошқарар,
Не қизлар гумбирлатиб.

Механик ҳайдовчи қизнинг иш фаолияти ХВС ни гумбирлатиб юришида тасвирланади. Бу ишни бошлаб берган — Турсунойлар ҳаракати қанчалик шарофатли, қанчалик умумхалқ ҳаракатига айланганлиги баён этилади. «Ойдек ёруғ юз» ўхшатишига янгича ижтимоий мазмун юклатилади, яъни «ойдек ёруғ юз» ибораси ташқи гўзаллик бўлмасдан, балки («Машинани севганнинг ойдек ёруғдир юзи») эл-юрт олдида ёруғ юз билан ишлаётган кишиларнинг маънавий гўзаллиги тимсолидир. Бу фикр тадрижий равишда давом этиб, ана шундай ёруғ юзликлар — халқимизнинг асл қаҳрамонлари эканлиги ҳақидаги фикр билан уланиб кетиб, мантиқан хулосаланади.

Пахтачиликда илғорликни, янгилликни ёқлаш қўшиқларда пахта териш машинасига бўлган муҳаббатни изҳор этиш ва уни бошқараётган, техника тилини яхши билган кишилар ишини тасвирлаш орқали кўрсатилади. Ўрта Чирчиқ район «Ленин йўли» колхозида механизатор бўлиб ишлаган Ўрол

¹⁶ Айтувчи Иноятхон Эшонхўжаева, ёзиб олувчи Назиржон Баракаев, 1960, 18 август.

полвон Обилов томонидан тўқилган «Механизаторлар қўшиғи»¹⁷да ўз ишини жондан севган замондошларимизнинг қалб ҳарорати, интилиши жозибали сатрларда ифодаланади. Утмишда марди майдонларга ишонарли кўмакдош бўлган бедов отларнинг ўрнини эндиликда даврнинг пўлат отлари эгаллаганлиги, бу пўлат отлар — пахта териш машиналари пахтакорнинг қаноти, энг яқин дўсти бўлиб қолганлиги кўшиқда қаҳрамон кечинмаларида жонли акс эттирилди:

Пойга бўлмай бедов отлар чопилмас,
Сағрисига қирмиз бахмал ёпилмас.
Машинанинг сира тенги топилмас,
Отимиз пўлатдан, ўзимиз шерзод.

Достонларда эпик қаҳрамонлар нутқидаги ғолиблик, энгилмаслик руҳидан ўринли фойдаланиш ёрдамида кўшиқда фикр вазмин, салмоқли оҳангда ифода этилади, давр руҳи, ўз сўзли, иродаси мустаҳкам кишиларимиз характери ва уларнинг ишлари тасвирланади. Бошқа бир кўшиқда ҳам совет кишилари ижод қилган қудратли машиналар ёрдамида мўл ҳосил учун кураш давом этаётганлиги айтилади. Традицион фольклоримизга хос бўлган:

Пўлат отда мингта шернинг кучи бор,
Қудрати юзта филнинг қудратига

каби муболағали тасвирлар яна пахта териш машиналари мақтовига нисбатан ўринли қўлланилади.

Замонавий кўшиқларнинг яна бир фазилати шундаки, уларда якка қаҳрамонларнинг номи билан бир қаторда коллектив қаҳрамонлик улуғланади:

Садқа жон Турсуной қиз ҳимматига,
Саодат, Жалол ўғли журъатига.
Мамажон ота, Жавод — елкадошлар,
Турсуной, Инобат қиз — эмикдошлар,
Жо бўлди дилимизга абадул абад,
Саодат, Мелиқўзи, Назиртошлар¹⁸.

Бу ўринда пахтачиликни ривожлантиришда халқимизнинг кекса ва ёш авлоди биргаликда тер тўкиб меҳнат қилаётганлигини баён қилиб ишда ва курашда коллективизм даврининг, ҳаётнинг одатий қонуни бўлиб қолганлиги таъкидланади. Қўшиқда меҳнат қилиш ҳаётини зарурият экан, бизнинг давримизда ишлаган тишлайди, деган мақол кишиларимизнинг қон-қонига сингиб кетганлиги намоён бўлади. Шунинг учун кўшиқчи ўз фикрларини афористик тарзда ифодалаб, баралла куйлайди.

¹⁷ «Еш ленинчи» газетаси, 2 ноябрь 1959 йил, № 139 (5334).

¹⁸ «Тошкент ҳақиқати» газетаси, 6 октябрь 1963 йил.

Чорвадорлар ҳаётини акс эттиришга бағишланган талайгина қўшиқларда ҳам коллектив ишнинг жонқуярлари образи тасвирланган. Фарғона область, Киров район «Искра» колхозининг илғор сут соғувчиси Ойсара Мансурова тўқиган «Сут соғувчи қиз қўшиғи»да¹⁹ олижаноб ниятлар билан колхозда меҳнат қилаётган аёлнинг ватанпарварлик ҳис-туйғулари ғоят самимий, содда ифодаланган. Сут соғувчи аёлнинг эзгу тилаклари эл-юрт манфаатлари билан чатишиб кетган. Унинг бахти, эътибори, обрўси, хурсандчилиги — ҳаммаси меҳнат самараси билан боғлиқ равишда баён қилиниб, совет кишиси бажараётган ижодий меҳнатда шахсий ва давлат манфаатларининг гармоник бирлиги ўз-ўзидан намоён бўлади. Очиқ кўнгилли, меҳнатсевар аёл мамнуният билан шундай дейди:

Боғимда ўсар терак,
Сояси элга керак,
Обрўй топдим элимда
Сут соғиб челақ-челақ.

Колхоздаги меҳнатим
Завқ бағишлар дилимга,
Соққан суту қаймоғим
Тортиқ бўлсин элимга.

Худди шунингдек, Фарғона область Киров район «Бешариқ» совхозининг чўпони Абдиқабир Билолов айтган «Чўпон» сарлавҳали қўшиқда ҳам ўз касбидан хурсанд бўлган ва ўз меҳнати билан умум ишимизга муносиб ҳисса қўшаётган, бу билан ҳақли равишда фахрланувчи кишининг кечинмалари ва фикр-ўйларида бир олам мазмун бор. Қўшиқ қисқа, лекин унда меҳнаткаш қалбнинг акс садоси эшитилади. Унинг сўзларида, шодлик руҳида дадиллик, қийинчиликлардан қўрқмаслик, ҳар қандай ишнинг уддасидан чиқа оладиган, юраги она-юрт муҳаббати билан тепиб турган чўпонни тасаввур этиш мумкин:

Эрта саҳар тураман енгил, тетик,
Оёғимда гарчиллар янги этик,
Совуқ демай, қор демай йилқиларин
Ардоқлайман кўзимизнинг қорасидек.

Йигит «ўтмишдаги чўпонлар эди юпун, офтоб кўрмай елкаси ўтди бутун» деб жуда тўғри айтади. У ўз тақдири, бахти мисолида бутун меҳнаткаш халқнинг совет даврида яйраб-яшнаётганлигини севинч билан баён қилади. Авлодлар еголмаган орзуларга у етди. Энди унинг ниятлари янада бўлақча, баланд. Қўйидаги тўртликда қўшиқчи чўпон йигит ўз мақсадларига эришиш иштиёқи билан меҳнат қилаётгани,

¹⁹ Ёзиб олувчи Фулом Солиев, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 18 апрель, 1958 йил.

яшаётганлиги ифодаланади. У ҳам бўлса Ватанимиз пойтахти улуғ Москвани кўриш; биргина Москва деган табаррук ном чўпонни ҳаяжонга солади, унга беқиёс куч-ғайрат бағишлайди. Москва билан унинг — меҳнаткаш инсоннинг озодлиги, тенглиги, бахти барқарорлиги, шуҳрати ва шу каби энг эзгу тилаклари жипс боғланганлигини яхши билади. Шу сабабдан у Москвани жондан севади, Москвага интилади, ҳормай-толмай дала-қирларда меҳнат қилади:

Кўй юнгидан тикилган телпагим бор,
Олмос каби букилмас билагим бор,
Кўнглим қушдай талпинади кеча-кундуз
Москвага борсам деган тилагим бор²⁰.

Шу тариқа меҳнат қўшиқларида лирик қаҳрамоннинг маънавий гўзаллиги тараннум этилади.

Жуда кўпчилик қўшиқлар бевосита меҳнат қилувчи томонидан ёки унинг номидан айтилиши характерлидир. Дала маликаси маккажўхори чорвачиликни ривожлантиришда асосий озуқа эканлиги энди сир эмас. Силос босими — сут оқими деган янги шиор-мақолда ҳам айна шу фикр илгари сурилади. Илғор жўхорикорнинг ватанпарварлик фикр-ўйлари дала маликасига мурожаат қилиб айтилган қўшиқда жозибали тасвирланади. Жўхорикор аёл уни мақтайди, ардоқлайди; айна чоқда ўз касбига, меҳнатига бўлган меҳр-муҳаббатини ифодалайди:

Думбулим, мазалимсан,
Куйлашда ғазалимсан,
Кўк барқутга ўралган
Маликам гўзалимсан.

Жўхорини ана шундай жонлантириб тасвирлаган қўшиқчи «пахтамыз қаторида шуҳратинг бор, шонинг бор» деб унинг қадрига етишга чақиради. «Чеки йўқ ўрмон» бўлиб «кўк юзини тўсаётган» маккажўхори пайкаллари фидокорона меҳнатнинг натижаси, коммунистик мўл-кўлчилик учун кураш самараси сифатида тасвирланади. Жўхорикорнинг мақсади халқимизни янада тўқ, бой қилиш, унга сидқидил хизмат этишдан иборат:

Сут дарёси жомингдир.
Файз-барака номингдир,
Ёғли қатиқ, ёғли гўшт
Элга чин инъомингдир²¹.

Биз юқорида урушдан кейинги даврда яратилган қўшиқларда меҳнат кишиларининг ҳужумкор табииати акс этганлигини айтган эдик. Бу ҳужумкорлик, айниқса, республикамыздаги

²⁰ Ёзиб олувчи Ғулом Солиев, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 9 апрель 1959 йил.

²¹ Айтувчи Қаромат Бобоева, ёзиб олувчи Ҳамроқул Ризақулов, «Тошкент ҳақиқати» газетаси, 14 май 1963 йил.

қўриқ бўз ерларни ўзлаштираётган, асрлар бўйи қақроқ чўл-биёбонларда боғ-роғлар яратаётган чўлқувар ёшларнинг қаҳрамонона ишларига бағишланган қўшиқларда янада яққол кўринади. «Чўлларни обод қилиб, янги уйлар»да «ўйнаб-кулиб» юрган ёшларимизнинг интилиши, меҳнатдаги жасорати уларнинг ҳаётсеварлик, оташин ватанпарварлик фазилатидан келиб чиққанлигига тўла ишониш мумкин. Совет кишининг қаҳрамонлиги табиатни ўзига бўйсундирганлигида, ҳар қандай машаққатларни енгиб ўтиб, она-юртни янада обод, кўркам, бой ва қудратли қилаётганлигида кўринади.

«Янги ернинг қизлари»²² деган қўшиқда замонамиз қизларининг ташқи чиройи, лафзи ҳалол, вафодорлиги чўлларни бўстон қилганлигида янада тиниқлашади, чинакам гўзаллик касб этади:

Мирзачўлни гулладиб,
Боғ яратди, ёр-ёр.
Минглаб Ильич чироғи
Нур таратди, ёр-ёр.

Қўриқ ерларни пахтазорларга айлантираётган кишилар мадҳи қўшиқларда янги шаҳар ва қишлоқлар қуриб, унда янги иноқ оилада фаровон турмуш кечираётган минглаб кишиларнинг дил қувончи орқали куйланади. Яшашнинг лаззати, ҳаётнинг гўзаллиги, инсонларнинг бахт-саодати — ҳаммаси шарафли меҳнат туфайли эканлиги «Ёр-ёр» сарлавҳали қўшиқда реалистик акс эттирилган:

Янги қишлоқ, янги жой
Уй муборак, ёр-ёр
Янги уйда янги куй,
Тўй муборак, ёр-ёр.

Меҳнат қўшиқларида «Давримиз машъаллари», «Коммунистик меҳнат зарбдорлари»нинг шон-шуҳрати улуғланади. Мана шу мардлар, ўт юракли кишиларнинг фаолияти, ишига қараб қўшиқда уларни «давримизнинг айна чапдаст шунқори» деб таърифланади. Иккинчи қўшиқда «Турсунойчи шаввозларнинг журъати кўкка туташ Памир тоғдан буюкдир» деб тасвирланади. «Шарофату Саодатнинг шуҳрати эса «денгиздай мавжланган» гўзалари тимсолида акс этади. Бундай машъалларга «жаҳон халқи қойил қолди». Она-юрт ва халқимиз уларга таҳсин ўқиди.

Машъалларим, элингиздан ўргулай,
Кенг, чароғон йўлингиздан ўргулай,
Она юртнинг доврўғини кўтарган,
Ишда чевар қўлингиздан ўргулай²³.

²² «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 7 июль 1958 йил.

²³ Айтувчи Ҳосият Рўзиебова ва Эсонгул Саидова, ёзиб олувчи. Ҳ. Ризо, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 16 май 1961 йил.

Шундай қилиб, урушдан кейинги тинч қурилиш даврининг қўшиқларида коммунизм меҳнат билан, фақат миллионларнинг меҳнати билан қурилиши куйланади. Мана шу меҳнат процессида жавлон урган совет кишиларининг олижаноб фазилатлари, бой маънавий қиёфаси, орзу-истакларининг рўёбга чиқаётгани, меҳнатда тобланган дўстлик, ҳамкорлик, бирлик туйғулари — ҳаммаси коммунистик онглилик билан йўғрилган равишда тасвирланганлиги бу қўшиқларнинг чуқур ғоявийлик ва халқчиллик руҳ касб этганлигидан гувоҳлик беради.

Меҳнат темасидаги қўшиқларда совет кишиларининг ватанпарварлик хислати, она-юрти меҳри куйланади. Бу туйғу қуруқ баландпарвоз риторик нутқларда эмас, балки кўпинча ўз халқининг пешона тери билан социалистик Ватанни обод, кўркам, бой бўлганлигини кўриб беҳад қувонганлигидан ва ўзини шу азамат, фидокор халқнинг, иноқ оиланинг бир вакили сифатида коммунизмнинг моддий техника базасини яратиш йўлида фидокорона меҳнат қилаётганлигини яхши билганидан туғилади. Она-Ватан гўзаллиги, ободлиги эл-юртга бўлган сўнмас муҳаббат қўшиқчининг қалбига битмас-туганмас завқ-шавқ, ором бағишлайдики, бу «Колхозчи қиз қўшиғи»да²⁴ шундай ифодаланади:

Завқ бағишлар қалбимга
Обод ўлкам чиройи . . .
Довруғ ёйдим жаҳонга
Меҳнатим ҳур, вақтим чоғ,
Бу йил она-Ватанга
Пахта бераман кўпроқ.

Бундан кейинги тўртликда тасвирланишича, ана шундай софдил, камтарин, сўзи билан иши бир бўлган меҳнат кишисининг ҳурмати, бойлиги, шодлиги, оиладаги бахти, эл-юртдаги обрўси, садоқати — ҳаммаси эр-хотиннинг икковлашиб, ҳамкорликда жон-дил билан меҳнат қилаётганлигидадир. Қўшиқнинг охириги банди мамлакатимизда бахт-саодатни, тинчлик, тенглик, озодлик, меҳнат ва ижодни барқарор қилган жонажон Коммунистик партияга дил тўла эҳтиром, сямимийлик ва чексиз миннатдорлик туйғуларини ифодалаш билан тугалланишида катта маъно бор. Бу гал қўшиқчи кўксига «Олтин юлдуз» таққан Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлиб гавдаланади; меҳнат, қаҳрамонлик, бахт тушунчалари қўшиқда бирлашиб, совет кишисининг олижаноб фазилати, маънавий гўзаллигига айланади:

²⁴ Айтувчи Маҳбуба Аҳмедова, «Еш ленинчи» газетаси, 1958 йил 93-сон.

«Олтин юлдуз» кўксимда,
Завққа тўлиб ишлайман,
Бахт берган Партиямни
Юракдан олқишлайман.

Бу каби қатор қўшиқларда лирик қаҳрамон — қўшиқчининг тушунчасида социалистик тузум моҳиятини кўрсатувчи бир муҳим хусусият диққат марказида турганлигини осон пайқаш мумкин. У ҳам бўлса, совет кишини ҳар бир ишни ўзи учун ва айни чоқда бутун жамият учун қилаётганлигини яхши тушунади. Бинобарин, у бажараётган ижодий меҳнатнинг ижтимоий моҳияти ҳам шунда. Оромбахш меҳнат унга куч-қудрат, руҳ, шодлик бағишлайди. Шундан унинг юрти ҳам, халқи ҳам обод, гўзал, тўқ-фаровон, бахтиёрдир. Бу қўшиқларимиздаги ватанпарварлик ва гуманизм уларнинг халқчиллик руҳидан, ҳаётий, реалистик табиатидан келиб чиққандир.

Севги-муҳаббат темасида яратилган қўшиқларда меҳнат темасининг кенг ёритилиши характерлидир. Бундай қўшиқларнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, уларда шахсий ва ижтимоий муносабатлар ўртасида бирлик биринчи ўринга кўтариллади. Яъни, севимли ёрнинг муҳаббати, вафодорлиги унинг жамиятда, ижтимоий меҳнатда илғор киши бўлиши билан белгиланади:

Қўлимдаги узукнинг
Марвариддан кўзи бор.
Жондан севган ёримнинг
Қўш «Олтин юлдузи» бор.

Севгида самимийлик, вафо ва садоқат каби азалий инсоний фазилатлар севишганларнинг меҳнатда ҳамкорлиги, янгича муносабатлари, илғорлик каби хислатлари билан бирикиб чуқур мазмун касб этади. Меҳнат ва муҳаббат темасидаги қўшиқларда ёшларимизнинг янгича ахлоқ нормалари, янгича урф-одатлари социалистик тузумнинг, коммунистик тарбиянинг самараси ва меваси эканлиги кўзга ташланиб туради. Севишганларнинг меҳнатдаги ўзаро ижтимоий мусобақаси ва илғорликка чақириқ, ҳамкорлик уларнинг меҳнатга коммунистик муносабатининг кўринишидир. Қўшиқларимизда чин муҳаббат эркин меҳнат процессида, коллектив ҳаёт қучоғида туғилиши ва камол топиши тасдиқланади. Озод меҳнат завқи ва меҳнат тароналарини ифодаловчи қўшиқларни кўпроқ ўзбек хотин-қизлари яратаётганлиги диққатни жалб этади. Меҳнат билан суяги қотган, колхоз далаларида ғайрат билан ишлаган хотин-қизларимизнинг қўшиқларида замондошларимизнинг образи гавдаланади. Бахтли замон, эркин нафас олиш ва яшнаб меҳнат қилиш кишиларимизни яшартираётганлигининг таъкидланиши характерлидир:

Советлар замонида
Еш бўлдим, қаримадим,
Ешим юздан ошса ҳам,
Меҳнатда ҳоримадим²⁵.

Урушдан кейинги давр ўзбек халқ поэзияси асарлари, жумладан, меҳнат қўшиқларида яшашнинг мазмуни меҳнатда, коммунистик идеаллар учун курашда деган гоё илгари сурилади. Бу фикр меҳнаткаш қаҳрамонлар тилидан кундалик ҳаёт ҳодисалари билан боғли ҳолда таъсирчан ифодаланади.

Мақсад опа Эрматова тўқиган қўшиқдан қишлоғимиз кўрки, хонадон ободлиги қаҳрамонона меҳнат туфайли эканлиги

Қишлоғимиз хуснига
Меҳнинг қонар, ёр-ёр,—

сатрларида тараннум этилади.

Муҳаббат ҳақидаги қўшиқларда меҳнатда илғор кишиларнинг мадҳ этилиши, севимли қиз ўзи учун муносиб деб донгдор йигитни билишида бахт-саодат, ижтимоий тенглик барқарор бўлган замонамизнинг руҳи, ёшларимизнинг маънавий фазилатлари намоён бўлади, «Сувчи йигитга»²⁶ сарлавҳали қўшиқда гарчи йигит билан қизнинг портрети гавдаланмаса ҳам, лекин уларнинг ҳар иккаласи ҳам колхозчи эканлиги, қиз йигитни зимдан севиб қолганлиги, йигит эса, колхозда эртаю кеч тер тўкиб ғўзаларга сув таратаётганлиги, унинг меҳри-дили пахтадан мўл ҳосил етиштириш шавқи билан банд эканлигини билиш мумкин:

Колхозимиз боғида
Анор пишди, ёр-ёр,
Донгдор сувчи йигитга
Ишқим тушди, ёр-ёр.

Умуман, қўшиқларнинг муҳим хусусияти шуки, уларда қаҳрамонларнинг қандай одам эканлиги ҳақида тўла тафсилотлар айтилмайди, балки айрим конкрет моментдаги кишининг ҳолати, характеристикаси берилади; шу йўл билан қўшиқда лирик образ ҳақида муайян тасаввур ҳосил бўлади. Худди шундай бу қўшиқда ҳам пахтазорда пахта териб юриб, сувчи йигитга ишқи тушган жўшқин қалбли қизнинг жозибали лирик кечинмалари бадий ифодаланади. Ҳаётнинг тўкин палласида қиз ва йигитнинг меҳнат завқи уларнинг оромбахш севги завқи билан бирга қўшилиб жиқоланади; ҳаёт-

²⁵ Айтувчи Унсин Мирзонова, ёзиб олувчи Тўра Сулаймон, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 6 ноябрь 1959 йил.

²⁶ Айтувчи Ойшахола Қаримбердиева, ёзиб олувчи Музаффар Зулфиқоров, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 19 октябрь 1958 йил.

нинг, яшашнинг, ёшликнинг чиройи намоён бўлади. Дуторнинг ёқимли овозини жаранглатган қизнинг ўтли қалби меҳнаткаш йигитнинг муҳаббати билан чирмашиб, яшнайти, камол топади:

Жаранглаган дуторнинг
Тори бўлдинг, ёр-ёр,
Уша асл йигитнинг
Ери бўлдинг, ёр-ёр.

Ажойиб мусиқийлик ва лиризм билан суғорилган бу қўшиқда ўз бахтидан рози бўлган йигит-қизларимизнинг овози янграйди. Қўшиқнинг бу охириги қисмида юқоридаги фикрларга хулоса ясалади, жўшқин ҳаёт, ижодий меҳнат яшнаётганлиги тасдиқланади.

Бошқа бир қўшиқда эса тенг-тенги билан деган халқ мақолига янги мазмун едирилган, яъни энди қизларимиз ўзларига муносиб йигитнинг меҳнатда донг таратишини истайдилар:

Жамоли ойдан ортиқ
Бизнинг қизлар, ёр-ёр.
Меҳнатда баҳс бойлашиб
Тенгинг излар, ёр-ёр²⁷.

«Аҳдимиз» сарлавҳали қўшиқда эса, йигит-қизнинг атайин кузда тўй қилиши ҳақидаги фикр пахта планини сўзсиз тўлдириш — ҳосил тўйи билан қўшилиб кетиши тасвирланади.

Пахтакор қиз эса, ҳамиша планини қойил қилиб бажарган ўтли-шудли илғорларнинг биридир.

Тегирмоннинг тошиман,
Қиз болалар бошиман,
Ҳар йил план бажариб,
Илғорлар йўлдошиман.

Юқоридаги халқ қўшиқларида бахтли ёшларимиз муҳаббатининг меҳнатда камол топиши, яшнашининг тасвири бу олижаноб севгининг чуқур мазмунини ифодалайди.

Шундай қилиб, азамат меҳнатсевар хотин-қизларимиз ҳақида уларнинг ўзлари томонидан тўқилган қўшиқлар ҳаётбахш ғоялар билан суғорилган.

Бу қўшиқларда тасвирланган меҳнат кишилари образида ҳалоллик, масъулиятни ҳис этиш билан бирга уларнинг характерида курашчанлик етакчи хусусият бўлиб кўринади. Улар янги коммунистик жамиятни ўз ақл-заковати, билими, ҳунари, иши билан қураётган, янги муносабатлар ижодкори бўлган актив кишилардир. Бу кишилар ўз-ўзича эмас, балки замонамизнинг улуғвор воқеалари ичида, унга қўшилиб халқ билан, коллектив билан бирга фаол ҳара-

²⁷ Айтувчи Қарамхон Хўжаева, ёзиб олувчи Ваҳобжон Воҳидов, «Ўзбекистон хотин-қизлари» журнали, 1959 йил 11-сон.

кат қиладилар, яшайдилар, янгилик яратадилар — халқ оммасининг ажойиб фазилатлари ва эстетик идеалини ўзларида мужассамлантирадилар.

Меҳнат қўшиқларини тўла маънода ҳаёт поэзияси деса бўлади. «Жамият бахт-саодати йўлида меҳнат қилиш — ҳар бир кишининг муқаддас бурчидир»²⁸, деган фикр меҳнат қўшиқларидаги ижобий қаҳрамон онгига сингиб кетгандир. Шу сабабли қўшиқларда озод меҳнат романтикаси, завқи акс этган, мамлакат бойлиги, куч-қудратини ошириш учун ғайрат ва шижоат кўрсатиш иштиёқи равшан сезилади. Шунинг ўзи лирик қаҳрамон маънавий гўзаллигининг ифодаси, олижаноблик ва виждоний покликнинг ёрқин тимсоли бўла олади.

Бу қўшиқларда куйланган меҳнаткаш инсоннинг куч-қудрати, билими, ғайрат-жасорати, ижодкорлик қобилияти ҳозирги кунларимизда коммунистик жамият қурилишларида мардлик кўрсатаётган халқ оммасининг қаҳрамонлиги бўлиб кўринади. Ҳақиқатан ҳам, коммунизм қурилишининг ҳал қилувчи кучи халқдир. Шу тариқа халқ поэзиясининг ҳаётни тасдиқловчи характерида чуқур ғоявий мазмун ифодаланади.

Меҳнат қўшиқларида жонли меҳнат процессининг хилма-хил томонлари — чорвадорлар ҳаёти, жўхорикорлар, сут соғувчилар, пахтакорлар фаолияти, ер ҳайдаш, чигит экиш, ғўзани парвариш қилиш, суғориш, пахтани машинада териш, ким ўзишга мусобақа ўйнаш, план бажаришдан тортиб ша-рафли меҳнат унумидан баҳраманд бўлиш, қувноқ ҳаёт тараоналари, тўй, базм, умумхалқ шодиёнаси акс этгандир.

Шундай қилиб, урушдан кейинги йилларда тўқилган меҳнат қўшиқларида ҳам воқелигимиз мураккаблиги, ҳаётнинг етакчи тенденциялари жонли образлар фаолияти ва кечинмаси тасвирида ўзининг бадий ифодасини топа борди.

²⁸ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси, Ўздавиашр, Тошкент, 1962, 119-бет.

В. И. ЛЕНИН ВА КПСС НИ УЛУҒЛАШ, ТИНЧЛИҚ ТАРОНАЛАРИ

Совет адабиёти ва санъатида, СССР халқларининг бадий ижодида ҳамма даврларда ҳамиша муҳим ва актуал бўлиб келган Ленин ва Партияни куйлаш темаси ўзбек халқ бадий ижодида урушдан кейинги йилларда айниқса кенг ёритилди. Бу ҳолат социалистик жамиятнинг ривожланиши, халқимиз маданий савиясининг ўсганлиги, моддий ва маънавий ҳаётида рўй берган катта ўзгаришлар билан белгиланади.

Улуғ Ватан урушини гитлерчилар Германияси устидан узил-кесил ғалаба билан тамомлаган қаҳрамон совет халқи зўр ғайрат ва матонат билан тинч қурилиш ишларини авж олдирган йилларда уни зафарлардан зафарларга илҳомлантирган ташкилотчи ва йўлбошчи, буюк раҳбар КПСС бўлди. Халқ оммаси урушнинг энг оғир кезларида урушдан сўнгги давр халқ хўжалигининг барча қийинчиликларини мана шу ленинчи раҳнамо Коммунистик партия билан биргаликда сабот ва матонат билан курашиб энгди, ғолиб чиқди.

КПСС нинг доно раҳбарлигида халқимиз қон тўкиб, ўз бахтиёр ҳаётини, улуғ она-юртимиз озодлигини, кишиликнинг ёрқин келажагини бало-офатдан омон сақлаб қолганлигини яхши билади. Мана шу ҳаёт ҳақиқати халқ поэзияси асарларида ўзининг реалистик ифодасини топа борди.

Тасодифий эмаски, урушдан кейинги ўзбек халқ поэзиясининг энг сара асарлари В. И. Ленинга, КПСС га бағишланган. Ҳар бир халқ ижодкори ўз истеъдодини мана шу ҳамиша актуал, янги темада синаб кўргандай бўлади. Халқ ижодкорлари қайси темада қўшиқ тўқимасин, Коммунистик партия деган табаррук номни тилга олади, чунки ижтимоий ҳаётимизнинг ўзида содир бўлиб турган ҳар бир муҳим воқеа борки, улар КПСС нинг фаолияти билан узвий боғлангандир. Улмас Ленин таълимоти шонли Партиямизнинг кундалик раҳбарлиги ижодкорларни янгидан-янги асарлар яра-

тишга илҳомлантирувчи, халқнинг ғайратига ғайрат қўшувчи буюк, қудратли куч сифатида талқин этилишида чуқур мазмун, ҳаётий ҳақиқат бор, албатта. Ҳақиқатда ҳам, «СССР да социализм ғалаба қозониши, совет жамияти бирлигининг мустаҳкамланиши натижасида ишчилар синфининг Коммунистик партияси совет халқининг авангардига айланди, бутун халқ партияси бўлиб қолди, ижтимоий ҳаётнинг барча томонларига ўзининг йўл кўрсатувчи таъсирини кенгайтди. Партия — давримизнинг буюк революцион ўзгаришларини амалга ошираётган совет халқининг ақл-идроки, шон-шарафи ва виждонидир. Партия келажакка сезгирлик билан қарайди, халққа олға ҳаракат қилишнинг илмий жиҳатдан асосланган йўлларини очиб беради, оммада буюк ғайрат қўзғотади, оммани улуғвор вазибаларни ҳал қилишга бошлаб боради.

Коммунизм қурилиши авж олдирилган давр совет жамиятининг раҳбар ва етакчи кучи бўлган Коммунистик партиянинг роли ва аҳамиятининг янада ўсиши билан характерланади»¹.

Шу сабабли сўнгги йилларда В. И. Ленин ва КПСС ҳақида ўзбек халқ поэзиясида ҳам хилма-хил дилрабо, сермазмун қўшиқлар, шеърлар кўплаб яратилмоқда. Партия ҳақида куйлаш билан халқ, замон, одамларимиз ва бу кунги жўшқин ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий меҳнат зафарлари, инсонларнинг тинч яшаши, тенглиги ва бахт-саодатининг барқарорлиги, унинг эртанги ёруғ куни, коммунизм жамиятини қуриши, унинг олий идеаллари, юксак онглилиги, чин одамийлик фазилати, муносабати ифодаланади. В. И. Ленин ва КПСС тўғрисида қўшиқ куйлаётган шоирнинг, қўшиқчининг лирик образида биринчи галда ажойиб бир кўтаринкилик, руҳан ўзини ғоят тетик, бардам тутган, юзи ёруғ, тили бурро, бахтли ҳаётда тўйиб-тўйиб эркин нафас олган, куч-ғайрати жўшган, меҳнатсевар, қувноқ, хушчақчақ табиатли кишининг маънавий қиёфаси кўз ўнгимизда гавдаланади.

Абдулла шоир Нуралиев, Ёрлақаб шоир Бекназаровларнинг В. И. Ленин ва КПСС ҳақида тўқиган қўшиқлари бунга яхши мисол бўла олади. Бу иккала шоир В. И. Ленин ва КПСС ҳақида ўзига хос ички ҳаяжон, пафос билан куйлайдилар. Ёрлақаб ота «Ленин десам» термасида бу ҳаётбахш улуғ номни тилга олиш билан унинг кўнглида баҳор гули барг ёзади, қалби тўлқинланади — «кундан-кунга шавқи ортиб боради».

Абдулла шоир КПСС ни қуйидагича улуғлайди:

¹ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси, Ўздавнашр, 1962, 136-бет.

Халқ бахтидир доим сенинг ўйловинг,
Халққа қасд этганлар сенинг ҳам ёвинг,
Доим меҳрибонлик сенинг сўйловинг,
Яша, суянчимиз, улуғ Партиям!
Қалбда муҳаббатинг тўлуғ Партиям!

КПССни шоир чуқур симпатия билан «Менинг Партиям» дейишида ва бу тушунчани янада конкретлаштириб «қадрдоним Ленин тузган партиям» дейишида халқнинг КПССга меҳр-муҳаббатини нечоғлик самимий ва содда ифодаланганини кўрамиз.

«Ленин барҳаёт» сарлавҳали шеърда (айтувчи Ҳакима Абдусатторова) эса, социалистик тузумнинг чуқур гуманистик фазилати улуғланади. Бундай инсон бахти кулган файзли замонда чолларнинг йигит бўлиб қолиши ҳаётдаги буюк революцион ўзгаришларнинг романтик образли ифодасидир.

Қўл чайқалар кема, қайиқ сузганида,
Гул рашк қилар қизлар райҳон узганида,
Чоллар йигит кампирлар ёш бўлиб қолган.
Улуғ Ленин янги замон тузганида.

«Ленин тирик, Ленин доим иш бошимиз» экан, «Ленин номин дилга жо қилган киши манзилга етиб, дўстлар қир ошадди», яъни СССР даги қардош халқлар бир бўлиб, улуғ коммунизм биносини қуришига тўла ишонч билдирилади. Жуда кўп халқ қўшиқларида ҳам ўлмас Ленин ғояларининг тантанаси куйланади. Бу фикр бир қўшиқда «Ильич нури уйимда порлаб ёнар» шаклида ифодаланса, иккинчи қўшиқда «улуғ Ленин байроғи бошимизда нур сочар» деб мадҳ этилади.

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда ўзбек халқ поэтик ижодида В. И. Ленин, Коммунистик партияга бағишланган бадий асарларда Ленинни сўнмас қуёшга, Ленин тузган Советлар замонасини яшнаб ётган баҳор фаслига ўхшатилади. Уларни иззат-ҳурмат қилиб, улуғ падар, устоз, меҳрибон, халқлар отаси, барча миллатлар отаси, суянчимиз, иш бошимиз, ота-она, соябон, раҳбар, бобо дейди. Бу каби ғоят самимийлик билан айтилган атамаларда қанчадан-қанча қадрдонлик, садоқат туйғулари ифодаланган.

Халқимиз ҳар бир олган тоза нафасида гениал доҳийга, жонажон Партияга минг-минг раҳмат айтади. Халқ бу ноёб ҳис-туйғуларни чуқур самимийлик билан ифодалаш учун янги сўз, ибора, таъсирчан бадий форма, приём, янгидан-янги бадий бўёқ излайди, топади.

Дилимизнинг равшанлиги, ҳаётимизнинг гўзаллиги, халқларнинг тинч яшаши бош сабабкори Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг доно раҳбарлиги, унинг тинчлик-севар ташқи сиёсати эканлиги таъкидланади. Халқ оммаси Партия ҳақида жон-дил билан куйлар экан, айти чоқда меҳр-

нат аҳлининг яшашида, курашида, кундалик ишида, эртанги режа ва планларида, орзу-умидларнинг рўёбга чиққанлигида партия раҳбарлиги социалистик жамиятимиз тараққиётида ҳаётий заруриятга айланганлиги таъкидланади.

Совет Иттифоқи Коммунистик партияси ва Совет давлати жаҳонда барқарор тинчлик учун курашнинг байроқдори бўлиб қолди; у, икки ижтимоий системадаги мамлакатларнинг тинч-тотув яшаши ленинча сиёсатини оғишмай амалга ошириб келмоқда. Шу сабабдан КПСС нинг оламари обрўси, шон-шухрати борган сари ортиб бормоқда. Бу ҳақда жаҳон халқлари турли тилларда чексиз меҳр билан қўшиқ куйламоқдалар. СССР халқларининг қардошлик оиласида яшаётган ўзбек халқи ўзи яратган қувноқ қўшиқларида жонажон Партиямизни олқишлайди, улуғлайди. Чунки В. И. Ленин ва ленинчи Коммунистик партия халқимизни асрий қулликдан озод қилди, хотин-қизларни тутқинликдан, зулм ва зўрликдан, нодонлик ва жаҳолатдан абадий қутқарди. Партиямизнинг кенг ёруғ йўлидан бориб, ўзбек халқининг боши кўкка етди, кишиларимиз оламга донг таратди. Обод шаҳар ва қишлоқларимизда коммунизмнинг аён нишонлари юз кўрсатмоқда. Қўшиғимиз ва биринчи айтар сўзимиз жондан азиз В. И. Ленинга ва Партиямизга қаратилгандир.

Халқ қўшиқлари ва шеърларида турмушнинг аччиқ-чучугини тотган, бахтиёр ҳаётнинг, эркин яшашнинг қадрига етадиган меҳнаткаш халқ образи гавдаланади. Маълумки, Ленин ғояларининг тантанаси бизнинг социалистик тузумимиз равақи мисолида яққол кўринади. Меҳнаткаш омманинг энг оддий вакиллари томонидан тўқилган қўшиқларда ана шу ҳақиқат куйланади: эл-юрт озодлиги учун қонли жанглар, оғир кўрашлар, қурбонлар берилганлигининг таъкидланишида чуқур мазмун бор.

Эрта балқиб чиққан қуёшдан ва оппоқ тонг нуридан баҳраманд бўлиш инсон учун қанчалик роҳат, дилларга ором бағишласа, Ленин замониси ҳам худди шундай. Бу образли фикрлар Бухоро области Конимех районидаги «Гигант» совхози, 4-бўлимида яшовчи кекса ишчи аёл — пенсионер Баҳриниса Сафарованинг (ёзиб олувчи Абдуқодиров) «Ленин ҳақида қўшиқ» шеърида келтирилади. Гениал доҳийнинг буюк одамийлиги шунда эдики, у халқнинг ҳақиқий халоскор энг суюмли, қадрли яқин сирдоши бўлиб танилди; мазлум меҳнаткаш оммани зулм ва хўрликдан, қуллик ва жаҳолат исканжасидан қутқарган буюк инсон бўлиб бутун дунёда, кишилик тарихида ҳақли равишда шухрат топди. Унга миллионларнинг бениҳоя миннатдорлик туйғулари изҳор этилишининг бош сабаби ҳам шу туфайли. Кекса ишчи аёлнинг шеърдаги бу фикрлари фақат унинг ўзинигина эмас, балки бутун халқимизнинг дунёқарашини, тушунчасини белгилай-

ди. Халқ қўшиқлари ва шеърларининг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда кичик ҳаётий деталлар орқали ижтимоий ҳаётимиздаги муҳим масалаларга ишора қилинади. Бу хусусият Б. Сафарованинг шеърида ўзбек хотин-қизларининг ўтмишдаги жафоли қисматини эслашида кўринади. Тутқинларнинг тутқини бўлган ўзбек аёлларининг, жумладан, шу шеър авторининг ҳам совет даврида эрлар билан тенг ҳуқуқда эркин нафас олиши, янги ҳаёт қуришдаги иштироки В. И. Ленин тузган улуғ замонанинг ажойиб фазилатларини кўрсатувчи жонли далилдир.

Б. Сафарованинг бу шеърини ўқир экансиз, унда ўтмишда руҳан эзилган, тирикчилик машаққатида, зулм остида қадди букилган меҳнаткаш инсоннинг бахтиёр Советлар замонасида боши кўкка етганлигини яхши сезасиз, озод Ватан бўйлаб мағрур сўзлаётган онанинг қўлини кўксига қўйиб, жонажон Ленин партиясига ташаккур ва миннатдорлик билдираётганини яхши тасаввур қилиш мумкин:

Халққа сирдош бўлиб чиқди доҳий Ленин,
Юртга қуёш бўлиб чиқди доҳий Ленин.
Хотин-қизлар, чимматларни йиртинг, деди,
Ва ўзи бош бўлиб чиқди доҳий Ленин.

Бир қўшиқда Ленин ва халқ бахт-саодати тушунчаси бирлиги:

Олма оқиб келади,
Беҳи қалқиб келади;
Ленинни тилга олсам,
Бахтим балқиб келади, —

деб кўрсатилса, иккинчи бир қўшиқда Коммунистик партия мамлакатга раҳбар бўлиб турган замонда халқ оммасининг бахти барқарор эканлиги таъкидланади:

Олма оқиб келади,
Беҳи қалқиб келади.
Партия бор юртимда,
Бахтим балқиб келади.

Эллигинчи йилларда ижод қилинган халқ қўшиқлари, шеърларида Москва ва Кремль ҳақидаги қўшиқлар орқали ўзбек халқи ўзининг Коммунистик партия теварагига янада маҳкамроқ жипслашганлиги бадийий ифодаланади. Ўзбек меҳнаткаш хотин-қизлари тўқиган қуйидаги қўшиқда қанчадан-қанча самимийлик ва садоқат ҳислари акс этган:

Москванинг йўлида
Хилпилласин кўйлагим.
Далада ўзим бўлсам,
Кремлда юрагим.

Кремлда нур сочар
Ҳаётимиз юлдузи.
Бизни ғайратга солган
Улуғ Партиям сўзи.

Юқоридаги халқ қўшиқларида диққатни алоҳида тортадиган томон шундаки, жаҳон пролетариати доҳийсининг оддий, камтарин ва буюклиги, КПСС нинг халқ оммасига жуда яқинлиги ва улуғворлиги кўрсатилади. Бу, бир жиҳатдан, бадий-тасвирий воситаларнинг мураккаб бўлмай, соддалигида, кўпчилик одамларнинг дилидаги меҳр-муҳаббат туйғуларини аниқ, тўғри ва ғоят сиқиқ ифодаланиши билан характерланади. Уларда кўпинча қилинган, рўй берган воқеа, ҳодисалар ҳақида тугалланган хулосали фикр баён этилади.

Москва, Кремль, Партия сўзлари билан нур, юрак, бахт сўзларининг ёнма-ён ишлатилишининг ўзида ортиқча дабдаба, устки ялтироқликни эмас, балки ажойиб бир соддалик ва самимийлик барқ уриб туради. Қўшиқнинг ҳар бир бандида, сўзида, эл назарида кўп ҳурматли бўлиб қолган, унинг қалбидан мангу жой олган халқнинг бу муқаддас номларга чуқур эҳтироми, эзгу ғиятлари ғоят реалистик ифодаланган дейиш мумкин.

Ўзбек халқ бадий ижодида Улуғ Октябрь социалистик революциясининг тарихий ғалабасига бағишланган кўпгина асарлар яратилди. Гарчи бу асарларда В. И. Лениннинг ёки Коммунистик партиянинг номи тилга олинмаса ҳам, барибир, уларда ана шу буюк номлар революция ғалабаларининг ташкилотчиси эканликлари ўз-ўзидан билинади. Сирдарё область, Гулистон район, Крупская номли колхоз аъзолари Каромат Бобоева ва Ҳидоят Нурмаговалар тўқиган қўшиқда Улуғ Октябрь социалистик революциясининг ғалабаси тунни ёриб чиққан, элларга, коинотга ҳаёт бахш этувчи қуёш нурларига образли тенглаштирилади:

Тоғ тўшини безаган
Ойнали харсанг тоши;
Одамзодларга эрк берган
Октябрнинг қуёши.

Илдизи маҳкам чинор
Мағрур туради тикка;
Шу ҳаётнинг нуридан
Бошимиз етди кўкка.

Бу Ватаним ерида
Баҳор мангу поёндоз.
Октябрнинг қўшиғин
Қанча айтсам, шунча оз²,

Октябрнинг роҳатбахш қуёши нуридан ўлкамизда мангу баҳор кезади. Баҳор — бу социализм Ватанининг рамзидир. Қўшиқда ишлатилган мағрур чинор тасвири ўзлигини таниган, бахт билан йўғрилиб боши кўкка етган совет халқининг куч-қудрати ва ҳамиша яшнаб туришига бир ишорадир.

² «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 7 ноябрь 1960 йил.

Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг тарихий аҳамиятга эга бўлган XXII ва XXIII съездлари кишилик жамияти тарихида янги давр — коммунизм даври бошланганини эълон қилди. Партия Марказий Комитетининг пленум қарорларида бутун совет халқини жанговар ишга, ҳамма соҳада қаҳрамонлик кўрсатишга чақириқ янграб туради. Ижодий меҳнат Иттифоқимизнинг завод ва фабрикаларида, шаҳар ва қишлоқларда, чўл ва қирларда, кенг пахтазорларда, олимнинг лабораториясида — ҳамма жойда қайнамоқда. Совет кишиси ҳар бир энг яхши ишини ўзи учун ва бутун жамият учун қилаётганлигини яхши тушунади. Бу юксак тушунча унинг чуқур гуманистик характеридан, ўз ижтимоий бурчига виждонан муносабатда бўлишидан, ер юзида тинчлик, осойишталик учун қаттиқ туриб курашиш ғоясидан келиб чиқади.

В. И. Ленин ва Партия деган ном нақадар улуғвор ва табаррук номлар. Биз юқорида бу номлар билан тинчлик, меҳнат, тенглик, бахт-саодат, дўстлик ва озодлик деган тушунчалар мустаҳкам боғланганлигини айтган эдик. В. И. Ленин даҳосини, Партия ғамхўрлиги ва раҳнамолигини ҳар кунги турмушимизда, ишимиз ва курашимизда, қийинчиликларни енгишда ва ғалаба кунларида, дўстлик ва ҳамкорликнинг мустаҳкамланишида, жонажон Совет Ҳукуматининг гуманистик ва тинчликсеварлик ички ва ташқи сис-сатида, фаолиятида, хуллас, ҳар бир олган тоза нафасимизда аниқ сезиб турамиз ва унга — халқлар отаси В. И. Ленинга, шонли Коммунистик партияга атаб шўх ва қувноқ, ёқимли ва жозибадор қўшиқлар, шеърлар, ашулалар, яллалар тўқиймиз, куйлаймиз; улар улуғ доҳийга, Партияга чексиз ишонч, ҳурмат ва садоқатимизнинг бадний ифодасидир. Бу асарларда қуёшли республикамизнинг гўзал табиати, ўзбек халқининг янгроқ овози, пахтакорлик касб-коридан фахрланиш туйғулари, хушчақчақ ҳаёт тароналари, унинг Партияга қарата дил тўла шодлик ва ғурур ҳисси билан айтган ташаккури бир бутун ҳолда акс этади. Партиямиз бошлаб бораётган йўл бахт йўли, чароғон истиқбол йўли, фаровонлик ва тинчлик йўли, дўстлик ва омонлик, шонли коммунизм йўлидир.

В. И. Ленин ва КПСС ҳақидаги кўпчилик қўшиқларда «Партиядан бир умр миннатдорман», «Ясантирган давлатим дунё тургунча турсин» ёки «шундай замонни берган Партия бўлсин омон» каби умумхалқ олқиши, умумхалқ миннатдорчилиги мазмунини ташувчи фикр билан тугалланишида Ленин ғояларининг ҳаммиша ғалаба қилаётганлиги, кишилик жамиятининг тараққиёт йўли КПСС бошчилик қилаётган улуғ Ленин йўли эканлиги, КПСС нинг бутун фаолияти халқнинг ҳаётий манфаатларига, унинг ҳамма талаб-эҳтиёжларига,

орзу-умидларига тамомила мос ва мувофиқ эканлиги акс эттирилади. Шунинг учун ҳам В. И. Ленин ва КПСС ҳақидаги асарлар буюк инсонийлик, революцион гуманизм, ватанпарварлик ва мардлик, ҳаётга сўнмас муҳаббат ғоялари руҳи билан суғорилгандир. Шу нарса диққатга сазоворки, ўзбек халқ поэзияси асарлари халқимизнинг жонли сўзлашув нутқи асосида яратилгандир. Уларда тилнинг содда ва раволиги, жозибadorлиги халқ руҳини, самимиятини тўла ифодалаши билан бевосита боғлиқдир.

Тонгда эсан шабода
Сочларимни ўйнайди;
Партия қароридан
Элда ғайрат қайнайд.

Олам эли билади
Колхоздаги ишимиз.
Партия йўлини тутиб,
Гуллади турмушимиз.

Бизнинг ерларда баҳор,
Баҳорнинг нашъаси бор;
Совет ўғил-қизлари
Партиядан миннатдор.

«Кишиларни совет ватанпарварлиги, социалистик Ватанимизга, буюк Совет Иттифоқи Коммунистик партиясига муҳаббат руҳида тарбиялаш, — деб кўрсатилади КПСС Марказий Комитетининг 1963 йил июнь Пленуми қарорида, — идеология ишининг энг муҳим, биринчи галдаги вазифасидир. Совет кишилари ўз гўзал Ватани, ўзининг буюк ленинча партиясига билан ватанпарварларча фахрланиш ҳиссига тўлиб-тошгандир. Улар мамлакатимизда бунёдга келтирилган ҳамма нарса ўз қўллари билан, халқнинг фидокорона меҳнати билан, зўр бериб астойдил сарфланган куч-ғайрат туфайли яратилганлигини чуқур англайдилар»³.

Фаргона шаҳридаги тўқимачилик фабрикасининг тўқувчиси Сорахон Ашурова айтган «Тўқувчи қиз қўшиғи»да меҳнатсеварлик, жонажон Коммунистик партиясига муҳаббат ва садоқат туйғуси содда, жуда самимий ифодаланади.

Партияни олқишлаш, шарафлашда партия ва халқ ўртасидаги монолит бирлик ёрқин кўринади. Айни чоқда бундай қўшиқларда ҳаётимиздаги буюк революцион ўзгаришлар, катта ижтимоий ҳодисалар — ҳаммаси партия номи билан чамбарчас боғланганлигида зўр ҳақиқат бор, албатта. Масалан, «Омон бўлсин Партиям» қўшиғида ўзбек меҳнаткашларининг совет даврида озодлик (биринчи бандда), бахт (иккинчи бандда), руҳий кўтарилиш, ҳуқуқ (учинчи банд), Партия — улуғ раҳнамо (тўртинчи банд) ва яқунда у билан

³ «Партия турмуши» журнали, 1963, № 7.

фахрланиш, КПССнинг оламаро обрўси (бешинчи Занд) ҳақда фикр юритилади. Бу фикр, ҳис-туйғуларни бадний ифодада қўшиқчи деярли ҳар бир бандда параллелизм усулини кенг қўллайди. Параллелизмларнинг ўзи янгича руҳда бўлиб, ҳаёт гўзаллигидан дарак беради. Азим дарё шаббодасида боғ-бўстонлар яшнаб ётгани каби КПСС раҳбарлиги, ғамхўрлиги туфайли инсон қалби зулм зангидан, ҳасрат доғидан тозаланди, ярқиради:

Дарёнинг шабадаси
Салқин қилди боғимни;
Омон бўлсин Партиям,
Ювди ҳасрат-доғимни.

Худди шунингдек, бепоён далаларимизга жон киритаётган ҳаётбахш қуёш нури билан бахт йўлини очган Партиямизнинг ёруғ йўли, халқпарварлик сиёсати ўртасида мазмунан Ҳамоҳанглик билиниб турибди:

Жилмайиб чиққан қуёш
Даламизга нур сочди;
Омон бўлсин Партиям,
Иқболимга йўл очди.

Қўшиқнинг ҳар бир сатри Партияга умумхалқ садоқати ва миннатдорлиги руҳи билан суғорилгандир. Юксак ватанпарварлик туйғуси билан яратилган бундай қўшиқларда халқимизнинг Октябрь революциясидан олдинги қоронғи ҳаёти ни эслаш ва уни Ленин замонасига қиёс қилиш приёми кўп қўлланилади; бу билан давр руҳини — ленинчи Партия раҳбарлигини чуқур идрок этиш, қадрлаш, ҳурмат қилиш ғояси илгари сурилади. «В. И. Ленинга» шеърда Сулаймон чечан совет халқининг бахтиёрлигини ўлмас ленинизм таълимоти натижаси деб куйлайди. Қўшиқларимизда фикрнинг лўнда, қисқа ва ихчам ифодаланиши характерлидир. Бунда тилнинг ширалиги, бўёқдорлиги, ҳар бир тасвирнинг эл турмуш ва тирикчилиги билан боғлиқ бўлиши аҳамиятлидир. Утмиш ҳаётнинг жафоси, машаққати, конкрет характерли деталлар (бўз кийим, шўр пешона, кўз ёшлар ва бошқалар) ёрдамида тасвирланади:

Хон-бекларнинг даврида
Қийганимиз бўз бўлган;
Манглай теримиз кузда
Шакар бўлмай, туз бўлган.

Қун кўрмасдан не эрлар
Қирчинда қийилган
Кўп қизларнинг кўз ёши
Дўлдай бўлиб қуйилган.

Охирги банд улуғ доҳийга юракдан бениҳоя ташаккур изҳор этиш туйғуси билан тугалланади, чунки Ленин замонасида

меҳнат аҳли ўз насибасига — ҳақ-ҳуқуқига эга эканлиги чуқур мамнуният билан баён қилинади:

Буқун эга кекса-ёш
Ўз насиба, нонига.
Қанча қўшиқ айтсак оз
Улуғ доҳий шаънига.

Кўп болали она Шарофат Нурматовадан ёзиб олинган «Улуғ Партия» сарлавҳали катта қўшиқда ҳам В. И. Ленин ва КПСС туфайли халқимизнинг эзгу ниятлари амалга ошганлиги айтилади.

Жонажон Коммунистик партия кўплар қатори ўзбек хотин-қизларига ҳам эрк, ҳуқуқ, юксак парвоз учун қанот бағишлади. Шунинг учун ҳам уларнинг орзу-амаллари онашаҳар Москва билан чамбарчас боғлангандир. Севинчлари терисига сиғмаган она, ўз бахт-саодатини оламга кўз-кўз қилиб шундай қўшиқ айтади:

Шодлигимдан еру кўкни қучай дейман,
Қанот боғлаб Москвага учай дейман,
Фурсат ўтмай қучоғига тушай дейман,
Менга қанот берган улуғ Партиям.

Советлар Шарқида хотин-қизлар озод этилганлиги, уларнинг жамоат ва давлат ишларида, ижтимоий ҳаётда актив қатнашганлиги ленинча миллий сиёсатнинг улкан ғалабасидир. Шу сабабли улар томонидан тўқилган қўшиқларда бир олам мазмун бор. Қалб шеъри дурдоналарини Партияга бағишлаган қўшиқчининг фикр теранлиги, эҳтиросли, эҳтиром ва ташаккури ғоят гўзал ва оригинал тасвирланади.

Мингга кириб ҳам қаримас тоғ арчаси,
Саратонда соя берар боғ арчаси,
Партияни олқишлайди эл барчаси,
Юртимизнинг ифтихори Партиям.

Партия ҳақида меҳр билан «дўмбирасин сайратиб куйлар бахши», чунки Партия ғамхўрлиги туфайли биз:

Меҳнат қилиб Мирзачўлда боғ яратдик,
Оқ олтиндан хирмон-хирмон тоғ яратдик.

Қўшиқчи онанинг тилида Ленин ва Партия деган сўз энг мўътабар, энг табаррук ва муқаддас сўз бўлиб жаранглайди. Уларга нисбатан халқнинг чуқур ҳурмат ва эҳтиромини қўшиқчи гоҳ «кўрар кўзим», «кўз қорачуғим» каби нодир ва халқчил ибораларда тасвирласа, гоҳ Партия ва халқнинг монолит бирлигининг қанчалик мустаҳкам ва аниқ ҳақиқат эканлигини ҳаётда ҳеч маҳал инкор этиб бўлмайдиган барқарор ҳодисаларни таққослаш ва қатъий оҳангда таъкидлаш орқали акс эттиради:

Ленин деган сўзнинг ўзи Партиядир,
Инсонларнинг кўрар кўзи Партиядир,

Яхшиларнинг сўзлар сўзи Партиядир,
Элимизнинг мададкори Партиям.

Насли шерлар ўз ватанин тарк қилурму,
Кемачилар кемасини фарқ қилурму,
Партия, халқ бир-биридан фарқ қилурму?!
Биз кўзмизу қорачуғи Партиям.

Ленин ва Партия ҳақида бундай жон-дилдан айгилган мадҳияларда эмоционал оҳангнинг ғоят кўтаринки руҳда бўлиши жуда табиийдир. Бу қонуний фахр тинсоли, гражданлик пафосининг ҳаққоний ифодаси, қўшиқчининг маънавий қиёфаси, бойлиги, оташин совет ватанпарварлигининг сўнмас гўзаллиги бўлиб кўринади.

В. И. Ленин ва Коммунистик партияга бағишланган ўзбек халқ қўшиқларида реалистик тасвир романтика билан бирикиб омухта бўлиб кетган. Романтика ҳаётни қайта қуриш ва янгилик учун кураш, Партия ва халқ иродаси билан чўлларни бўстонга айлантириш — мамлакат қиёфасини ўзгартириш иштиёқи билан яшаш, нафас олиш, жаҳонда тинчлик, омонлик, осойишталик учун кураш, халқлар ўртасида иноқлик, дўстлик, ҳамкорлик, юксак инсоний идеаллар, орзулар билан умр кечириш ва мана шу улуг ният йўлида мислсиз қаҳрамонлик, мардлик, ватанпарварлик, ташаббус кўрсатишда намён бўлади.

Халқ қўшиқларининг романтикаси ҳаётнинг айни ўзидан келиб чиқиши, халқ қалбига ғоят яқинлиги ва уни ёрқин ифодалаш билан алоҳида аҳамият касб этади. Ҳаётимизнинг ўзи, одамларимизнинг иши, интилиши романтикага бой. Бу, завод ва фабрика ишчилари, пахтакор, ғаллакор ва бошқа деҳқончилик усталарининг, қурувчи ва зиёнларимизнинг меҳнат фронтидаги гайрат шижоатида, юқори унумдорлик учун курашида, ваъдага вафо қилиб мажбуриятларни адо этишида, эскилик сарқитларига қарши кескин ўт очишида, олижаноб фазилат, ахлоқ-одоб, фикр ва туйғулар билан яшашида кўринади.

Умуман, инсон орзусиз яшамайди. Лекин, мамлакатимизда ленинчи Коммунистик партия раҳбарлигида коммунизм жамиятини қураётган халқимизнинг орзу-умидлари ғоят реал ва равшандир.

Бу қаҳрамонлар ҳаётда янгилик яратиш, яхши ном, қутлуғ из қолдириш иштиёқи билан яшайдилар, ишлайдилар. Қийинчиликлар ва ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтадилар, бу ишда ўлмас Ленин ғоялари, Партия раҳнамолиги етакчилик қилади, ҳамиша битмас-туганмас руҳ, илҳом бағишлайди. Ленин ва КПСС номи тилга олинган қўшиқларда ажойиб бир севинч, ҳаётдан тўла мамнунлик руҳи, гражданлик пафоси, гурур ва самимийлик туйғулари ҳаётнинг айни ўзидагидек табиий равишда ифодаланишини айтган эдик. Мана шу

реалистик ҳаёт тасвирида революцион романтизм руҳи таркибий қисм бўлиб киради. Замонавий халқ поэзияси асарларининг ғоявий мазмунига сингиб кетган романтик кайфият ёрқин келажакка чексиз ишонч, катта умид бағишлашда акс этади ва бу ҳолат бевосита ҳаёт оқимидан, инсон бахт-саодати, барқарорлиги тантана қилганлигидан униб чиққанлиги диққатни жалб этади. Қўшиқларда реализм ана шу ҳаётини ҳақиқатни акс эттириши билан аҳамиятлидир.

В. И. Ленин ва КПСС ҳақидаги халқ поэзияси асарларининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, уларда Партия Марказий Комитети съездлари ва пленумларининг ҳаётбахш тарихий қарорлари ва қақириқларига ўзбек халқининг ҳам лаббай деб жавоб бергани ва уларни чуқур мамнуният билан қабул қилиб, жон-дил билан амалга ошираётганлигининг акс этганини кўрамиз.

В. И. Ленин ва КПСС га бағишланган ўзбек халқ поэзияси асарларини тўла маънода халқчил асарлар дейиш мумкин. В. И. Ленинни, Партияни қадрдон, суянчимиз, суянган тоғимиз, сирдошимиз, қуёшимиз, олам офтоби, бошимизни силаган, бошимиз кўкка етди, менга қанот берган, юртимизнинг ифтихори, яхшиларнинг сўзлар сўзи, элимизнинг мададкори, инсонларнинг кўрар кўзи каби ўзбек халқининг ўзига хос бўлган янги образлари, ибора ва бадий тасвирий воситалари халқимиз руҳини, қарши ва муносабатини бадий ёрқин ифодалайди. Шунингдек, дил ва кўзларнинг равшанлиги, ҳар бир хонадонда Ильич нурларининг порлаб ёниши, умуман, нур, ёруғлик сўзлари урушдан кейинги йилларда ҳам ижтимоий мазмунда ишлатилиши, В. И. Ленинни илгариги даврлардагидек ота, бобо, устоз деб аталиши бу давр қўшиқларида ҳам чуқур маънони билдиради. Совет даври қўшиқларида совет халқини, мамлакатни бошқарувчи етакчи раҳбар кучлар — В. И. Ленин ва ленинчи КПСС энг азиз, энг муҳтарам раҳнамо сифатида, халқ оммасининг жони-дили деб улуғланади, шарафланади. Бу моҳият эътибори билан социалистик тузумнинг чинакам эркпарвар, дунёда энг демократик, адолатли, тўла маънода гуманистик ижтимоий тузум эканлигини кўрсатади.

* *
*

Тинчлик темасида яратилган ўзбек халқ поэзияси асарларида фикрнинг кескин тусда қатъийлик билан ифодалаш устун туради. Урушнинг бутун офатларини ўз бошидан кечирган совет халқи учун уруш оловини ёқувчиларга қарши нафрат, урушқоқ империалистларни тийиб қўйишга қақириқ, жаҳонда барқарор тинчлик учун кураш ҳар бир софдил инсоннинг му-

қаддас бурчи эканлиги баён этилади: умуман, адабиётимизда, жумладан, ўзбек халқ бадий ижодида тинчлик темаси кенг ва чуқур ёритилаётганлиги табиийдир. Совет ҳукуматининг тинчлик сиёсати совет халқининг истагини, иродаси ва руҳини тамомила тўла ифодалайди. Шу сабабдан тинчлик темасидаги қўшиқларда кишилиқнинг порлоқ эртаси, келажак, осойишталиги, совет халқининг бахтиёр, фаровон ҳаёти ҳақида, навқирон ёш авлод ҳақида қайғирувчи, ташвиш тортувчи киши образи намоён бўлади. Бу қўшиқлар тинч, хотиржам ижодий меҳнат билан, коммунизмнинг моддий техника базасини яратаётган, мўл-кўлчилик учун курашаётган меҳнаткаш халқнинг овози бўлиб янграйди.

Халқ оммасининг тушунчасида тинчлик, хотиржамлик ҳамиша унинг дастурхон атрофида ҳар куни айтиладиган энг эзгу тилаги, табаррук сўзи бўлиб келганлиги қадимдан маълум. Совет даврида, айниқса Улуғ Ватан урушидан кейин бу тушунча халқ бахт-саодати, социалистик Ватан тақдири, омонлиги ҳақидаги фикрга қўшилиб кетди ва чуқур ижтимоий мазмун билан бойиди. Мана шунинг учун ҳам қўшиқларимизда «халқ бахти», «мамлакат» сўзлари тинчлик сўзи билан ёнма-ён келади.

Колхозчилар уйининг
Деворлари ганч бўлсин.
Халқимизнинг бахтига
Мамлакатим тинч бўлсин⁵.

Ёки бахтли турмуш ҳақидаги фикрлар тинчлик орзулари билан мустаҳкам боғли равишда тасвирланишида ҳам катта ҳаёт ҳақиқати бор. Чунки тинчлик барқарор экан, ўлкамиз обод, турмушимиз янада бой, мазмундор, давлатимиз қудратли бўлади.

Тўбичоқни минганда,
Тез юришга қистаймиз,
Яшнамоқда гул турмуш,
Биз тинчликни истаймиз⁶.

Халқимизнинг ҳаётга муҳаббати, меҳнатсеварлик фазилатлари қўшиқларимизда тинчлик ва меҳнат, тинчлик ва яратиш фикрлари ёнма-ён келишида равшан билинади, яъни меҳнатдаги илғорлик, юқори унумдорлик жаҳонда тинчлик ишини мустаҳкамлашга қўшилган ҳисса, деб қаралади.

Тинчлик, омонлик учун
Уртоқжоним қўлинг қўй.

⁵ Ўзбек совет фольклоридан намуналар, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1954, 26-бет.

⁶ Ўша ерда, ўша бет.

Планларни бажарсақ,
Ҳар хонада бўлар туй⁷.

Тинчлик вахтасида туриб ишлаган Хоразм область Хива шаҳридаги «Умид» артелининг гилам цехи тўқувчилари гиламларнинг бир хилини «Тинчлик гилами деб атаганлар»⁸. Марямпошша Эшжонова тўқиган қуйидаги қўшиқда ҳам тинчлик гоёлари халқнинг ўй-фикрига, қонига, ижодий меҳнатига сингиб кетганлиги реалистик баён қилинади:

Яшнар тинчлик гуллари,
Тўқир Хива қизлари;
Гилам тўқишини ўргатган
Туркман бибим ўзлари⁹.

Шуни айтиш керакки, урушдан кейинги давр халқ поэзиясининг бахтиёрликни, ижодий меҳнатни, социалистик Ватанни куйлаган қўшиқларда тинчлик, омонлик мазмуни сингиб кетгандир. Лекин халқ шоирларининг шеърларида ва халқ қўшиқларида ҳар қандай урушқоқ жанобларнинг адабини бера оладиган қудратли, мустаҳкам иродали, совет халқининг тинчликсеварлик фаолияти акс эттирилиши алоҳида аҳамиятга эга. Қуйидаги халқ қўшиғида тинчлик ишини қаттиқ туриб ёқловчи, қадрловчи, саботли, ўз кучига — халқ кучига ишонган, курашларда тобланган совет кишисининг олмосдай ўткир сўзларини эшитасиз.

Тоғда нуқул ўсибди
Қарағай билан арча,
Ёмон ният душманни
Қиламиз парча-парча¹⁰.

Мана шундай халқнинг зўр иродаси, кураш фаолияти Ислом шоир Назаровнинг «Нафрат сенга, трумэнчи жаллодлар!», «Биз тинчлик тарафдоримиз», «Тинчлик бўлур барқарор!» шеърларида янада ёрқин ифодалангандир.

Ислом шоир «Тинчлик бўлур барқарор» деган шеърда тинчлик иши энгилмас эканлигини «тинчлик иши ҳақдир» каби дадил, ишонч ва бор овоз билан айтилган сатрларда акс эттирди. Бу курашда «тинчликсевар халқларга бизнинг Ватан байроқдор» эканлигини баралла айтади. «Тинчликнинг иши ҳақдир» — ҳақ ишнинг ғалабаси муқаррарлиги шеърнинг асосий мазмунини ташкил этади. Шеърда зулм занжирларини аллақачон парчалаб ташлаган, энди бутун дунёда барқарор тинчлик учун курашаётган қудратли совет халқининг овози эшитилади. Шеърдаги фикрнинг қисқа, кескин ифодаланиши

⁷⁻⁸ М. А л а в и я, Ўзбек халқ қўшиқлари, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, Тошкент, 93-бет.

⁹ М. А л а в и я, Ўзбек халқ қўшиқлари, ЎзССР ФА нашриёти, 1959, Тошкент, 93-бет.

¹⁰ Ўзбек совет фольклоридан намуналар, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1954, 26-бет.

унда юксак ғоявийликни таъминлашга мувофиқ келган; совет кишиси руҳидаги қатъиятлик, мустаҳкам ирода, ўз иши ва қудратига комил ишонч «тинчлик офтоби сўнмас» каби оригинал тасвирда ва ҳар бир бандлардаги сўнгги сатрнинг такрорланишида яхши акс этган:

Қайнар ҳаёт дарёси,
Яшар тинчлик дунёси,
Пучдир душман иғвоси,
Тинчлик бўлур барқарор!¹¹

Ислом шоир тинчлик темасидаги шеърларида совет кишисининг чуқур психологик кечинмаларини реалистик ифодалашга интилди. Унинг «Москвам бор» шеърида юртимизнинг омонлиги, турмушимизнинг фаровонлиги, халқимизнинг энг яхши орзу-умидлари Коммунистик партия ва Москва билан чамбарчас боғланганлигини куйлайди. Халқ ва партиянинг монолит бирлиги ҳамиша ғолиб, қудратли куч эканлигини кўрсатади.

Халқлар ҳушёр бу замонда,
Демак халқ яшайди омонда;
Урушга йўл йўқ жаҳонда,
Чунки улуғ Москвам бор!¹²

Худди шунингдек, тинчлик темасидаги халқ қўшиқларида ҳам Коммунистик партиянинг тилга олинишида улуғ бир ҳақиқат ва ҳикмат бор. Бу КПСС нинг урушдан кейинги йилларда тинчликсеварлик сиёсатини, турли системадаги давлатлар ўртасида тинч-тотув яшаш ленинча доно сиёсатини барча қардош халқлар қаторида бахтиёр ўзбек халқи ҳам ҳамиша қўллаб-қувватлаётганлигининг ифодасидир. Шунинг учун ҳам қўшиқларимизда жонажон Коммунистик партиянинг тинчлик ҳақидаги ҳар бир сўзи халқ учун энг қадрли, қимматли, табаррук, улуғ сўз бўлиб туйилади. КПССнинг шу сўзларида унинг доно раҳбарлигидан, фаолиятидан унинг «бутун халқ партияси»¹³ бўлиб қолганлиги қуйидаги қўшиқларда содда, дил тўла севги ва ишонч туйғуларни билан реалистик ифодаланади.

Пахтанинг гули яхши,
Гулидан ўзи яхши.
Турмуш тинч бўлсин, деган
Партиям сўзи яхши.

Хурсандмиз катта-кичик
Ҳаётимиз севинчилик.
Партия сўзи улуғ
Мустаҳкам бўлар тинчлик!¹⁴

¹¹ Ислом Назар ўғли, Танланган асарлар, Тошкент, 1953, 30-бет.

¹² «Қизил Нарпай» газетаси, 20 август 1952 йил.

¹³ Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Программаси, Ўздавнашр, Тошкент, 1969, 136-бет.

¹⁴ Ўзбек совет фольклоридан намуналар, УзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1954, 26-бет.

Шундай қилиб, тинчлик темасидаги халқ поэзияси асарлари ижтимоий воқеликни реалистик тасвирлаши, халқ оммасининг ҳаётий манфаатларини акс эттириши билан ҳам катта ижтимоий-сиёсий, тарбиявий-эстетик аҳамиятга эга.

Тинчлик учун курашувчилар образини яратиш йўлида Ислом шоир Назар ўғли «Тинчлик жарчиси» номли янги достонини ижод қилди¹⁵.

Ислом шоирнинг 1952 йили яратган Халқаро Тинчлик мукофотининг лауреати машҳур исёнкор ёзувчи Нозим Ҳикматга бағишланган «Тинчлик жарчиси» номли достонида Н. Ҳикматнинг революцион фаолиятининг баъзи бир эпизодларидан фойдаланиб, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки ижтимоий куч — тинчлик ва демократия тарафдорлари билан янги уруш оловини ёқишга уринаётган империалистик қора гуруҳлар ўртасидаги антагонистик синфий конфликт — кескин курашни кўрсатишни мақсад қилиб олади. Ислом шоир Н. Ҳикматнинг озодлик ва демократия учун курашиб, ўн икки йил турмада ётганлиги ва у ердан опаси билан хат орқали алоқа боғлаганлиги, ниҳоят, унинг турмадан озод этилиши воқеаларини типик воқеа даражасига кўтаришга интилади. Шоир тасвир қилинаётган воқеаларга ўзининг актив муносабатини билдиради, қаҳрамонларнинг кураш фаолиятини илғор совет кишиси нуқтаи назаридан баҳолайди. Натижада достонда халқ шоири образи ҳам тобора жонли гавдалана боради.

Халқ шоири асарнинг бош қисмида ўткир сатирик мисраларда турк меҳнаткаш оммасининг бор-йўғини шилиб хонавайрон қилган долларпараст қулдорларга, унинг Туркиядаги сотқин малайларига қарши умумкишиликнинг ғазаб ва нафратини ёғдиради; уларнинг ёвуз ниятларини фош қилиб, Америка ёрдамлари «бир найрагдир аслида» дейди; оғир эксплуатация қилинишига, чексиз азоб-уқубатларга дучор бўлган турк ватанпарварларига халқ шоири ҳамдардлик қилади. Нозим Ҳикмат қиёфасида эса, ўз тақдирини мазлум турк халқи билан, прогрессив инсониятнинг орзу-умиди ва тинчлик учун кураши билан маҳкам боғлиқ эканлигини чуқур ҳис қилган қўрқмас, душманга қарши юраги ғазаб ўти билан оловланган курашчини кўради:

Қўлларида қалам, найза,
Юрагида ўт-олов;
Элу юртнинг душманлари
Шоирга ҳам бўлди ёв¹⁶.

Достонда тасвирланган воқеалар ривожига революционер курашчи образи яққол кўринади. Н. Ҳикматнинг турмадан

¹⁵ Бу асар «Шарқ юлдузи» журналида 1952 йили 2-сонда босилган-да ёзувчи Асқад Мухтор томонидан таҳрир қилинган.

^{16—17} И с л о м Н а з а р ўғли, Танланган асарлар, 34-бет.

түриб ўз онасига ёзган хатида унинг меҳнаткаш турк халқига бўлган ҳурмати ва муҳаббати, ўз адолатли ишига чексиз ишонч, оташин шоир характеридаги қатъийлик, дадиллик ва довюраклик хислатлари билан бир бутун ҳолда акс этирилади:

Кечалари кўзларимда уйқу йўқ,
Юрагимда олов ёнар, кулгу йўқ,
Йўлдошим ҳақиқат, менда қўрқув йўқ,
Ватанфурушларга сирим айтмайман,
Коммунистман, ўз йўлимдан қайтмайман.

Турмада ҳам озодликни куйлайман,
Улгунимча халқ бахтини ўйлайман,
Хониларни сира омон қўймайман,
Мен сиримни олчоқларга айтмайман,
Коммунизм йўлидан ҳеч қайтмайман¹⁷.

Ислоом шоир Нозим Ҳикмат тилидан мазлум турк халқини тинчлик душманлари бўлган колонизаторларга, уларнинг ма-лайлари маҳаллий турк эксплуататорларига қарши курашишда улуғ рус халқидан ибрат олишга чақиради. Рус халқига хос бўлган ҳақиқий қаҳрамонлик ва матонатни, бардош ва чуқур революцион оптимизмни турк халқининг азамат фарзандларида кўргиси келди. Қўйидаги сатрларда зулм ва зўрликка қарши астойдил курашишга чақириқ мотиви, қаҳрамон улуғ рус халқига таҳсин ўқиш туйғулари билан қўшилиб кетади.

Зояни бил, Ватан учун берди жон,
Сўздан қайтмади у қиз паҳлавон,
Рус қизига қойил қолди шу жаҳон,
Мен сиримни хониларга айтмайман,
Коммунистман, ўз йўлимдан қайтмайман¹⁸.

Халқ шоири тинчлик курашчиси образининг ички кечин-маларини ўз баёни орқали ҳам очади. Ислоом шоир Нозим Ҳикматнинг ўз онасидан олган хатни ўқишдаги руҳий ҳолатини «юзларига қон югурди, қалбида зўр ҳис туғилди» сатрлари орқали ифодаласа, онасига хат ёзиш вақтидаги унинг вазиятини, изтиробини «хат ёзади онаи зорга, даҳшат солиб зулм, дорга», «хат ёзади ҳаяжонман, дилда алам, газаб, қонман» сингари сатрларда баён қилади.

Ислоом шоир тинчлик курашчиларини улуғ Москвамиз ҳамма вақт илҳомлантирганлигини, Москва уларга мададкор бўлганлигини лирик жўшқин сатрларда баён этди. Халқ шоири Н. Ҳикматнинг социалистик Москвамизга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатини тасвирлаш орқали Москва тинчликсевар мазлум турк халқининг, ер юзидаги эрксевар халқлар-

¹⁸ Ислоом Назар ўғли, Танланган асарлар, 37-бет.

нинг буюк Советлар Иттифоқи билан, унинг қаҳрамон халқи билан ҳамнафас, дўст, ҳамкор эканлигини куйлади. Қаҳрамоннинг бу ҳис-туйғуларини кўтаринки руҳ билан суғорилган сатрларда ифодалайди.

Москвага талпинади,
Орзусини кўрар унда,
Москвада сезар ўзин,
Москвани ўйлар кунда;
Чунки унда бахт барқарор —
Унда тинчлик, адолат бор.
Совет элин пойтахти,
Она шаҳар! Халқлар бахти¹⁹.

Бу сатрлардан Совет давлатининг тинчлик сиёсати, совет халқларининг бутун дунёда барқарор тинчлик учун курашда жаҳон халқларига йўлчи юлдуз бўлиб турганлиги мантиқий равишда келиб чиқади. Бу фикр асарнинг, айниқса, Нозим Ҳикматнинг Москвага келишига бағишланган сўнгги қисмида янада очиқроқ кўринади. Совет халқининг тинчлик-севар халқларга байроқдор бўлиб, улар билан бир улуг мақсад йўлида курашаётганлиги, Совет Иттифоқи барча мамлакатлар билан ҳамма вақт дўст ва тотув бўлиб яшашда ибрат бўлаётганлиги ҳақида шоир шундай дейди:

Ботир халқим ботирларга меҳрибон;
Қулоч ёзиб қарши олди Ватаним;
Мард йигитга қулоч езди Ватаним;
Курашингда илҳом берар Ватаним;
Меҳрибондир эркпарвар халқ, Ватаним.

Шундай қилиб, халқ шоири асардаги воқеалар ривожини жаҳонда барқарор тинчликнинг маркази Москвага кўчириш орқали Нозим Ҳикмат характериға ва умуман асарға тўғри мантиқий йўналиш беради. Чунки, бу бахтиёр юртда ҳар қандай кишининг эзгу ниятлари, орзулари ушалгандир. Асарнинг финал қисмида шоирнинг қувноқ, бардам руҳи, курашларда чиниққан энгилмас иродали Нозим Ҳикматнинг тинчлик ва демократия йўлида ғолиблик руҳи билан узвий бирлашади. Тинчлик жарчиларини, эркпарвар халқларни қутлаш оҳанги баралла янграйди.

«Тинчлик жарчиси» достонидаги Н. Ҳикматнинг онаси образи муваффақиятли чиққан. Ислом шоир онанинг ўғлиға ёзган хатида оналарға хос куюнчаклик, меҳрибонлик туйғуларини ҳаққоний акс эттиради. Она образи жафокаш, мазлум турк халқининг озодликка, тинчликка бўлган интилишини ҳам мужассамлаштиргандир. Она Коммунистик партиянинг халқ оммасининг озодлик учун бўлган курашида бирдан-бир етакчи раҳбар куч эканлигини яхши тушунади. У ўз ўғлини,

¹⁹ Ислом Назар ўғли. Танланган асарлар, 38-39-бетлар.

турк ватанпарварларини мард, қўрқмас, покиза виждонли бўлишга, халққа сидқидил билан хизмат этишга чақиради. Шоир бу ажойиб инсоний фазилатларни она тилидан ўзбек халқ дostonларидаги қаҳрамонлар нутқиға хос бўлган чуқур мазмунли фикрлар орқали қуйидагича ифодалайди:

Эр қайтмайди асло юрган йўлидан,
Ботир қўрқмас душманнинг ўқ-дўлидан.
Ёвни қирар ўнгидан ҳам сўлидан,
Элу юртға вафодорим бормисан?

Юксак турар ҳурриятнинг байроғи,
Меҳнаткаш халқлардир суянган тоғинг:
Сен коммунист, йўлинг маҳкам ушлагин,
Эзилган мазлумнинг кўнглин хушлагин²⁰.

Юқорида келтирилган мисоллардан аниқ кўриниб турибдики, Ислом шоир асарида қофия системаси ранг-баранг, бандлардаги қофияларнинг тўлалиги ва оҳангдорлиги фикрни раvon, таъсирли қилиб ифодалашда катта роль ўйнайди. Унинг ўзбек халқ дostonларидаги турли бўғинли шеърий формалардан ўринли фойдалана олиш маҳорати «Тинчлик жарчиси» асарида ижодий қўлланганлигини кўриш мумкин. Халқ шоири ўзбек халқ дostonларида қаҳрамоннинг руҳий аҳволиға, ҳаракатиға, шаронтға, вазиятға қараб, умуман, баён қилинаётган фикрға мос равишда шеър формасининг ўзгарта бориш приёмини бу асарида қулай қўллайди. Асарда Нозим Ҳикматға мурожаат қилиб айтилган сатрларда 14, шунингдек она ва ўғилнинг хатида салмоқли, вазмин оҳангни сақлаш учун 11 бўғинли шеърий формани танласа, қаҳрамоннинг ички ҳаяжонини акс эттириш учун қисқа бўғинли ваздан муваффақиятли фойдаланади. Натижада асарда эмоционал туйғу товланиб туради. Фольклордан бундай ижодий фойдаланиш орқали шоир қаҳрамонларнинг психологик кечинмасини жонли ифодалай олди.

* *
*

Традицион фольклорнинг энг оммавий, яшовчан жанри ҳисобланган халқ мақоллари Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда ҳам халқимизнинг нутқида кенг қўлланилди; улар, асосан, замонанинг ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-эстетик, таълим-тарбия мақсади ва вазифаларига бўйсундирилган ҳолда фойдаланилди. Турли мавзудаги ибратли халқ мақолларини чойхоналарда, ишлаб чиқариш корхоналарида, маданий-оқартув муассасаларида, мактаб-маориф идораларида, ўрта ва олий ўқув юртларида, даладарда, қишлоқ кўчаларида, кўз-

²⁰ Ислом Назар ўғли, Танланган асарлар, 35—36-бетлар.

га ташланарли жойда шиор ўрнида ёзиб қўйиш одат тусига кириб бормоқда ва улардан агитация-пропаганда ишида кенг фойдаланиш яхши натижа бермоқда. Мақоллар, ҳикматли сўзлар, иборалар ўқитувчининг кундалик дарсида, агитаторнинг суҳбатида, мажлис, митингларда, нотиқларнинг нутқида, лекторнинг лекциясида, доклад, мунозара, муҳокамаларда, тантана, байрам кечаларида, хушчақчақ гурунгда, кундалик суҳбатларда, аския пайровларида донолик, зукколик тимсоли сифатида ишлатилади.

Республика радиоси ва телевидениесининг деярли ҳар кунги материалларида айниқса, унинг коммунистик ахлоқ, таълим-тарбияга бағишланган «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи» ва ота-оналар университетини эшиттиришларида мақоллар айтилмоқчи бўлган фикрни образли, мазмунан бой, таъсирчан. мустақкам қилади; айтувчи нутқини безайди, қуюқ маъно билан жилолантиради, тингловчига ақлли насиҳатлар беради, унга тўғри йўл-йўриқ кўрсатади, уни тарбиялайди, одамийликка ундайди, ўргатади, ўқитади. Айни чоқда давр талабларига, халқимизнинг ҳозирги тушунчасига, қарашларига, руҳига мос келмайдиган, умрини яшаб бўлган мақоллар истеъмоддан тушиб қолди. Масалан, «ўзингни бил, ўзгани қўй» мақоли тор маънода бўлиб, совет халқининг коллективизм руҳига тамомила зид келади. Лекин «ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг юз ҳайда» каби мақоллар деҳқончиликдаги бой тажрибаларнинг якуни, мўл ҳосил олишнинг асосий шартларидан бири сифатида ҳамма замонларда ҳам бир хилда яшаб келмоқда. Шунингдек, «она юртинг омон бўлса, ранггирўйинг сомон бўлмас», «олтин оловда тобланади; одам — меҳнатда» каби умумбашарий фикрларни ташувчи жуда кўп мақоллар кишиларнинг ҳаёт тажрибасида неча бор тўғри эканлиги синалган, тасдиқланган ва бундай мақоллар меҳнаткаш халқнинг донишмандлигини ифодалаб, унинг хулосали фикри сифатида авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Инсонпарварлик ва ватанпарварлик, меҳнатсеварлик ва дўстлик, қаҳрамонлик ва олижаноблик, инсонга ҳурмат ва меҳрибонлик, севги ва садоқат, ор-номусли, виждонли бўлиш, шунингдек, ёвузлик, пасткашлик, маиший бузуқлик, виждонсизликни қоралаш, умум манфаатини кўзлаш, қинғир иш қилувчи ёмон одамларга, босқинчи душманларга нисбатан шафқатсиз бўлиш каби инсоний фазилатларни, фикрларни ифодаловчи мақоллар асл маъносида ишлатилмоқда. Улар халқимизни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига катта хизмат қилмоқда, айни чоқда янги, замонавий мақоллар ҳам яратилмоқда.

Маълумки, бир мақол ўзининг асл маъносини сақлаган ҳолда турли муносабат билан хилма-хил маънода ишлатилади. Бу, айниқса, одамларнинг ўзаро нутқида намоён бўла-

ди. Мақолларнинг қиммати ва уларнинг ўзига хос энг муҳим хусусиятларидан бири ҳам шунда.

Улуғ Ватан урушидан кейинги даврда яратилган ўзбек адабиётининг ҳамма асарларида фольклордан ижобий озиқланишнинг бир тури сифатида халқ мақолларидан ҳам кўп ва яхши фойдаланилганлигини кўрсатиб ўтиш керак.

Ўтмишда яхшилик қилган кишига ёмонлик қилмаслик керак, деган маънони ташувчи (бошқача маънода ишлатилганлигига шубҳа қилмаймиз) «бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом» мақоли қуйидаги мисолларда икки хил муносабат билан қўлланилган бўлса ҳам, унинг асосий мазмуни тўла сақланиб қолди. Бир гал бу мақолга 1959 йили Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати ва адабиёти декадасида рус халқининг ўзбек халқига кўрсатиб келаётган оғаларча ёрдами ва бу халққа ўзбек халқининг меҳру вафоси ва садоқати мазмуни сингдирилган²¹. Айни шу мақол («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 2 июнь 1964 йил. № 126/12,700) Н. Ёқубов ва Ж. Маҳмудовларнинг «Ишчи ҳазрати олийлари хонадони» сарлавҳали мақоласида коллектив билан шахснинг ўзаро қадрдонлик муносабатига нисбатан ишлатилган; «Бир кун туз ичган жойга қирқ кун таъзим» қилишдек азалий одатимиз бор. Лекин сени иссиқ сийнасида ардоқлаб, чинакам инсон қилиб камолга етказган, яхши кунингда мададкор, ёмон кунингда ҳамдард бўлган коллективга минг бор таъзим қилсанг, миннатдорлик билдирсанг ҳам оз!». Шу тариқа ҳозирги даврда ишлатилган мақоллар янги мазмун билан бойиб бормоқда. «Ҳамма куч бирликда», «бирлашган ўзар, бирлашмаган тўзар», «этни тирноқдон айриб бўлмас», «дўст кулфатда билинар» каби аҳиллик, ҳамжиҳатлик, бир-бирига инсоний меҳр-муҳаббат, ғамхўрлик ҳақидаги фикрларни ифодаловчи ўтмишда ишлатилган талайгина мақоллар совет даврида ўз асл маъносида ва шу қадимий маъносини сақлаган ҳолда СССР халқларининг қардошлик, биродарлик оиласи тушунчасини, бутун дунё меҳнаткашларининг бирлик, дўстлик, иттифоқлик, ҳамкорлик ҳис-туйғуларини ва ҳозирги кунда эса, киши кишига дўст, ўртоқ ва биродар деган юксак коммунистик ахлоқ нормаларини ифодалашга ҳам хизмат қилади. Матбуотимизда, бадий адабиётда, умуман, пропаганда ишимизда мақоллар кўп ва кенг қўлланилмоқда. Уруш даврида бўлгани каби ҳар кунги газетамизда халқ мақоллари кўпинча мақолаларнинг сарлавҳаси ёки рубрика ўрнида берилиши характерлидир. Фикрни ихчам, тугал, таъсирчан ва образли ифодалашда мақоллар айниқса қўл келмоқда ва катта ёрдам бермоқда.

²¹ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 26 февраль 1959 йил.

Лекин халқ мақолларининг айримлари баъзан салбий ва баъзан ижобий маънода ҳам қўлланилар экан. Масалан, «бир кун туз ичган жойингга қирқ кун салом» мақолини таниқли олим Отажон Ҳошим «Ўзбек фольклори тўғрисида» мақола-сида («Совет адабиёти» журнали, 1935, № 7—8) эксплуататорлар ишлатган мақол деб берилди. Бадий адабиётда ҳам шу мақол баъзан салбий персонажлар тилидан (Яшиннинг драматик асарларида, «Ота» романида) ҳам ишлатилади. Халқимизнинг меҳмоннавозлик фазилати ифодаланганини айна шу мақолда кўриш мумкин. Бунда мазкур мақолга чуқур ижтимоий мазмун юклатилади. Бизнингча, «бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом» мақолининг турлича ижтимоий маънода ишлатилиши унинг ўзигагина хос бир хусусият деб қараш тўғри бўлади.

Уруш йиллари турли вариантда кўп марта ишлатилган «мард майдонда синалади» мақоли «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1962 йил 24 ноябрь сонида сарлавҳа ўрнида келтирилган. Мақолада Чиноз районидаги машъал хўжалик «Ўзбекистон ССР 30 йиллиги» колхози аъзоларининг шу йили қирерда биринчи марта пахта экиб мўл ҳосил етиштиргани ҳикоя қилинади. Мақолнинг бутун руҳи пахтакорларимизнинг тинч ижодий меҳнати билан боғлиқдир. Мақола қуйидаги сўзлар билан тамомланади. «Лафзи ҳалол кишилар ишончи меҳнатда оқлайдилар. Мард майдонда синалади, дегани шу-да!»

Кўриниб турибдики, уруш йиллари ишлатилган кўпчилик мақоллар урушдан кейинги йилларда, ҳозирги кунларда ҳам қўлланилмоқда; уларнинг мазмунида, бир томондан, умумийлик бор, иккинчи томондан, мақол ҳар бир даврнинг ўз вазифалари, талаблари нуқтаи назаридан фойдаланилган. Яна бир мисол: «қимирлаган қир ошар» мақоли уруш йиллари мамлакат ичкарасидаги ўзбек халқининг мардонавор меҳнатини ифодалаб, ғайратга ғайрат қўшиб ишлашга чақирӣқ маъносини ташиган бўлса, 1962 йили кузида об-ҳавонинг ноқулай келиб, пахта йиғим-терими ғоят мушкуллашган бир паллада бу мақол мазмунидан ўринли фойдаланилди²². Шунингдек, қилмиш-қидирмиш мақоли уруш даврида фронт газеталарида озод Ватанимизга хиёнаткорона ҳужум қилиб, босқинчилик, талончилик урушини олиб борган немис-фашистларига қаҳрамон совет жангчиларидан қақшатғич ўлим зарбаси берилганлиги мазмуни ифодаланган бўлса, бу мақолда 1962 йили эса, халқ ва давлат мулкига хиёнат қилган, эл олдида юзи қора бўлган, жавобгарликка тортилган кишининг қинғир иши оқибати баён этилган²³.

«Бола яхши, одоби ундан яхши», «камтарга — камол, манманга — завол»²⁴ каби ахлоқ темасидаги кўпгина халқ

^{22—23} «Тошкент ҳақиқати» газетаси, 8 декабрь 1952 йил.

²⁴ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 23 февраль 1960 йил.

мақоллари кўпдан бери халқ орасида ишлатилиб келинади. Бу сингари мақоллар ёшларимизни юксак коммунистик ахлоқ нормалари асосида тарбиялаш вазифасига хизмат қилади. Меҳр-шафқат, дўстлик, ростгўйлик, камтарлик, одамийлик, шунингдек, ахлоқсизлик тўғрисидаги талайгина халқ мақоллари, ҳикматли сўзлар коммунистик тарбияга бағишланган бадий лавҳаларда жуда унумли ишлатилмоқда²⁵.

Америка Қўшма Штатлари ҳукуматининг озодлик ороли Кубани блокада қилишига қарши бутун прогрессив кишиликнинг қаҳр-ғазаби келди. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 27/IX—1962 йил № 254 (12,304) сонида босилган «Ўт билан ўйнашганинг уйи куюди» сарлавҳали мақолада «пичоқни ўзингга ур, оғримаса бировга ур» деган халқ мақоли ўринли келтирилади. Одамлар орасида ўзаро муносабатларда қўлланиладиган бу мақол ижтимоий аҳамият касб этиб, Америка империалистларининг хуружларига қарши кучли огоҳлантириш маъносида қўлланилди.

Совет даврида ўзбек халқ мақолларининг ишлатилиши ва уларнинг ижтимоий-тарбиявий аҳамияти ҳақида гапирганда филология фанлари доктори, Ўзбекистон ССР да хизмат кўрсатган санъат арбоби, драматург Иззат Султоновнинг Тошкент Давлат университетининг қирқ йиллиги муносабати билан ёзган «Қирқида шер атанар» сарлавҳали мақоласида айтилган фикрлар билан тўла қўшилишга тўғри келади. У ёзади:

«Ҳар даврнинг ўзига хос машҳур мақоллари бўлади. Бу мақоллар бутун-бутун авлоднинг ва ҳатто бир неча авлоднинг ҳаёт шиорига айланади. Йигирманчи йиллар бошида мен ва менинг тенгдошларим мактаб партасида ўтирганимизда деярли ҳар мактабда шу хилдаги «шиор-мақол»ларни учратиш мумкин эди. Масалан, Тошкентда, намуна-тажриба иш мактаб деб аталмиш менинг мактабимда мажлислар зали, деворларида «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл» ва «Куч — бирликда» деган икки мақол-шиор осифлиқ турар эди. «Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл» деган мақолни ҳаёт ўзи бунёдга келтирган ва бу мақол ҳатто янги ҳаётнинг гўзаллигини ва улуғворлигини кўриб турган ота-оналарнинг ўзини ҳам ранжитмас эди . . .

Энди оталар билан болаларнинг хаёлини банд этган «мақол-шиор»лар ҳам ўзгача; уларда совет кишисининг фазода қозонган оламшумул ғалабаси, атомни киши бахтига хизмат эттириб, дунёда мисли йўқ юқори ҳосил олаётгани, мамлакатимизда электростанциялар, завод, фабрикалар, ажойиб иншоот садоси эшитилади, шу нарсаларни яратган

²⁵ Мирзақалон Исмоилий. Одамийлик қиссаси (ахлоқ ҳақида лавҳалар). Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1968.

ва ўзи қайтадан яралган халқ қалбининг ҳарорати сезилади...

... Бу мулоҳазаларни мен ёза бошлаганимда хаёлимга дастлаб келган нарса — йигирманчи йилларнинг шиор-мақоллари бўлган экан, мен гапни яна мақол билан тугатишни истайман ва ўзининг ўн, йигирма, ўттиз йиллигини муваффақиятлар билан нишонлаган тўнғич ва энг яхши университетимиздан миннатдорлигимизни, келажакдан умидларимиз ва бу умидларнинг оқланишига ишончимизни энг яхши ифода этадиган яна бир мақол менинг хаёлимга келади: «ўттизида эр атанган, қирқида шер атанар»²⁶.

Кўриниб турибдики, автор ТошДУ нинг ташкил топганига қирқ йил тўлган кунда унинг ғоят кучга тўлган, Ўрта Осиёда энг етук билим ўчоғи эканлиги ҳақидаги фикрни жуда ўринли ишлатилган юқоридаги мақол орқали тўғри ифодалайди. Иккинчи сўз билан айтсак, қадимий халқ мақоли давримиздаги катта ижтимоий ҳодисаларни акс эттиришда жуда қулай хизмат қилаётганлигига амин бўлдик. Мақолада автор яна «кўринган тоғнинг йироғи йўқ» мақолидаги мазмундан тўғри фойдаланиб, совет халқининг муазам коммунизм жамиятини қуришига комил ишонч билдиради. «... бизнинг ниятимиз улуғ, орзумиз яқин. Ҳа, коммунизмга кирмоқ учун ҳали талай йўл ва меҳнат бор. Аммо «кўринган тоғнинг йироғи йўқ»²⁷.

Умуман, мақолларнинг яратилиши тез фурсатда рўй беравермайди. Мақолнинг характери, унда кишиларнинг узоқ йиллик меҳнат ва ҳаёт тажрибаларининг якуни сифатида яшаш, уларда халқ донишмандлиги тўғридан-тўғри, кўпинча мажозий тарзда ифодаланганлиги мақолнинг яратилишида маълум давр ўтиши кераклиги, бу йиллар мобайнида мақол сивовдан ўтиши, текширилиши, кўпчиликнинг, халқнинг фикрини, орзу-умидини лўнда, сиқиқ формада ифодалаши керак. Лекин мақоллар, ҳикматли сўзлар, халқ иборалари кундалик нутқимизда ижтимоий-сиёсий маъно ташиши ва ташимаслигидан қатъи назар, фойдаланаверади. Бу жиҳатдан фольклорнинг бу жанри халқ жонли нутқининг доимий йўлдоши бўлиб келди. Бинобарин, мақолларнинг қадимий яшаш шакли бизнинг давримизда давом этиб келмоқда. Республикамиз матбуотида «эл соғлиги — юрт бойлиги»²⁸ шиор-мақоли рубрика ўрнида кенг ишлатилди. 1960 йил Бухоро областида уюштирилган фольклор экспедициясида Қизилтепа районидаги бир колхозда катта йўл устида қизил тахтага ёзилган «уруш — офат, тинчлик — роҳат» сўзларини

²⁶ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 27 ноябрь 1960 йил.

²⁷ Уша ерда.

²⁸ «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 24 январь 1960 йил.

учратдик. Бизнингча, бу икки жумлани шиор-мақол деса бўлади; бунда бутун халқимизнинг фикр-ўйи, замон нафаси, Совет ҳукуматининг халқпарварлик ва тинчликсеварлик сие-сати бир бутун ҳолда ўз ифодасини топган дейиш мумкин. Бу янги шиор-мақолларда ҳам, худди энг яхши халқ мақолларида кўрганимиздек, янги тарихий шароитда умумбашарий фикр, мақсад, ният баён этилган; бундай мақолларнинг шиор ўрнида кенг қўлланилаётганлиги учун ҳам уларни «шиор-мақол» деб юритиш тўғри бўлар эди.

Замонавий мақоллар баъзан кўп замонлардан бери ишлатиб келинган айрим мақолларни ўзгартириб ўзлаштириш орқали яратилмоқда. Масалан, «ёмғир билан ер кўкарар, тинчлик билан эл кўкарар» мақолининг иккинчи қисми «дуо билан эл кўкарар»ни тузатиш йўли билан майдонга келди. Замонавий мақоллар халқ ҳаётининг турли-туман соҳаларини, асосан, унинг ҳозирги дунёқараши, тушунчаси, меҳнат фаолияти ва ижтимоий муносабатлари билан узвий боғлангандир. Лекин қуйида келтирилган ҳар бир шиор-мақолда чуқур мазмун, ҳаётимиздаги ғоят буюк социал ўзгаришларнинг моҳияти жамланганлигини билиб олса бўлади ва уларнинг ҳар бирини кенг шарҳлаш мумкин; ундаги мазмунда халқнинг ўн ўйлаб, бир сўзлаганини кўрамиз. Мардлик — мангулик; пахта майдони — мардлар майдони; машина — таянчимиз; тенглик — кенглик; йўлга эътибор — элга эътибор: тилга эътибор — элга эътибор; сув келди — нур келди; халққа хизмат — олий ҳиммат; китоб — офтоб; пилламиниз — тилламиниз; меҳнат — роҳат; кетмоннинг минг ургани — машинанинг бир юргани; баҳорги ҳаракат — кузги баракат; бугунги ният — эртанги ҳақиқат; силос босими — сут оқими; колхоз — барака дарёси ва бошқалар. Худди шунингдек, кўпдан бери ишлатиб келинган «ишлаган тишлайди» мақоли совет даврида халқимизнинг меҳнатга коммунистик муносабатини ифодалайди, десак хато қилган бўлмаймиз. Бу мақолда меҳнатнинг ижтимоий мазмуни ифодаланган. Унда меҳнат қилмасдан, текинхўрлик билан кун кўрадиган, оғирнинг остидан, енгилнинг устидан ўтиб юрадиган ўғри, юлғич, дангаса, иш-ёқмас паразитларга қарши кураш мазмуни сингдирилгандир. Коллектив ижоднинг маҳсули бўлган юқоридаги каби янги, замонавий шиор-мақоллар кейинги вақтларда ҳам яратилмоқда.

Кўпгина мактабларда олим бўлсанг, олам сеники; онаюртинг омон бўлса, ранги-рўйинг сомон бўлмас каби мақоллар шиор қилиб ёзиб қўйилган. Шунингдек, ўқитувчилар ёшларга қарата мақсадсиз киши — қанотсиз қуш; мақсади йўқ кишининг мазаси йўқ ишининг каби афоризмларни ишлатганлигининг гувоҳи бўлдик.

Фикримизча, ҳаётнинг ўзи кўпчилик ўтмиш халқ мақол-

ларининг совет даврида ўз қимматини йўқотмаётганини, улар совет фольклорида тўла ҳуқуқда яшаб келаётганлигини кўрсатиб турибди. Буни фақат одамларимизнинг ўзаро турли муносабатларидагина эмас, балки шу муносабатларнинг кўриниши, ифодаси бўлган кундалик газеталаримиздан ҳам билса бўлади. Бу мақоллар хилма-хил характерда, хилма-хил мазмунда ва турли сабаблар билан ишлатилмоқда.

Ижтимоий ҳаётимизда, коммунистик мўл-кўлчилик учун курашимизда, кундалик ишимизда халқнинг ижодий меҳнати, фаолияти билан маҳкам боғлиқ ҳолда ишлатилаётган мақолларда замон руҳи фавқулодда кенг ва чуқур акс этаётганлиги сезилади. Масалан, ер — бойлик: ер — хазина; сув — гавҳар каби мақолларда урушдан кейинги даврда халқимизнинг қўриқ-бўз ерлар очиш учун кураши ҳам акс этган. Сув — ҳаёт, тириклик тимсоли экан, унинг қадри-қимматига янада эътиборни ошириш зарурлиги бу мақоллар ёрдамида алоҳида урғу билан таъкидланади. Деҳқончилигимизда ердан, сувдан максимал даражада унумли фойдаланиш масаласи диққат марказида турган ҳозирги даврда бу қадимий мақолларнинг мазмунида Ватан, халқ, давлат манфаатларини кўзлаш маъноси сингганлиги эътиборга сазовордир.

Халқ мақолларининг ижтимоий ҳаётимизда қанчалик кенг қўлланаётганлигини, улар кўпроқ ижтимоий мазмун юклатилган ҳолда ишлатилаётганлигининг ёрқин мисоли қилиб Фарғона область, Поп райони «Ленинград» колхозида бригада бошлиғи бўлиб ишлаган, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони марҳум Мамажон ота Тошматовнинг фақат Ўзбекистонда эмас, балки бутун Иттифоқимизда, айниқса қардош пахтакор республикаларда кенг маълум бўлган «Пахтакор, касбингни улуғла!» («Қизил Ўзбекистон» газетаси, 20 сентябрь 1963 йил) сарлавҳали катта мақоласида келтирилган халқ мақоллари, ҳикматли сўзлар, ибораларни кўриш мумкин. Ота ўз мақоласида «Одамнинг кўрки меҳнат билан» деган ҳикматли сўзни атайин ишлатиб, меҳнатнинг инсоният ҳаётида тутган ўрни ҳақидаги тушунчанинг қанчалик муҳимлигига жамоатчиликнинг диққатини жалб этади. Мақолада «арслон изидан, йигит сўзидан» деган халқ мақоли орқали пахтакорларимизга «ваъда — улуғ нарса» эканлиги, эл-юрт олдида айтилган сўзни — ваъдани, албатта бажариш кераклигини уқтиради; сўз бердингми — сўзсиз бажар, деган фикрни айрим ваъдабозларга дакки бериш маъносида ишлатади. Дўст ачитиб гапиради... ибораси билан эса, сояпарварларга, колхозда яшаб туриб, колхозга фойдаси тегмайдиган, йиғимтеримга қатнашишдан қочадиган айрим кишиларни ота конкрет мисолларда танқид қилади. Шунингдек, бекордан ҳамма безор мақоли ёрдамида ҳам ота бекорчи бор уйда барака

йўқлигини айтади. Жамиятга, колхозга ёрдам бермасдан, фойдали меҳнат билан шуғулланмасдан, ўз хусусий манфати, ҳузур-ҳаловатидан бошқа нарсани ўйламайдиган шахсларни қаттиқ қоралайди. Ота бу мақоллар орқали меҳнатга яроқли ҳар бир кишини жамоатчилик, коллектив билан ҳаммиша бирга бўлишга, халқдан, оммадан ажралиб қолмасликка чақиради. Мамажон ота бу фикрларини қуйидаги мақолни жуда ўринли ишлатиш билан яна давом эттиради, чуқурлаштиради. «Ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқарсак, ҳар қандай мушкулнинг осон бўлиши турган гап». Мақолада илгарилари қўлланилган «ўзингни бил, ўзгани қўй» мақоли давримиз, кишиларимиз фазилатига зид келиши ва эскирганлигини айтиб, унинг ўрнида «ҳамма бир киши учун, бир киши ҳамма учун» деган коммунистик ҳаётнинг юксак принципи амалда эканлигини қуйидаги афористик фикр орқали муносиб ифодалайди. «Баъзан ўзим бўлсам бас, дейдиган кишилар ҳам топилади. Яхшилар ҳамсояннинг бахти ўзининг қувончим деб билади». Мақола айтилганларга яқун ясовчи, барча меҳнаткашларни пахта майдонига отлантирувчи чақириқ билан тугалланади ва бу фикр ўринли ишлатилган «мард майдонда синалади» мақолида ифодаланади.

Оташин ватанпарварлик руҳи билан суғорилган «Пахтакор, касбингни улуғла!» мақоласининг айниқса, Ўзбекистонда, Урта Осиё республикаларида ғоят қизғин кутиб олинганлиги, жанговар чақириқ бўлиб ҳамма жойда янграгани, эл орасида кенг муҳокама қилинганлиги ва ниҳоят 1963 йили пахта тайёрлаш давлат планини, ҳатто мажбуриятни ҳам тўла бажаришда муҳим аҳамиятга эга эканлигини эслатиб ўтиш фойдалидир.

Халқ мақолларини тўплаш ишида «Қизил Ўзбекистон» редакцияси (1958) яхши ташаббус кўрсатган эди. Бундай ташаббусларни қўллаб-қувватлаш ва давом эттириш лозим. Бу жиҳатдан Нуриддин ота ташаббуси ҳам ибратлидир. Ўзбек фольклорини ўрганиш мақсадида 1962 йили ёзда Қирғизистон ССР Уш область Аравон районида бўлдик. Бу район марказида яшовчи Тўрахўжаев Нуриддин ота билан учрашув эсдан чиқмайди. 68 ёшли Нуриддин ота кўп вақтлардан бери ўзбек халқ мақолларини одамлардан ёзиб олиб тўплаб юрган эканлар. Биз у киши билан узоқ вақт суҳбатлашдик. Ота қалингина ён дафтаридан юзга яқин мақолларни ўқиб бердилар. Мақолларнинг талайгина қисмини кўчириб олдик. Дўстлик, меҳр-шафқат, меҳнатсеварлик, қаҳрамонлик, одамийлик каби инсоний фазилатларни улуғловчи мақолларни тўплаш учун қунт қилган заҳматкаш отанинг ташаббуси ва хизматлари тақдирга лойиқдир.

Тажриба ижтимоий ҳаётнинг, инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида мақолларни, афоризмларни ўринли ишлатиш

умумий ишимизга, шубҳасиз, катта фойда етказишини кўрсатди. Халқ донишмандлиги, узоқ йиллик турмуш ва меҳнат тажрибалари, билими ва заковатининг якуни, хулосаси бўлиб яратилган халқ мақоллари коммунистик жамият қураётган халқимизга коммунистик ахлоқ нормаларини сингдиришда ғоят муҳим ва жуда қулай тарбия воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Жонли нутқимизда, матбуотимизда, айниқса ёзувчиларимизнинг асарларида кенг қўлланаётган мақоллар, ҳикматли сўзлар, иборалар сўнгги йиллар ва бундан кейин ҳам халқ жонли тилининг бойлиги, образлилигини белгиловчи фольклор жанри сифатида яшаб келмоқда. Достон, эртақ жанрлари эндиликда абадий-маданий мерос сифатида қимматли бўлиб қолган ва нашри билан халқимизга хизмат этаётган бўлса, мақоллар, ҳикматли сўзлар, иборалар жонли халқ тилининг битмас-туганмас хазинаси сифатида актив ҳаракатдадир. Бу хазина борган сари бойиб, маъно доираси кенгайиб, турланиб, демак, ривожланиб бораётгани билан ўзига хосликка эга.

«Ўзбекистон» нашриёти 1968 йили юздан ортиқ халқ мақолларини алоҳида-алоҳида қилиб шнор-плакат шаклида нашр этиб жуда яхши ташаббус кўрсатди. Ҳар бири 30000 нусхада босилган бу халқ мақолларини чойхоналарда, маданий-оқартув муассасаларида, клуб ва ўқув залларида, кинотеатр, мактаб, идора ва завод-фабрикаларда, кўзга кўринарли жойларда чиройли рамкаларда осиб қўйилганини кўришингиз мумкин. Мақолларнинг тарбиявий, ахлоқий-маърифий аҳамияти айниқса коммунизм жамияти қурувчиларини юксак одамийлик, ҳалоллик, виждоний поклик, дўстлик, меҳр-шафқатлик, меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш масаласи биринчи даражали моҳият касб этган ҳозирги даврда янада ошади. Халқ мақолларини эл орасида кенг ёйиш ва пропаганда ишида фойдаланишнинг турли йўллари шакллари излаш ва қўллаш билан сиёсий-тарбиявий ишнинг халқчиллиги ва таъсирчанлик савиясини кўтаришга ёрдам бериши мумкин.

Нашр этилган мақоллар турли орнаментлар билан безатилган бўлиб, ҳар хил бўёқлар ишлатилган. Гарчи мақол-шнорларнинг формати бир хил бўлса-да, уларнинг ёзилиш шаклида бир-биридан фарқли томонлари бор. Ҳар қалай мақолларнинг бу биринчи тажриба сифатидаги нашри эстетик гўзаллигини ва танлаб, саралаб олинганини қайд этмоқ ўринлидир. Мана улардан баъзилари: Ҳурматинг — савлатинг, меҳнатинг — давлатинг. Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл. Ақлли ўзини айблар, ақлсиз — дўстини; Қамтарга — камол, манманга — завол, барвақт қилинган ҳаракат, ҳосилга берар баракат. Уйда роҳати йўқнинг кўчада

фароғати йўқ Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар. Уз кучингни елга берма, ерга бер, жамғармани селга берма, элга бер! Одам ҳуснига баҳо берма, ақлига баҳо бер!

«Ўзбекистон» нашриёти айрим ҳикматли сўзларни ҳам шиор-плакат қилиб нашр этганлиги ҳам таҳсинга лойиқ.

Ҳар кўнгилнинг орзуси шул эрур оби ҳаёт,
Қадрини билган кишига, шубҳасиз жондир китоб.

Йигит киши эр бўлур,
Меҳнат кўрса шер бўлур.

Бу ажойиб ташаббусни нашриёт ходимлари бундан кейин ҳам давом эттириб халқимизнинг камёб, нодир мақолларини, ҳикматли сўзларини Алишер Навоийдек доҳий санъаткорларнинг ҳикматларини ҳам шунга ўхшаган йўллар билан нашр эта бориш ҳар жиҳатдан фойдалидир.

ХУЛОСА

Улуғ Ватан урушидан кейинги давр ўзбек фольклорининг аҳволи, унинг жанр тараққиёти ҳақида гапирганда даврнинг ўзига хос бўлган муҳим хусусиятларини кўзда тутмоқ зарур бўлади.

Мамлакатимизда социализмнинг тўла ва узил-кесил ғалаба қилганлиги, коммунизм жамиятининг қура бошланганлиги, унинг моддий-техника базаси вужудга келтирилаётганлиги, атом ва ракета даврида совет фани ва техникаси мўъжизалар яратгани, саноатни автоматлаштириш, қишлоқ хўжалигидаги ишларни комплекс механизациялаш, телевидениенинг кенг кўламда ривожланганлиги, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутнинг тобора камая борганлиги ва бошқа шу каби қатор ўзгаришларни ҳисобга олиш керак.

Урушдан кейинги йилларда интенсив равишда ўзбек кино санъатининг юксала бориши, ҳаваскорлик тўғарақлари, халқ театрлари ишининг кенг қулоч ёйганлиги, халқимизнинг сиёсий онглилиги, маданий савияси ошганлиги, ҳаётда радио, газета ва журналлар, бадий асарларнинг кўп нусахада нашр этилиб турганлиги, агитация-пропаганда соҳасидаги ишлар, маданият уйлари, клуб ва кутубхоналарнинг ишлаши сезиларли даражада йўлга қўйилганлиги ҳам турмуш маданиятини оширишда муҳим роль ўйнамоқда.

Ўзбек халқининг маънавий эҳтиёжларини қондиришда адабиёт ва халқ санъатининг хилма-хил тармоқлари қаторида халқ бадий ижоди асарлари муҳим манбалардан бири ҳисобланади, Лекин бу даврга келиб фольклоримизнинг дostonчилик, эртакчилик традициялари сўниб бораётганлиги кўзга ташланади. Ваҳоланки, оммавий тиражда босилаётган халқ дostonлари, эртаклар, афанди латифалари, ўтмиш халқ қўшиқлари маданий мерос сифатида катта ижтимоий-сиёсий, маърифий ва тарбиявий вазифага хизмат қилмоқда. Совет давридагина халқимиз жаҳон ва СССР халқлари маданияти

хазинасидан баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлди, бу имкониятларнинг миқёси борган сари кенгаймоқда.

Адабий ҳаётимизда рўй бериб турган энг муҳим хусусиятлардан бири — халқ поэзияси билан ёзма поэзия ўртасидаги бирлик, яқинликдир; бу — икки поэзиянинг бир-бирига таъсири, бойиши ва қўшилиб кетиш ҳодисасидир. Қўшиқчи шоирларимиз томонидан яратилган юзлаб қўшиқлар композиторларимиз томонидан басталанган куйлар ёрдамида халқимизнинг севимли қўшиқларига айланиб қолмоқдаки, поэзиямизнинг бу тажрибаси изчил ривожланмоқда ва турли йўллар билан камол топмоқда. Бунга ҳаётнинг талаби, тақозоси, деб қараш тўғри бўлади. Халқ оммасининг ижодкорлик, яратувчилик фаолияти ҳамма соҳада жўш уриб турганидек, унинг бадий сўз соҳасидаги фаолияти оғзаки ва кўпроқ ёзма йўл билан давом этиши, унинг янгидан-янги асарлар яратиши ҳеч шубҳасиздир. Иккинчи томондан, ўзбек совет адабиётининг халқ ҳаёти билан алоқасининг тобора мустақамланиб бораётгани, унинг тўла маънода халқчил адабиёт бўлиб қолаётгани (Ғафур Ғулом, Ойбек, Собир Абдулла, Зулфия, Абдулла Қаҳҳорга халқ шоири, халқ ёзувчиси деган юксак ном берилганлиги ҳам фикримизни тасдиқлайди) адабиётимизда фольклордан турли йўллар билан озиқланиш, унинг энг яхши традицияларини ижодий ўзлаштириб, ривожланаётганлиги ҳам, бу икки адабиётнинг бир-бирини бойитиб, тўлдириб ягона мақсадга хизмат қилаётганини кўрсатади. Халқ бахшиларининг кейинги авлоди ижодий фаолиятида фольклор традициялари билан бир қаторда ёзма адабиётнинг таъсири сезиларли бўлмоқда. Ҳар иккала поэзияда янгича ёр-ёрлар, алла қўшиқлари яратилдики, улар бадий шакли, мазмуни, характери ва бошқа томонлари билан бир-биридан деярли фарқ қилмайди.

Замонавий тўйларимиз — қизил тўйларда эса ёр-ёрлардан кўра кўпроқ замонавий темадаги қўшиқчи шоирларнинг шеърлари куйланади. Тўйларда классик ашулалар, халқ лапарлари билан бир қаторда халқ санъатининг бошқа турлари — аския, ўйин, қизиқчилик томошалари ҳам кўрсатилади.

Урушдан кейинги давр фольклорида халқ мақоллари жанри аввалгидек ҳаётимизда кенг қўлланилганлиги диққатга сазовордир.

Шу нарсани алоҳида қайд этмоқ керакки, фольклоримизнинг ҳозирда яшаб турган қўшиқ, мақол, аския жанрларининг жонланишида мутахассис ходимларнинг ташаббускорлиги катта аҳамиятга эгадир. Халқ талантларини қидириш, топиш, уюштириш, уларга алоҳида эътибор бериш, тарбиялаш, асарларининг босилишига ғамхўрлик қилиш, кўмаклашиш, хуллас улар билан системали равишда иш олиб бориш натижасидагина халқ бадий ижодини ўстириш мумкинлигини

унутмаслик керак. Бунда жойлардаги маданият уйлари ходимлари, область ва район халқ ижоди уйи хизматчилари, умуман зиёлиларнинг хизмати, шубҳасиз, катта.

Ўзбек совет фольклористикасининг олдида ҳали ишланмаган ғоят актуал масалалар турибди. Ўзбек фольклорининг тарихини яратиш, айрим жанрларнинг тадрижий такомилли юзасидан тадқиқот ишлари олиб бориш, туркий халқлар фольклори асарларини жанрлар бўйича тарихий-қийёсий ўрганиш, педагогика олий ўқув юртлири студентлари учун дарслик ёзиш, фольклор ижодий методи, реализм ва халқчиллик масалалари юзасидан умумлаштирувчи илмий ишлар яратиш, айрим районларда фольклорни мунтазам равишда стационар йўл билан ўрганишни ташкил этиш каби ғоят муҳим вазифалар фольклористларимизнинг диққат марказида бўлмоғи керак.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	: : 3
Улуғ Ватан уруши даврида ўзбек халқ оғзаки ижоди	7
Анъанавий фольклор давр хизматнда	12
Халқ мақолларининг ишлатилиши	22
Халқ қўшиқлари ва шеърлари	30
Халқ шоирлари ижоди	67
Улуғ Ватан урушидан кейинги давр ўзбек халқ бадний ижоди	85
Ўзбек халқ қўшиқлари ва қўшиқчилар	90
Халқ шоирлари ижоди	116
Достонлар	136
Меҳнат тароналари	150
В. И. Ленин ва КПССни улуғлаш, тинчлик тароналари	168
Хулоса	197

На узбекском языке

А. САБИРОВ

Очерки узбекского советского фольклора

(1941—1965)

Издательство «Фан» УзССР

Ташкент — 1970

Мухаррир *Ҳ. Саъдуллаева*
Техмуҳаррир *М. Сухарева*
Корректор *М. Каримбодоева*

P11554. Теришга берилди 13/II-1971 й. Босишга рухсат этилди 3/III-1971 г.
Формат 60×90^{1/16}—6,25 қоғоз л. —12,5 босма л. Ҳисоб-нашриёт л. 11,5.
Нашриёт № 132. Тиражи 2000. Баҳоси 1 с, 44 т. Заказ 12.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмаҳонаси, Тошкент, Черданцев кўчаси, 21.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.